

KOVÁCSZ

TARTALOM

Kocsis Tamás: „Vétkesek közt cinkos aki néma”	3
Radácsi László: Az arisztoteliánus gazdaságetika alapjai..	24
Kindler József: Az érzelmek rehabilitálása	30
Robert U. Ayres: A növekedésparadigma határai	37
Görbe Angéla, Nemcsicsné Zsóka Ágnes: A jólét mérése, avagy merre halad Magyarország.....	61
Baranyi Árpád: Multilaterális Befektetési Megállapodás: alkotmány a globális gazdasági rendszer számára?.....	76
Könyvismertetés: A katolikus etika és a kapitalizmus szelleme	84

A *Kovász* tavaly decemberi első száma a jelek szerint megfelelt az állandó választott motónkban foglalt gondolatnak: kedvező visszajelzéseket kaptunk és nagyon szerény egyéni anyagi lehetőségeink közepette az igények kielégítésére utánnomást is készítettünk.

Most a második számot bocsátjuk útjára (terveink szerint negyedévenként jelentkezőnk) bízva a *Kovász* további erjesztő hatásában. Füzeteink tartalma tükrözi kutatásaink irányultságát, s szellemiségének megítélését a tisztelt Olvasókra bízuk. A szerkesztésben továbbra is a rendszerszemlélet elvét érvényesítjük: az általánosabb, átfogóbb, mélyrehatóbb témáktól haladunk a specifikusabb és konkrétabb témakörök felé.

Jelen füzetünk első tanulmánya (*Kocsis Tamás* munkája) a jeles liberális-¹² ¹³anus gondolkodó, *Kis János* tanulmánykötetében foglaltak bírálatán át mutat rá a „semlegesességet” célzó liberális-libertáriánus állammodell visszasságaira, önellentmondásaira, megtévesztő fogalomhasználatára és a társadalmi kohéziót – gazdasági hatásokon keresztül is – romboló hatására. A gondolatmenet az állam alapvető jellegéről szólva a Kis-féle semleges állammal szemben a *korrekt állam* mellett érvel, és ennek nyomán helyezi tágabb összefüggés-rendszerbe a gazdaság és liberalizmus kapcsolatát is.

Radácsi László (a BKE Gazdaságetikai Központjának egyetemi oktató munkatársa), az arisztotelianus gazdaságetika alapjait megvilágító írásában túllép a korunk gazdaságetikai diskurzusait uráló modernista etikai elméleteken, s az arisztotelianus elkötelezettség fontosságát mellett érvel.

Kindler József egy frissen megjelent könyv kapcsán hívja fel a figyelmet a racionalizmussal és intellektualizmussal szemben az érzelmek fontosságára, s az értelmet és érzelmeket egyaránt kiművelő műveltségesszémnyre való törekvés jelentőségére.

Folytatva a korábbi számunkban megkezdett – és a további számainkban is visszatérő – témánkat a gazdasági növekedés problémájáról, először *Robert U. Ayres* írását közöljük, amely az *Ecological Economics*ban jelent meg és elnyerte a folyóirat 1996-ban megjelent tanulmányai közül a legjobb írásnak járó díjat. A szerző, a díj odaítélésének laudációja szerint, „főáramú (mainstream)” közgazdászból „váltott át” a teljesebb összefüggésrendszer figyelembe vevő közgazdász gondolkodók körébe. Noha a tanulmány több, s szerintiünk meghatározó hagyományos közgazdasági előfeltevést hallgatólagosan elfogad, továbbá elsősorban Észak-Amerika és Nyugat-Európa szempontjából fejt ki kritikáját a hagyományos értelemben vett és mért gazdasági növekedés jóléti hatásait illetően, és ad hangot a jelenleg uralkodó globalizációs kereskedelemelméletekkel szembeni szkepticizmusának, mégis számos, s hazai szempontból is rendkívül fontos tanulsága van hazánk további fejlődésére vonatkozóan.

Görbe Angéla és *Nemcsicsné Zsóka* Ágnes tanulmánya beszámoló annak a kutatásnak az eredményeiről és tanulságairól, amelynek során *Görbe Angéla* megkísérelte a hagyományos GDP-nél jóval átfogóbb mutató, az első számunkban közölt amerikai tanulmányban már vázolt Genuine Progress Indicator (a valódi fejlődés mutatója) hazai alkalmazását. Tanulmányukból kiderül, hogy az említett korszerű mutató hazánk számára is releváns, noha jelenlegi adat-, információnyilvántartó és tároló rendszereink ennek teljes kimunkálását még nem teszik lehetővé. A komplex mutató több, hazai adatok alapján meghatározott összetevőjének alakulása alapján – melyek közül a legjobban dokumentálható a szegények arányával súlyozott jövedelem-eloszlási index romlása – nagy valószínűséggel vélelmezhető, hogy az utóbbi években a társadalmi jólét jelentősen csökkent.

A tanulmányok sorát *Baranyi Árpád* írása zárja, melyben egy a civil szervezetek ellenállásán is megfeneklett újabb globalizációs kísérletre (Multilateral Agreement on Investment [MAI], azaz Többoldalú Befektetési Megállapodás) hívja fel a figyelmet. A civil szervezetek sikere, még ha netán átmeneti is, biztató jel a további küzdelmekhez.

Könyvismertetésünk Michael *Novak*, a katolikus etika és a kapitalizmus kapcsolatát elemző munkájával foglalkozik.

Következő számunk tartalmának előzetes tervei között szerepel a hagyományos gazdasági fejlettséget mérni hivatott mutatószámok (GDP, GNP) módszertanának bírálata; a hazánkban is megjelent „bizniszkereszténység” jelenségének mélyreható vizsgálata; valamint John Francis *Kavanaugh* könyvéből a keresztény erények Gazdaságkorban történő gyakorlását hangsúlyozó rész fordítása.

E helyen is megköszönjük prof. dr. *Kerekes Sándor* tanszékvezetőnek a független kutatást lehetővé tevő alkotó tanszéki légkör megteremtését és sokoldalú támogatását.

Altern-csoport

Amennyiben további füzetainkre is igényt tart, valamint sorra kerülő rendezvényeinken részt kíván venni, értesítsen minket:

levélcím: BKE, Környezetgazdaságtan, Altern-csoport
1828 Budapest, Pf. 489.

telefon/fax: 217-9588

e-mail: kocsis@enviro.bke.hu vagy

kindler@enviro.bke.hu

Kocsis Tamás

“Vétkesek közt cinkos aki néma”

Kis János “Az állam semlegessége” című tanulmánykötete
a korrekt állam eszméjének tükrében*

Kis János, a rendszerváltás utáni hazai liberalizmus talán legjelesebb képviselője új tanulmánykötettel jelentkezett¹, melyben – többek között – azt vizsgálja, hogy az állam milyen álláspontra helyezkedjék a társadalmat megosztó olyan témákkal kapcsolatban, mint például az abortusz, az eutanázia és a homoszexualitás. A kötet tanulmányai 1991 és 1996 között a hazai sajtóban is megjelentek, melyeket most a szerző tartalmilag és fogalmilag is tovább csiszolt. A könyv olvastán a befektetett munka visszaigazolódni látszik: a felvilágosodás korában megfogant liberális állameszme lényegesen precízitással és hajlíthatatlan következetességgel megfogalmazott huszadik század végi változatával állunk szemben, s a fejtegetések sosem szakadnak el a hazai közélet által is felvetett nehéz problémáktól.

Kritikai észrevételeimet a hazánkban mély gyökerekkel rendelkező tradicionális kereszténység álláspontjáról fogalmazom meg, mert alighanem ez tekinthető a bemutatott liberalizmus legfőbb eszmei ellenlábásának. Ez a tény – nyíltan vagy burkoltan – a könyvön is végighúzódik, amennyiben a megfogalmazott érvek és javaslatok leginkább eme nézetekkel tusakodnak, illetve állnak ellentétben. Észrevételeim során követem a kötet szerkezetét, azaz először az elmélettel szemben megfogalmazható általános nehézségeket tárgyalom, majd a konkrét kérdésekkel kapcsolatos aggályaimat fejtem ki. Tanulmányom harmadik részében egy olyan problémára szeretném ráirányítani a figyelmet, melynek Kis János terjedelmes könyve mindössze néhány bekezdést szentel, noha jelentősen más megvilágításba helyezi a vizsgált területet. Konkrétan a gazdaság és a liberalizmus kapcsolatára gondolok.

Az elmélet

Először tekintsük a Kis János által üdvösnék tartott állammodell rövid és lényegre törő foglatát, melyben nem kívánom visszaadni az elgondolás minden részletét, hanem csak a bírálat szempontjából lényeges elemekre koncentrálok! Az első és legfontosabb annak rögzítése, hogy a szerző a liberális állameszme olyan változatát fejt ki, melyben a semlegesség nem alapelvként, hanem csak kiegészítő elvként funkcionál (79. old.), ily módon húzva ki számos ellenérv méregfogát (76–78. old.). Ennek ellenére a koncepció központi szerepet játszik, hiszen az alább részletezett vitás kérdésekben a semlegesség kiegészítő elvei hivatottak a döntő szó kimondására.

A Kis által elfogadásra ajánlott, úgynevezett *elismerési elmélet* kiindulópontja az *egyenlő elismerés tézise*: “Az állam el kell ismerje, hogy a politikai közösség tagjaként minden polgára mindenki mással egyenlő státussal rendelkezik.” (90. old.) A probléma pedig az, hogy a modern demokráciában sokféle kultúra és világnézet verseng egyidejűleg, s emiatt a hit, a meggyőződés és az erkölcsi életfelfogások lényeges kérdéseiben az emberek nem értenek egyet egymással. Ennek ellenére mégiscsak egy valódi, szolidáris politikai közösség létrehozása volna célszerű, melyet a résztvevők valamennyien sajátjuknak éreznek. Az újkori filozófia erre a *tolerancia* eszméjét² kínálta megoldásul, me-

¹ Kis (1997). A továbbiakban a műre az oldalszámok megjelölésével hivatkozom, a szó szerint idézett megállapításokat idézőjelek közé téve.

² Kis a *személy* fogalmát is annak újkori filozófiai értelmében használja: olyan ember, “aki nem kész szerepmintákat követ, hanem megkülönböztetheti magát a kívülről kapott szereplehetőségektől; aki nem

* A tanulmány végző formába öntése során tett értő és alapos észrevételeikért prof. Kindler Józsefnek és Baranyi Árpádnak külön is köszönettel tartozom.

lyet a szerző a társadalmat megosztó különbségek jellegétől függően további magatartási elvekkel egészít ki (12–13. old.).

A viták természete az általánosan felismerhető igazságtartalom alapján határozható meg. Egyrészt elképzelhető, hogy az egymással ellentétben álló és versengő hitek egyikéről egyértelműen kimutatható igaz mivolta, s ekkor az ezt kétségbevonók ésszerűtlenül okoskodnak. Ezt példázzák a boszorkányokkal, bélijóslással, mágiával vagy az Ószövetség teremtéstörténetének szó szerinti olvasatával kapcsolatos vélekedések (13. old.). Ekkor az állam köteles toleránsan viselkedni, azaz tűrnie kell, hogy *“az emberek nyilvánosan hirdessék hamis nézeteiket, vagy magánéletükben azoknak megfelelően éljenek, de nem köteles úgy kezelni ezeket, mintha nem tartaná őket hamisnak.”* (14. old.) Bizonyos esetekben a megtűrés mellett az elhatárolódás kötelezettsége is fennáll: az államnak el kell ítélnie a rasszista nézeteket – mint intoleráns beszédet –, de azok hangzatosítását a szólásszabadság elve miatt nem tilthatja be (363–407. old.). Ilyenkor a polgároknak kell intoleranciát gyakorolniuk, melynek természetesen semmi köze az erőszakhoz: *“olyan magatartások tartoznak ide, mint a bojkott, a tüntető kerülés, a megvetés érzékeltetése, a társas érintkezésben gyakorolt diszkrimináció.”* (65. old.)

A nézeteltérések másik csoportját olyan kérdések alkotják, melyekben egyik félnek sincsenek kényszerítő erejű érvei, azaz mindkét rivalis álláspont hívei jóhiszeműen kitarthatnak elveik mellett. Ekkor pathhelyzet alakul ki, mert nem egyértelmű, hogy hol az igazság. Ilyen természetű az Isten létével kapcsolatos vita (13. old.). Ekkor az államnak *semlegesnek* kell maradnia, azaz nemcsak a beavatkozástól, de mindenféle (akár pozitív, akár negatív – 98. old.) állásfoglalástól is tartózkodnia kell (14. old.). A polgároknak ekkor *toleranciát* kell gyakorolniuk (16. old.).

Ugyanakkor pathhelyzet esetén némely ügyek nem oldhatók meg semlegesen, például *“ha az abortusz betiltják, akkor az állam elutasítja a laikus polgárok többségének nézetét, mely szerint a magzat, fejlődésének korai szakaszában, nem személy; ha viszont engedélyezik a (korai) terhesség-megszakítást, ebből az következik, hogy az állam elveti a hívők többsége által vallott nézetet, mely szerint a magzat fogantatásától kezdve személy.”* (99. old.) Eme nehézség megoldására további két kiegészítő eljárást ajánl a szerző: a nyilvános hozzáférhetőség tézisést és az összehasonlító teherpróbát. Ezek ismeretére feltétlenül szükségünk van, ugyanis Kis a segítségükkel próbálja bebizonyítani, hogy az állam semlegessége miért jelenti azt, hogy az abortuszt és az eutanáziát (passzív és aktív formában egyaránt) engedélyezni kell.

A nyilvános hozzáférhetőség tézise így hangzik: *“Hivatalos megnyilatkozásoknak a polgárok összességével egybevágó (vagy annál tágasabb) tudásközösséghez kell köztödniük.”* (116. old.) Ez az elv azon felvilágosodás kori eszmének továbbfejlesztett változata, miszerint *“az állam a minden emberben közös értelemhez kell szóljon”*. Magyarán, ha a társadalom egy része (vallásos tudásközösség) olyan érvekkel operál, melyeket a társadalom többi része nem fogad el, mert nyilvánosan nem hozzáférhetőek (ilyenek például a személyes hiten vagy isteni kinyilatkoztatáson alapuló érvek), úgy – hivatalos megnyilatkozások alátámasztásaként – kizárólag csak a mindkét csoport számára egyaránt hozzáférhető érvek jöhetnek számításba, s ezek a világi racionalitáson nyugszanak. Eszerint a világi érvek a hiten/kinyilatkoztatáson is alapuló érvek teljes rendszerének egy szűkebb részhalmozát képezik, ezért az előbbieket az egész társadalom számára elfogadhatóak, míg az utóbbiak csak egy szűkebb közösség számára.

Az összehasonlító teherpróba szerint, ha *“egy hivatalos megnyilatkozás súlyosabb terhet ró azokra, akik helytelenítik, mint valamely alternatív megnyilatkozás róna*

speciális kiváltságok (és korlátozások) címzettje, hanem minden más emberrel azonos, általános jogok (és kötelességek) alanya.” (51. old.) Ebből fakad a morális egyenlőség elve, amely a legmélyebb elvi alapja a tolerancia kívánalmának (52. old.).

azokra, akik azt vetik el, akkor az előbbi indokolt elvetni, feltéve, hogy a két megnyilatkozás érdemi tartalmáról folyó vita nagy erkölcsi jelentőségű és a belátható jövőben nem oldható fel.” (119. old.) Ez másodfokú semlegességi elvként funkcionál, és lényegében a közgazdaságtan költségmimalizáló elvéhez hasonlatos: pathhelyzet esetén, ha az állami állásfoglalás mindenképpen valamely fél álláspontjának elutasítását jelenti, akkor azt a megoldást kell állami szinten támogatni, amely az ily módon kényszerűen elutasított álláspont híveire kisebb erkölcsi terhet ró. Itt kell említést tenni arról is, hogy ez a megoldás *„csak akkor méltányos, ha a terhet viselők vagy a nevükben megszólalók jó eséllyel rendelkeznek a meghallgattatásra, s így a vita egészen addig folyik, míg egy nap nyugvópontra nem jut.”* (123. old.)

Az elmélet kritikája

A Kis János által felvázolt semleges állam modelljével kapcsolatban nem kívánok a koncepción belül felmerülő konkrét részletkérdések megvitatásával foglalkozni, hanem a teljes elméleti rendszer előfeltevéseiben rejlő esetlegeségekre szeretnék rámutatni. Az elképzelés ugyanis olyan, axiómákként kezelt hallgatólagos előfeltevéseken nyugszik, amelyek igazságát, érvényességét és általános elfogadhatóságát a liberális meggyőződés-rendszer képviselőinek bizonyítaniuk kellene. A továbbiakban tehát – a helyes állami be-
rendezkedésre vonatkozó gondolkodással kapcsolatban – megkérdőjelezem az újkori liberalizmus³, a nyilvános hozzáférhetőség és az ateizmus feltétlen szükségszerűségét, majd pedig felvázolom a korrekt állam eszméjét, mint a semleges állammal szemben megfogalmazható reális alternatívát.

Miért éppen liberalizmus?

A semlegesség elvével kapcsolatban John Rawls nyomán a következőket olvashatjuk, amint szembekerülünk a következő problémával: Hogyan érthetnek egyet egymást kizáró világnézetek hívei a politikai legitimitás kérdésében? *“... úgy, hogy a liberális politikai elvek nem csupán tartalmuk szerint különböznek más politikai elméletek elveitől, hanem abban is, hogy semlegesek a világnézeti vitákban. A modern társadalmakban nincs olyan világnézet, melyet értelmes emberek el tudnak fogadni, s mely ugyanakkor ne volna összeegyeztethető a liberalizmus politikai elveivel.”* (75. old. – kiemelés tőlem) Ez az elgondolás axiómaként húzódik végig Kis gondolatmenete mögött, s lényegében annyit jelent, hogy a liberalizmus valamennyi rivális politikai elméletnél egészében magasabb rendű, hisz éppen ez utóbbiak semleges kezelésére (semlegesítésére?) hivatott, legalábbis állami szinten. Amennyiben ez mégsem sikerülne, úgy az adott világnézet – az elmélet szerint – csak zavart elméjű (nem értelmes) emberek által fogadható el. Mármost a tanulmánykötet tanúsága szerint, ha a semlegesség elvét (a megfelelő kiegészítő elvekkel) következetesen alkalmazzuk a társadalmat leginkább megosztó és kulcsfontosságú kérdésekben (abortusz, eutanázia, homoszexualitás stb.), úgy az igazságosság és méltanyosság jegyében minden esetben olyan eredményre jutunk, melyben az államnak a ke-

³ Ugyanis liberalizmusról kétféle értelemben lehet beszélni: egyrészt mint nagyon széles értelemben vett elvről, mely az antik világ és a kereszténység egyesített öröksége, s így a nyugati kultúra szerves része, másrészt pedig mint a múlt század szűkebb szellemi, politikai és társadalmi mozgalmáról, amely az adott történelmi körülmények között az előbbiből nőtt ki (vö. Röpke [1996], 122–123. old.). A tanulmányban a liberalizmus fogalmát kizárólag annak utóbbi, szűkebb értelmében használom, amely megfelel a köznyelvben általánosan is elterjedt értelmezéssel. Megjegyzendő, hogy a Kis János könyvéből tükröződő politikai filozófia – később kifejtendő okok miatt – az állam szerepét illetően sokkal inkább nevezhető libertarianizmusnak, amely a Cambridge Enciklopédia szócikének meghatározásában *„szélsőséges politikai filozófia ... [mely szerint] az állam egyedüli igazolható szerepe a védelem biztosítása; más célok megvalósítására irányuló törekvése már egyéni szabadságjogokba való beavatkozást jelent.”*

resztény elvekkel ellentétes álláspontra kell helyezkednie. Mindez némi gyanúra ad okot az elgondolás valóban semleges mivoltát illetően.

A szerző a társnemzeti állammal (multinacionalizmus) kapcsolatban, mellyel bírálatban nem kívánok foglalkozni, megemlíti azt a nehézséget, amely olyan esetben áll fenn, amikor a többségi társadalom egy kisebbsége olyan kultúrához kötődik, *“melynek normái konfliktusban vannak az egyén alapvető jogaival.”* (134. old.) Ezt az esetet példázzák Kanada indián őslakosai, illetve Franciaország iszlámhitű bevándorlói (u.o.). Ekkor a kisebbség közösségi hagyományainak előnyben részesítése az *“emberi jogok”* elvével ütközne, míg a fordított preferencia a kisközösségi kultúra szétrombolásával járhat. A probléma rövidre zárása a következőképpen történik: *“Effele konfliktusok nem valószínűek ott, ahol az együttélés nagyon hosszú múltra tekint vissza, s ahol ezért, ha az egyik közösség lényegében átment a modernizáció folyamatán, akkor a másik közösségről is feltételezhető, hogy alapjában modernizálódott. Ez azért fontos, mert a modernizálódás egyebek között azzal jár, hogy az etnikai kultúra többé nem fogja át az emberek teljes életmódját, s nem ad szabályokat valamennyi fontos tevékenységük számára, a párválasztástól a foglalkozás megválasztásáig.”* (134. old.)

Noha a kereszténység a modernnek nevezett társadalmakban nem feltétlenül etnikumhoz kötött (így például hazánkban sem), a fenti gondolatmenetből mégis jól kiolvasható a liberálisok kereszténységgel kapcsolatos – explicit módon gyakran meg sem jelenő – álláspontja. Eszerint a felvilágosodott emberscsoportokkal történő hosszas együttélés biztosítja eme tradicionális nézetek modernizációját, mely folyamat először megfosztja a problematikusnak minősített világnézetet az emberi élet átfogó szabályozásától, s így az összeegyeztethetővé válik a liberálisok által meghatározott *“emberi jogokkal”*. Esetünkre alkalmazva ugyanez szemléletesebb megfogalmazásban: a felvilágosult liberálisok lesegítik a *“fejlődésben visszamaradt”* keresztényeket a fáról. Az ekként létrejött, kilugozott és szekularizált *“szalonkereszténységre”* valóban igaz lehet Rawls állítása, miszerint az alkalmas a liberalizmus igájába hajtani a fejét, s el kell ismerni, hogy egyes irányzatok tevékenységében felismerhető néhány erre utaló jel. Ugyanakkor azonban – csak a legnagyobb keresztény egyház társadalmi tanítását és megnyilatkozásait tekintve is⁴ – a leghatározottabban ki kell jelentsük: *a kereszténység helyes társadalmi berendezkedésre vonatkozó tanítása semmivel sem alacsonyabb rendű és kevésbé egyetemes a liberális változatnál.*⁵

Nem arról van tehát szó, hogy a keresztényeknek csupán élniük kell a tisztán liberális államrenden belüli engedelménnyel, miszerint mindenkor jogukban áll hangoztatni nézeteiket és politikai szinten is vitatni az egyes intézkedéseket (mígnem sohanapján elő nem terjesztik az ateisták számára is megfellebbezhetetlen bizonyítékaikat Isten létezéséről), hanem arról, hogy a liberális állameszme részletei önmagukban is megkérdőjelezhetők, s hogy a semlegesség eszméje mögött a lehető legnagyobb mértékű elfogultság mutatható ki az ateista *“e világi humanizmus”* (191. old.) iránt. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy eme rivális nézetek között ne lehetne közös területeket találni, illetve ne kellene ezek feltáráására törekedni (196. old.), valamint hogy a kereszténység számára a felvilágosodás semmiféle tanulással ne szolgált volna. Az elmondottak következtében azonban összességében megállapítható, hogy a semlegesség liberális koncepciója ellen felhozható lehetetlenségi és trivializálási érvekkel szemben (76–77. old.) egyáltalán nem meggyőzőek Kis ellenérvei, még saját elismerési elméletére vonatkoztatva sem (125. old.), ha elvégezzük az elgondolás kereszténység elleni implicit elfogultságának fenti feltárást.

⁴ Lásd például Tomka-Goják (szerk.): *Az egyház társadalmi tanítása.*

⁵ A katolikus püspökökkel vitázva maga Kis János is így nyilatkozik: *“Mindkét tan az egész társadalomnak, valamennyi embernek szól, és ennyiben kizárják egymást.”* (195. old.)

Miért éppen hozzáférhetőség?

Mindezek ellenére, az érvelés kedvéért, tételezzük fel, hogy az elismerési elmélet a kereszténység számára mégiscsak minden további nélkül elfogadható kiindulási alapként. Azokban az esetekben, amikor az állam nem tud olyan magatartást tanúsítani, hogy a vitában állást ne foglaljon (például abortusz, eutanázia), az elismerési elmélet semlegességét a nyilvános hozzáférhetőség tézise biztosítja (majd ezt követi az összehasonlító teherpróba). Ez az elv Thomas Nagel javaslatán alapszik, melyet Raz, Grisez és Hume gondolatai segítségével fejlesztett tovább Kis (110–115. old.).

Az elv „a mindennapi ismeretek átfogó tudás-közösségének” tételezésére épül, s ezért ennek az egész társadalom számára elfogadhatónak kell lennie: *“Tény, hogy mindennapi ismereteink valamenyiünket egyetlen, átfogó tudásközösségbe sorolnak, még ha némelyeket közülünk az istenbe, démonokba, boszorkányokba vagy a mágiába vetett hite emell szűkebb közösségekkel is összeköt. A nem hívő természetesen nem részese egyetlen hitbéli közösségnek sem. De a fordítottja nem igaz. A hívők, hitbéli közösségük mellett, rendszeren részt vesznek a mindennapi ismeretek közösségében is. (...) A világi érvek és a személyes hiten, kinyilatkoztatáson alapuló érvek viszonya nem szimmetrikus. Világi indokokon alapuló törvény nem veti alá a vallásos embert olyan megfontolásoknak, melyek számára idegen tudásközösséget feltételeznek. De a kinyilatkoztatásra visszavezetett törvény a nem hívőt ilyen, kifogásolható indokokkal szembesíti.”* (115–116. old. – kiemelés tőlem)

Az odavetett felsorolásban Isten a démonokkal, boszorkányokkal és mágiával lett „egyenrangúan” köznevesítve, azonban Kis “személyes hiteket” illető eme egybemosási kísérletét nem akceptálom. A továbbiakban kizárólag Isten létének (teizmus) vagy nemlétének (ateizmus) tételezésével, mint legjelentősebb társadalmi törésvonallal foglalkozunk, mely törésvonal az általunk vizsgált probléma szempontjából is alapvető. A nyilvános hozzáférhetőség elve azt állítja, hogy mivel mind teista, mind pedig ateista oldalon ismert és a gyakorlatban használt fogalom a világi racionalitás (kapcsolódva az empirizmushoz)⁶, ezért ezt célszerű az állami megnyilatkozások során is – legnagyobb közös nevezőként – felhasználni.

A gondolatmenet – eltekintve rejtett előfeltevéseitől – meggyőző, s nemigen lehet hibát találni benne. Valóban úgy tűnik, hogy amíg a keresztények hajlamosak hitelt adni a Biblia rendkívül valószínűtlen (csodás) eseményeiről szóló “tudatlan és barbár” szemtanúk vallomásainak (115. old.), addig ez az ateista oldalról kevésbé mondható el. Mind ezen túl azonban a racionalitás közös, ezért az állami megnyilatkozások csak és kizárólag ez utóbbira hivatkozhatnak. Érdekes módon újfent azt tapasztaljuk: a semleges államnak – vitás kérdésekben történő kényszerű állásfoglalás esetén, az igazságosság és az emberek egyenlősége jegyében – ateista alapra kell helyezkednie. Ezek szerint tehát a felvilágosodás óta terjedő racionalizmus, empirizmus és materializmus – a nyílt állásfoglalást ismét megtakarítva – magasabb rendűnek bizonyul a keresztény világnézetnél, legalábbis ami a társadalmi berendezkedés üdvös mivoltáról történő gondolkodást és annak megalapozását illeti.

Ezt a következtetési végeredményt úgy sikerült elérni, hogy a hozzáférhetőség tétetet (másodlagos) semlegességi kritériummá, megkerülve az elfogadhatóság vizsgálatát. Az, hogy az egyébként racionális gondolkodásra képes hívő is megéri a „mindennapi ismeretek tudásközösségének” logikáját (hozzáfér a hivatkozott tényezőkhöz), még

⁶ Úgy gondolom, hogy ez az interpretáció egyenesen következik Kis János gondolatmenetéből, hiszen a nem-hívők számára éppen az tesz valamely hivatkozást elfogadhatatlanná, hogy itt valamiféle “természetfölötti hatalmak beavatkozásáról” (115. old.) van szó, s az erről szóló tudósításokat “a lehető legnagyobb szkepszisszel kell fogadni.” (u.o.)

egyáltalán nem jelenti azt, hogy el is tudja fogadni azok saját felfogásával gyakran homlokegyenest ellenkező következményeit. Miért volna a hívők és a tág látókörű ateisták⁷ számára az ember önistenítésével egyenértékű, a transzcendens vonatkozásoktól megfosztott racionalitás elfogadható? Az ember lelki szomjúságát az efféle racionalitás nagyjából olyan mértékben képes oltani, mint a testi szomjúságot a deszillált víz.⁸ A fentiek miatt a világi érvek és a személyes hiten, kinyilatkoztatáson alapuló érvek aszimmetriájára történő hivatkozás semlegességi ügyekben elfogadhatatlan: a hívők az ateista törvénykezést legalább olyan mértékben kifogásolhatják, mint azt fordított esetben a meggyőződés ateisták tehetnék. A nyilvános hozzáférhetőség (segéd)éztése tehát – a két világnézetet képviselő csoport által vitatott, és óhatatlanul állami állásfoglalást igénylő kérdésekben – alkalmatlan az állam semlegességének biztosítására.

Miért éppen ateizmus?

A fenti két pontban igyekeztem kimutatni, hogy amit a liberális (libertáriánus) politikai filozófia semlegességként próbál feltüntetni, az valójában – még ha jóhiszeműen is – végtelenen elkötelezett az irányzat szellemi forrásait tápláló ateizmus mellett. Eszerint a semleges állam – így vagy úgy – mindenképpen akkor lesz valamennyi polgára iránt méltányos és igazságos, és akkor számíthat általános támogatottságra (legitimitásra), ha a kulcsfontosságú kérdésekben ateista alapokra helyezkedik. Ugyanakkor – legalábbis Kis János könyvében – a formálódó irányzat feltétlen pozitívumaként értékelendő, hogy az Isten létével kapcsolatos vita lezáratlanságát vallja, mely annyit jelent, hogy egyik érdekelt fél sem képes abszolút megfellebbezhetetlen bizonyítékokkal szolgálni az ügyben, s így valamennyien jóhiszeműen kitarthatnak álláspontjuk mellett. Ez a megközelítés az állam ateista alapokra helyezése mellett fenntartja a racionális vita lehetőségét, sőt, azt kívánatosnak tartja, míg az egy szép napon nyugvópontra nem jut. Vagy úgy, hogy a keresztények “kifáradnak”, vagy úgy, hogy a hívek előterjesztik az Isten léteire vonatkozó, és az ateisták számára is meggyőző, megfellebbezhetetlen bizonyítékaikat. Ez már nem Kis explicit álláspontja, de az általa felvázolt állammodellből ez egyenesen következik. Az állam ateista, a bizonyítási kényszer a keresztényeknél. De milyen indokok alapján szükségszerű ez a felállítás? Érdekes volna történész szemmel megvizsgálni, hogy mikor és *miért* kerültek birtokon belülről az ateisták, s került át a bizonyítási kényszer a kereszténység oldalára.

Isten létének modern – azaz felvilágosodás utáni és annak eszméjére szervesen építő – tudományos bizonyítására várni meglehetősen álságos dolog. Nyilvánvaló, hogy ez egyrészt sosem válik lehetségessé, másrészt ha lehetséges volna is, ez a kereszténységben (is) oly kulcsfontosságú hitet tenné feleslegessé és értelmetlenné,⁹ s az ember Isten által teremtett, önkéntességben gyökerező szabadságát semmisítené meg. Ezért az *ateista államon belül* a liberalizmus által felkínált, gondosan kijelölt és lehatárolt vitatér (dühöngő?) semmiképpen sem jelent elfogadható alternatívát a tradicionális kereszténység számára.

De ha a liberalizmus által javasolt állami semlegesség tényleg csak fűgefalevélként szolgál, és semmiképpen sem valósítható meg a szó eredeti és nemes értelmében, akkor

⁷ A tapasztalatok szerint ugyanis egy ember ateista mivolta korántsem feltétlenül jelent szembefordulást a hagyományos értékekkel, s így ez az attitűd nem áll szükségszerűen szemben a keresztény társadalmi tanítással sem. A továbbiakban erre a jelenségre *tág látókörű ateizmus*ként hivatkozom.

⁸ Kis János racionalitás-értelmezése egyébként következetesen nélkülözi az érzelmi racionalitás ma már agyfiológiai kutatásokkal is bizonyított létezésének ismeretét, s így e tekintetben is egyoldalú. Az érzelmi racionalitásra vonatkozóan lásd Goleman (1997). A könyvvel kapcsolatban lásd *Kindler József* gondolatait a *Kovács* jelen számában.

⁹ A minden kétséget kizáró bizonyítékok hiányában az ateizmus sem más, mint egyfajta hit, legalábbis a szó közönséges, hétköznapi értelmében.

mégis, milyen állam megvalósítását tűzzük ki magunk elé célként? A kérdés sürgető, és nem mehetünk el úgy mellette, hogy ne adnánk meg a válasz legalább nagy vonalakban megjelenő vázát. Ha leszögeztük, hogy állami semlegesség nincs, akkor ebből az is logikusan következik, hogy nyíltan állást kell foglalni az isten-, és minden ezzel kapcsolatos kérdésben. Ha valóban őszinte a Kis János által bemutatott liberális álláspont, miszerint sem Isten léte, sem pedig nemléte pillanatnyilag nem bizonyított, akkor ez lényegében egyfajta agnosztikus álláspontot jelez. Az *elégtelen megokolás elve* alapján, ha nincs elegendő okunk annak feltételezésére, hogy két egymást kizáró hipotézis közül melyik az igaz, akkor 50-50 százalékos valószínűséget kell ezekhez rendelnünk. Még a szűkre szabott racionalitás alapján is ötvenszázalékos valószínűsége van tehát az Isten létezésének, melyből az is következik, hogy a keresztény istenhit korántsem csupán a „rendkívül valószínűtlen” csodákon alapszik. Ha nemcsak a valószínűségeket tekintjük, hanem a modern kockázatelmélet felfogása szerint a következményeket is értékeljük, akkor a következtetésen racionális ateista számára Isten létezésének kockázatáról beszélhetünk.¹⁰ Kockázat volna ez még akkor is, ha elfogadnánk azt, hogy az állam a polgárainak *“kizárólag e világi javukat tűzheti ki céljául”* (125. old. – persze ezt az állítást is indokolni kellene), hiszen még ebben az esetben is könnyen meglehet, hogy emberhez méltatlan módon rendezzük be saját és társadalmi életünket. A továbbiakban erre az álláspontra – a kockázat tényét hangsúlyozandó – nem agnoszticizmusként, hanem *óvatos ateizmus*ként fogok hivatkozni.

Az alábbiakban megkísérlek egy olyan megoldást felvázolni, amely tekintetbe veszi a bemutatott megfontolásokat. Természetesen mindez számos további nehézséget és gondolkodnivalót vet fel, de nem lehet céлом egy teljes alkotmánytervezet kidolgozása. Jelentősége inkább csak abban rejlik, hogy igenis elképzelhető keresztény – és a szó legnemesebb értelmében humanista – alternatíva, s sokkal helyesebb lenne szellemi erőforrásainkat ennek kidolgozására összpontosítani, mintsem légvárak építésére. Mivel a Kis János által meghatározott semleges állam nem létezik – az ateizmus mellett impliciten elkötelezett állam ugyanis okfejtésünk értelmében nem semleges –, ezért *látványos* célként a *korrekt állam* eszméjének megvalósítását javaslom. Ennek keretében az Isten (nem)létével kapcsolatos bizonyítási kényszer visszakerül az ateista oldalra.

Az állam korrektsége

Az állam korrektségével kapcsolatos elgondolás részletesebb kifejtése előtt vizsgáljuk meg a liberális és a keresztény szabadságfogalom mibenlétét! A klasszikus liberáliszmus szerint az ember számára minden cselekvés szabad, mindaddig, amíg a tevékenység mások eme szabadságába nem ütközik. Ahogy az Egyesült Államok Legfelsőbb Bíróságának egyik tagja fogalmaz: *“Az öklöm szabadságát a másik ember állának közelsége kell, hogy korlátozza.”* (idézi Friedman [1996], 29. old.) A definícióból – többé-kevésbé logikusan – az is következik, hogy az ember a saját (és bizonyos jogi felfogás esetén mások) életére vonatkozóan is jogot formálhat, azaz akkor szakítja meg azt, amikor vélt érdekei úgy kívánják. Mindez gyakorlatilag azt jelenti, hogy mindenki azt csinál amit akar, lényeg, hogy mások illetően *“önmegvalósítását”* ne akadályozza.

A keresztény szabadságfogalom a katolikus egyház katekizmusa¹¹ szerint a következő: *“Isten értelmes embert teremtett, akit a cselekedetei fölött uralommal és kezdeményezéssel rendelkező személy méltóságával is felruházott.”* (1730. bek.) Eddig, már ami az ember azon jogát illeti, hogy saját belátása szerint cselekedjen, semmi különbség sincs a liberális felfogáshoz képest. Két bekezdéssel később azonban tovább árnyalódik a

¹⁰ A kockázat árnyalt, többvetületű megvilágítására vonatkozóan lásd Vári (1987).

¹¹ A *katolikus egyház katekizmusa*. A továbbiakban bekezdésszámmal hivatkozok erre a műre.

kép: *“Ha a szabadság nem horgonyzott le végső javában, Istenben, akkor magában foglalja a jó és a rossz közötti választást, tehát választ a tökéletességben való növekedés és a bűnben végződő kudarc között.”* (1732. bek.) Ezt visszahangozza Pál apostol is, amikor kijelenti: *“»Minden szabad«, de nem minden használ. »Minden szabad«, de nem minden szolgál a javunkra.”* (1Kor 10,23) Magyarán tett és tett között különbséget lehet tenni aszerint, hogy az milyen mértékben szolgálja az ember (és közvetetten Isten) javát. Ilyen értelemben határozottan elkülönül a jó és a rossz, melyhez a kulcsot Jézus tanítása és példája adja. Ez a megállapítás azonban már jelentős mértékben túlmegy a liberális felfogáson, miszerint egy tett legfeljebb annyiban tekinthető rosszznak, amennyiben az egy másik ember szabadságát korlátozza. A jóval és rosszal kapcsolatos keresztény megkülönböztetéstől függetlenül, persze, az embernek továbbra is “jogában áll” alkalmanként vagy következetesen a rosszat választani.

Az étellel kapcsolatban pedig a következő állásfoglalás az irányadó, mely minden emberre általánosan vonatkozik: *“Mindenképpen saját életéért Isten előtt, aki azt neki adta. Ő az, aki annak szuverén Ura. A mi feladatunk az, hogy hálaival elfogadjuk és megőrizzük az ő dicsőségére és lelkünk üdvösségére. Az Isten által ránk bízott élet felügyelői, de nem birtokosai vagyunk. Nem rendelkezünk vele.”* (2280. bek. – kiemelés tőlem)¹² Ha – valamiféle elvi megfontolásból – megfosztjuk Istent a létezés jogától, az idézetből kiolvasható kategorikus imperatívusz továbbra is érvényben marad. Mert ha ki is vesszük Isten kezéből az életre vonatkozó tulajdonjogot, az ateista liberalizmus nem tud számot adni arról, hogy ez a jog miként kerül az ember birtokába. Soha, senkinek nem sikerült életet teremtenie, s még az esetleges siker sem jelentene “önteremtést”: adott személy sosem saját akaratából jön világra. Az “emberi jogokra” történő hivatkozás az élet eldobásával kapcsolatban tehát minden alapot nélkülöz.

Az egyház a bemutatott szabadságfogalomnál szigorúbb megköteket az üdrenden belül alkalmaz, azaz azok számára, akik valamilyen oknál fogva mégiscsak a keresztény felfogás szerinti jó oldal mellett kívánják elkötelezni magukat: *“Az ember szabadsága behatárolt és esékény. Valójában az ember elbukott, szabadon vétkezett. Isten szeretet-tervét megtagadva önmagát tévesztette meg és a bűn rabja lett.”* (1739. bek.) *“A szabadsággal élés nem foglalja magában annak jogát, hogy az ember mindent kimondjon vagy mindent megtegyen. Hamis azt föltételezni, hogy »az ember, mint a szabadság alanya, elegendő önmagának, mivel a saját, önös érdeke kielégítése a célja a földi javak és élvezetek terén.”* (1740. bek.) Ez utóbbi mondat azt is jól érzékelteti, hogy miért nem fogadható el a liberális hagyományokban gyökerező nyilvános hozzáférhetőség elve, amely a transzcendenciától megfosztott emberi racionalitását a hívek számára minden további nélkül elfogadhatónak állítja be. Azt azonban még egyszer hangsúlyozni kell: ezek a szigorúbb “irányelvek” kifejezetten csak a hívőkre vonatkoznak nagy nyomatékkal, noha az egyház minden ember számára egyetemes igénnyel hirdeti azokat.

A fentiekből mármost annyi bizonyosan kivilághik, hogy a keresztény szabadságfogalom tartalmazza a “liberális minimumot”, de annál jóval többet is mond: bizonyos (ehelyütt nem részletezett) cselekedeteket, illetve attitűdöket eleve rosszznak bélyegez, s ezek kerülésére szólít fel. Egyszóval szigorúbb, s ha nem így lenne, akkor aligha érezte volna a (bukott) ember az ismert formában megvalósult “felvilágosodást” szükségszerűnek. A későbbiekben erre az évrre a szigorúbb erkölcsi követelmény elveként hivatkozom.¹³ Ha most tekintetbe vesszük az eme tanítások ősforrásának tétélezett Isten létezésének liberális okfejtéséből is következő ötvenszázalékos valószínűségét, akkor a polgárai-val szemben korrekt állam az óvatos ateizmus álláspontjára kénytelen helyezkedni, mely

¹² Kis János is hűségesen tolmácsolja ezt az álláspontot (290. old.).

¹³ Általában az az etikai szűrőszabály tekinthető erkölcsi szempontból szigorúbbnak, amelyek egy adott döntési helyzetben lehetséges összes cselekvési alternatíva közül kevesebbet tart megengedhetőnek.

a – liberális minimum megsértésén túl is – rossznak minősülő tevékenységek megengedése (tolerálása) mellett *mindenkor köteles a főnnálló veszélyre figyelmeztetni*: lehet, hogy e világi élted emberhez méltatlan, s ez hosszabb távon is nehézségeket okozhat számodra. A semleges állam koncepciójában ez a figyelmeztetés elmarad, s ez annyit tesz, hogy tisztességtelenek vagyunk az állampolgárokkal szemben, s nem kis valószínűséggel bűnrészessé fokozzuk le az államot. Erre utal a *Babittól* származó idézet, melyet tanulmányom címéül választottam: „*vétkesek közt cinkos aki néma*”. A méltányosság okán az ateista liberálisok természetesen továbbra is szabadon – akár politikai szinten is (123. old.) – kifejthetik nézeteiket, s bármikor előterjeszthetik az Isten nemlétére vonatkozó megfélebbezhetetlen bizonyítékaikat.

Az állami tolerancia – első látásra talán nem nyilvánvaló – szükségességét még a teista oldal számára is megfelelően indokolja az ember bűnre vonatkozó szabadsága, a szekularizmus általános elterjedtsége és (az óvatos ateista álláspontból következően) az Isten nemlétére vonatkozó pozitív valószínűség. Senkit nem lehet erőszakkal istenhitre kényszeríteni, s efféle túlbuzgó emberi igyekezetre nincs is szükség. Ha úgy tetszik, ez a modernitás egyik tanulsága a *gyakorlati* kereszténység számára.

Alkalmazások

A teista és az ateista oldal között az emberi élet mibenlétére vonatkozó nézeteltérés jelentős következményekkel jár. A felületes szemlélő könnyen arra a megállapításra juthat, hogy a zsidó-keresztény Tízparancsolatból a modern liberális demokráciákban a „Ne ölj!”-nek még továbbra is kényszerítő ereje van (a „Ne loj!” mellett), a valóságban azonban ez távolról sincs így. A katolikus egyház katekizmusa a céltudatos emberölés formái között a szándékos emberölést, a terhesség-megszakítást, az eutanáziát és az öngyilkosságot tartja számon (2268–2283. bek.). Az ateista liberalizmus részben (az emberi életre vonatkozó) tulajdonjogi, részben személyiségjogi megfontolásokból az utóbbi három forma feltétlenül bűnös voltát tagadja. Tekintettel arra, hogy a kérdést Kis János meglehetősen alaposan és viszonylag nagy terjedelemben tárgyalja, szükségesnek tartok néhány megjegyzést tenni eme konkrét témákkal kapcsolatban is. Ezen kívül, röviden, még a homoszexualitás problémakörével is foglalkozom.

Abortusz

„*Nem csak az a feladat, hogy megvédjük az abortusz emberséges jogi szabályozását, hanem az is, hogy a köztársaság morális meghasonlásának elejét vegyük*” – írja Kis (210. old.) a terhesség-megszakítást engedélyező szabályozás megőrzésével kapcsolatban, s ez jól mutatja a hívek és (az Isten létében) hitetlenek közötti mélyeséges szakadékot a témával kapcsolatban. Hívó szemszögből az emberölés egyik legbrutálisabb formája – előre megfontolt szándékkal, bünszövetkezetben, különös kegyetlenséggel, általában nyereségvágyból, gondozásra bízott kiskorú sérelmére (Czakó [1995], 147. old.) – a szerző által emberségesnek minősítették, s eme gyakorlat megszüntetésétől félti a köztársaság morális egységét.

Esetünkben nem az a fő kérdés, hogy az ember rendelkezik-e a saját életére vonatkozó tulajdonjoggal, hanem az, hogy a magzat embernek (személynek) tekinthető-e egyáltalán. Teljes mértékben egyet lehet érteni Kissel: ez a kérdés még a legrafináltabb okoskodással sem kerülhető meg (216, 262. old.), noha az esetleges siker minden bizonynyal nagy megkönnyebbülést okozna az érdekeltek számára. Lássuk tehát, hogy a semleges állam koncepciójához kötődő Kis-féle elismerési elmélet miként kezeli ezt a nehézséget!

Amint azt az általános keretek ismertetésénél bemutattam, az abortuszkérdés ama problémák csoportjába tartozik, ahol bármilyen magatartást tanúsít is az állam, az min-

denképpen valamelyik, egyébként jóhiszeműen fenntartható álláspont sérelmét okozza (99. old.). Ebben az esetben kell alkalmazni a semlegesség kiegészítő elveit: a nyilvános hozzáférhetőség tézisést és az összehasonlító teherpróbát. Mivel a magzat személy mivolta melletti kiállítás nem feltétlenül igényel valamiféle kinyilatkoztatásra történő hivatkozást, ezért a kérdésben a döntő szót az összehasonlító teherpróba hivatott kimondani. Ennek logikája az abortusz esetében a következő: *“A polgárok egy része azon a meggyőződésen van, hogy a magzat személy, s az abortusz a szándékos emberölés esetei közé tartozik. Nem kell osztani ezt a meggyőződést, hogy beláthatjuk: aki hisz ebben, annak a számára erkölcsi teher, hogy olyan társadalomban kell élnie, ahol ártatlan és kiszolgáltatott emberi lényekkel szabadon végezni lehet ... Mások azt tartják, hogy a magzatot, fejlődésének korai szakaszában, nem értelmes dolog személyként kezelni. Az ő szemükben az abortusz általános tiltása önkényes beavatkozás a terhes nő személyiségi jogaiba... [Beláthatjuk, hogy] erkölcsi terhet jelent a számukra, ha olyan társadalomban kell élniük, ahol a nőket ilyen önkényes korlátozásnak veti alá az állam, s további súlyos teher, hogy ők maguk (vagy a közvetlen hozzátartozói) is a tiltás áldozatává lehetnek. Eddig tehát a két oldal egyetérthet. S talán még abban is megegyezhetnek, hogy súlyosabb teher a saját testünk és életünk fölötti rendelkezés önkényes korlátozása, mint az a gondolat, hogy társadalmunk megengedi más emberi lények életének kioltását.”* (119–120. old.)

A már említett, közgazdaságtanból is jól ismert költségminimalizáló stratégia csakugyan az efféle megfontolások elfogadására kell hogy indítson bennünket. Csakhogy vegyük észre: itt a magzat fölött vitatkozó két csoport erkölcsi terheit vettük számításba, s magáról a magzatról egy szó sem esett! Kis is felfigyel a problémára, s azt a következőképpen hárítja el: *“Kiindulópontunk szerint az államnak azért kell kontroverzális világnézeti kérdésekben semlegességet tanúsítania, mert a viták résztvevőinek politikai státusa függhet attól, hogy nézeteik hivatalos elutasítás bélyegét viselik-e. Csakhogy a magzat nem résztvevője világnézeti vitáknak. Értelmesen fenntartható, bár vitatott állítás, hogy a magzat személy. De nem tartható értelmesen, hogy a magzatnak meggyőződései lennének. A magzat esetében is fennáll a kötelezettség, hogy sorsáról olyan elvek alapján döntsenek, melyek ha vitatottak is, védhetők. A semlegesség kötelezettsége azonban nem áll fönn a magzattal szemben. Semlegességre azokkal szemben köteles törekedni az állam, akik életüket világnézeti meggyőződések alapján rendezik be. ... Csak azok szempontjait kell itt figyelembe venni, akik a magzatot érdekekkel és jogokkal felruházott személynek tekintik.”* (121. old. – kiemelés tőlem)

Ez rendkívül érdekes gondolatmenet. Eszerint ha egy csoport kétségbe vonja az értelmi fogyatékosok, a csecsemők és a kisgyermekek személy mivoltát (miért is ne?), úgy sorsuk fölött a vitatkozó felek erkölcsi terhei alapján dönthetünk, hiszen aligha állítható, hogy eme “lények” világnézeti meggyőződések alapján rendeznék be életüket, s ezért rájuk nem vonatkozik az állam semlegessége. Az állítás annál is inkább meglepő, mert Kis János könyvének bevezetőjében ezt olvashatjuk: *“Az az ember, akinek nem mindegy, el tud-e számolni az életéről, óhatatlanul szembekerül a filozófia által vizsgált kérdésekkel... Az egyén számára azonban csupán lehetőség és erkölcsi ideál a világnézeti tudatos életvezetés: külön-külön egyikünk sincs rákényszerítve, hogy az élet alapkérdéseivel szembenézzen.”* (11. old.) Nos, ezzel a kitételrel maradéktalanul egyetérthetünk, hiszen napjaink egyre atomizáltabb társadalmában, úgy tűnik, egyre többen “lebegnek a semmiben”, s valóban jó lenne ezen változtatni. A fentiek értelmében azonban az állam semlegessége az ilyen emberekre sem vonatkozik, s okkal dönthetnek mások a fejük fölött.

Félő, hogy a szerző abortuszkérdés kapcsán tett állami semlegességre vonatkozó megállapítása pusztán azon görcsös igyekezetének tudható be, hogy mindenáron bezíro-

nyítsa a megengedő abortuszszabályozás igazságos és méltányos mivoltát, mellyel a józan ellenzőknek is azonosulniuk kellene. Valójában ugyanis eme – egyetlen bekezdés erejéig szereplő – megszorító kitétel teljes mértékben ellentétben áll a könyv szellemiségével. Látható tehát, hogy a javasolt állami magatartás még akkor is aggályos, ha elfogadjuk az általános részben bírált elméleti kereteket. Az abortusz kérdésében nem tartható az állam semlegességre vonatkozó ideája, a korrektség azonban feltétlenül elvárható.

Milyen álláspont lenne korrekt az állam részéről, ha figyelembe vesszük az óvatos ateizmus és a szigorúbb erkölcsi követelmény elvét? Nos, ebben az esetben az abortuszt szándékos emberölésnek kellene tekinteni – minthogy a két ötvenszázalékos alternatíva között a mérleg nyelvét a szigorúbb erkölcsi követelmény elve jelenti –, s mindenkor értékelni kellene a megfelelő minősítő körülményeket is. A tett körülményeinek értékelése érintené az állapotos nőt, az esetleges felbujtókat, s magát az “orvost” is.¹⁴ Ugyanakkor a tolerancia jegyében – tekintettel a magzat személy mivoltát illető vitára, a szekularizmus elterjedtségére és az Isten nemlétére vonatkozó (óvatos ateizmusból következő) pozitív valószínűsége – jogi szankciók alól mentesítő intézményi megoldást kellene rendszeresíteni, s a mentesítésben nagyjából azon esetekben részesülnének az érintettek, melyekre a mai abortusztörvény megengedő passzusai vonatkoznak.¹⁵ A javaslat sokak számára esetlegesnek tűnhet, azonban a jelenleg alkalmazott gyakorlat sem kevésbé az. Nincs ugyanis semmiféle természettudományos vagy egyéb jogi/logikai alapja annak, hogy a fogamzástól számítva milyen időtartam az, amelyen belül az abortusz megengedett, tehát nem minősül szándékos emberölésnek, s hol van az a határ, amikor a magzat már személynek minősül. Mindez országonként változik, úgymond társadalmi konvenció eredménye (244–245. old.), mely tény inkább a magzat fogantatásától kezdve érvényesülő személy mivoltára utal.

A személyes szabadság liberális felfogása a korrekt változatban sem szenved csorbát: **aki ma** – jogi szankciók fenyegetése nélkül – abortuszhoz folyamodhat, az a jövőben is megteheti, ilyen értelemben az új változat nem kevésbé “liberális”. Ugyanakkor azonban jelentős előnyei vannak a jelenlegi álszemleges szabályozáshoz képest: az állam határozottan figyelmeztet a veszélyre, hogy a tevékenység nem kis valószínűséggel az egyik legszörnyűbb emberi tettek minősül, s így *semmiképpen sem* válik bűnösök cinkosává, míg a liberális oldalról támogatott változat minderről mélyen hallgat, azt a látszatot kelteva a laikus állampolgárban, hogy minden a lehető legnagyobb rendben. A javasolt szabályozásról – stíluszerűen szólva – azt is mondhatnánk: minden marad a régiben, mégis, a gyerek fekvése egészen más.

Eutanázia és öngyilkosság

“Hogyan haljunk meg?

Olyan világban élünk, amely megrémül és elfordul e kérdéstől. Előttünk számos civilizáció szembenézett a halállal. A közösségnek, az egyénnek is megrajzolták az átmenet útját. Felmagasztosították a lezáruló sorsot, értelmet adtak neki. A halálhoz való viszony talán sohasem volt ily sivár, mint korunk szellemi sivatagában, ahol a létsóvár ember mintha kikészöbölne a rejtélyt. Nem tudja, hogy egy pótolhatatlan forrás kútjóját apasztja el ezzel.” – írta nem sokkal halála előtt az a François Mitterrand (idézi Hennezel [1997], 7. old.), aki egyébként életében (tág látókörű) ateista volt. S valóban, az

¹⁴ Ugyanis az abortuszról sok mindent el lehet mondani, csak azt nem, hogy *magánügy* – szemben Kuncze Gábor SZDSZ országos tanácsa utáni felhárborodott nyilatkozatával (1998. március 22.), melyet P. Katalin elhíresült abortuszügyével kapcsolatban tett.

¹⁵ A javasolt elvi megoldás konkrét jogi formába öntése a korrekt elveket valló jogásztársadalomra vár. A feladatot napirenden kell tartani, s a megvalósításával kapcsolatos esetleges nehézségek nem jelenthetnek felmentést a megoldást célzó intellektuális erőfeszítések alól.

eutanázia-kérdés előtérbe kerülése csak látszólagos szembenézés a problémával: a valódi cél itt az, hogy elmeneküljünk előle. Az önmagát istenítő, "emberi jogokkal" körülbástyázott ember számára a modern kor legnagyobb botránya: a halál.

Az abortuszkérdéssel ellentétben itt nem az jelent nehézséget, hogy az érintett "lény" személynek minősül-e, hanem az, hogy az ember egyáltalán birtokosa-e a saját életének. Amint láttuk, a keresztény álláspont jól megalapozott nemmel válaszol az utóbbi kérdésre, míg a felvilágosult liberalizmus igent mond, noha nem tud megnyugtatóan számot adni ennek indokairól. Kritikámban először fogok emocionális jellegű érveket felhasználni, de előtte lássuk, hogy mit mond az eutanázia kérdéséről a liberális elmélet.

Ennek súlyosabb, aktív formájának megítélésével kapcsolatban, tehát ahol a beteg például halálos injekcióval "segítik" halálba, az összehasonlító teherpróba kerül alkalmazásra: *"Senkinek nincs joga rá, hogy más emberek csupán azért ne jussanak hozzá a saját felfogásuk szerinti jó halálhoz, mert ő maga nem akar olyan világban élni, ahol az ilyen halál választása megengedett, miközben mások ilyen választásai őt magát sem közvetlenül, sem közvetve nem akadályozzák meg abban, hogy a saját életéről erkölcsi meggyőződésével összhangban lévő, szuverén döntéseket hozzon."* (304–305. old.) Ebből tehát az következik – persze, egy igen bonyolult, számos érvet és ellenérvet felsorakoztató gondolatmenet végén –, hogy a semleges államnak az eutanázia passzív és aktív formáját egyaránt engedélyeznie kell.

Ha az "irgalmas halálra" vonatkozó jog forrását nem is tudjuk felkutatni, ennek jogként történő követelése mögé talán mégiscsak bepillantást nyerhetünk: *"Az élet valóban alapvető érték, és kioltása sérti a halálba küldött ember méltóságát – de csak addig, amíg méltósággal folytatható. Amikor már csak testi-lelki kín és megalázó mocskot, akkor megszakítása – feltéve, hogy a haldokló kívánságára történik – nem sért méltóságot, és nem ütközik alapvető értékebe."* (300. old.) A haldoklás testi kínjait aligha lehet vitatni, bár a mai orvostudomány erre rendkívül hatékony fájdalomcsillapító módszereket kínál, mely a problémán jelentős mértékben enyhíteni képes. Az azonban, hogy mindez mennyiben "lelki kín és megalázó mocskot", már döntő módon a külvilágon múlik! Napjaink – szellemi értelemben – modern egészségügyi viszonyait tekintve, melyben a végső stádiumba került haldoklót a külvilágtól elszigetelve, elfüggönyözve hagyják magára egy félreeső sarokban, s ahol a felvilágosult hozzátartozók sem tudnak mit kezdeni a helyzettel, nos, könnyen meglehet, hogy magam is könyörögnék a halálos injekcióért.

Marie de Hennezel azonban, aki nem elefántcsonttoronyban filozofál az élet és a halál nagy kérdéseiről, hanem éveket töltött pszichológusként egy párizsi tünetkezelő osztályon¹⁶, a következőképpen vall mélyen felkavaró könyve bevezetőjében: *"Egy olyan világban, amely »jó halálnak« a hirtelen, lehetőség szerint öntudatlan, de legalábbis gyors halált tartja, azt, amely a legkevésbé bolygatja meg a hátramaradók életét, talán nem felesleges a tanúságtétel arról, mily értékesek lehetnek az élet utolsó pillanatai, mi csoda hihetetlen kiváltság eme pillanatok tájékának lenni. Sőt, remélem, hogy tapasztalataim parányit előreviszik a társadalom fejlődését, amely társadalom, ahelyett, hogy megtagadná a halált, megtanulja beleötözni az életbe. Emberibbé válik, olyaná, amelyben halandóságunk tudatában jobban tiszteljük majd az életet, többre becsüljük értékét."*

Remélem, sikerül megéreztetnem ..., mily gazdaggá teheti az embert az, ha ott lehet hozzátartozói mellett életük utolsó pillanataiban. Jómagamnak is évekre tellett, mire felfedeztem ezt a gazdagságot, mely megváltoztatta az életemet. A haldoklás nem holmi képtelen, értelmetlen idő, mint oly gyakran hisszük. Nem tagadom, hogy a halál-

¹⁶ Ide olyan betegek kerülnek, akiknek gyógyulásáról az orvostudomány már lemondott, s már csak a haldoklással járó fizikai fájdalom csillapítását tekintik – tudományos szempontból – célnak.

ba vezető úton lemondás, egyéni fájdalom a kísérőnk, ám szeretném megmutatni, hogy a halál előtti hetek, napok, órák a személyiség kiteljesedésének és a környezet átalakulásának az időszakai is lehetnek. Még nagyon sok minden marad az embernek, amit megélni, átérezhet, egy éteribb, bensőségesebb körben, az emberi kapcsolatok terén. A magatehetetlen ember is tud még szeretni, és érzi, ha szeretik, és nem egy haldoklóból szakadt ki a szívtépő üzenet a halál pillanatában: ne menjetek el siketen és vakon az élet, a szeretet mellett. A szeretett lény életének végső pillanatai alkalmat kínálnak, hogy megszire, minden addiginál messzebb kísérjük az útján. Vajon hányan ragadják meg közülünk ezt az alkalmat? Ahelyett, hogy szembenéznének a valósággal, tudatosítanak, hogy közel a halál, sokan úgy tesznek, mintha nem is ütétt volna még az órája. Hazudnak a másoknak, hazudnak maguknak, és ahelyett, hogy szerető, hálás, megbocsátó szavakat váltanának egymással, ahelyett, hogy egymást támogatva kelnének át e hasonlíthatatlan pillanaton, amit a szeretett lény halála jelent, ahelyett, hogy egyesítenék mindazt a bölcsességet, humort és szeretetet, amellyel csak emberi lény [fegyverkezhet fel] a halállal való szembenézés óráján, ehelyett az életnek ezt a páratlan, jelentős pillanatát csend és magány övezi.” (Hennezel [1997], 14–15. old.) S az eutanázia követelése – tehetünk hozzá. A könyvből kiderül, hogy minden ilyen jellegű követelés esetén valamiféle kommunikációs kísérletről van szó a haldokló részéről, melyre mindenképp másként kell feladni, mint a lehető legegyszerűbben (im. 54. old.).

Távolról sem lehet tehát egyetérteni Kissel az eutanázia hátterét illetően. Ő nem látja be, hogy “az aktív eutanázia elfogadása gyöngíti a mások élete iránti felelősségérzetet.” (305. old.) Azonban nemcsak hogy gyöngíti, hanem mintegy betetőzi ezt a folyamatot. Az álláspontok között lévő kontraszt érzékeltetés érdekében lássuk a pusztá “e világot” létre koncentráló filozófus vallomását a halál misztériumáról: “Aki egy szenvedő embert elkísér életének végső stációjában, és vele együtt belátja, hogy nincs más kiút, csak az irgalmas halál, az maga is megszenvedi a haldokló kínjait, az életről való lemondás keserves döntését, és nem lesz könnyelmű viszonya a halálhoz. (...) Ezt a szélesebb társadalomról is elmondhatjuk. Olyan közösségekben, ahol kérésre végzett, aktív eutanázia – szigorú jogi feltételek között – engedélyezett, az emberek nem azt tanulják meg, hogy egy embert más emberek érdekeinek szolgálatában halálba lehet segíteni, hanem azt, hogy a haldoklóknak is joga van hozzá, hogy maga rendelkezze az életével.” (305–306. old.) El kell ismerni, hogy a halállal kapcsolatban felmerülő kérdések megítélése valóban igen nehéz emberi probléma. A fenti megközelítés esetén azonban épp csak a Hennezel által is érzékeltett lényegyet veszítjük szem elől.

Most pedig tágsuk ki a kört, és az élet kényszerű végén alkalmazandó (?) eutanázia kérdéséről térjünk át az elvileg bármikor végrehajtható öngyilkosság témájára! Az “öngyilkosság az élethez való jog gyakorlásának legvégső módja. Az élethez való jog, mint minden jogunk, kötelességeket hárít más emberekre: egyfelől nem ölhetnek meg bennünket, és valamilyen ésszerű mértékig segíteniük kell nekünk az elhárítandó halállal szemben, másfelől nem kényszeríthetnek öngyilkosságra, de arra sem, hogy ne fejezzük be életünket, ha értelmes folytatásra nincs lehetőség. Így meghatározva az élethez való jog azokat is védi, akiknek meggyőződése, hogy életük fölött ember (beleértve őket magukat is) nem rendelkezhet, ...és azokat is, akiknek az a meggyőződésük, hogy szélső helyzetben ők maguk rendelkezzenek az életük fölött. Amikor ilyen tágan határozuk meg az élethez való jog fogalmát, nem az élet befejezésének különböző módjairól mondunk erkölcsi ítéletet, hanem azt szögezzük le, hogy a társadalomnak tiszteletben kell tartania az egyén morális érdekét, hogy életének végső döntéseit a saját meggyőződésével összhangban, maga hozza meg” – vallja az ateista liberalizmus (295–296. old.).

A gondolatmenetből az is logikusan következik – alighanem szigorúan az “e világi humanizmus” jegyében –, hogy azok számára akár “segítséget” is nyújthatunk, akik az

életről liberális módon gondolkodnak, és úgy gondolják, hogy legfőbb ideje pontot tenniük a végére. A következő gondolat sokat sejtet, midőn a szerző azt a nehézséget próbálja elhárítani, hogy ilyen esetben elvileg az orvos az, aki a legkevésbé alkalmas az efféle "segítség" nyújtására, "mert az élet kioltása nem egyeztethető össze sajátos hivatásával. Ez meggyőző lehet mindazon esetekben, amikor a halált kereső ember nem azért kívánja befejezni az életét, mert már csak a szenvedésteli és megalázó haldoklás van hátra, hanem egyéb okokból: szerelmi csalódás, anyagi csőd, bűnének megszégyenítő lelepleződése, testi erejének hanyatlása vagy valami más miatt. Ilyenkor indokolt lehet azt mondani, hogy akárki megfontolhatja, nem lehet-e helyes az öngyilkossághoz segédkezést nyújtania, de nem az orvos." (302. old.) Itt mindenképpen fel kell hívní a figyelmet arra, hogy Kis több helyütt is hangsúlyozza az ilyen esetekben alkalmazandó rendkívüli körülmétekintés szükségességét, mindez azonban a lényegen mit sem változtat. A szerző a komoly nehézségek ellenére is optimistán tekint a jövőbe: "Valószínűleg előbb lesz – legálább liberális körökben – konszenzus az orvosi eutanázia kérdésében, mint az öngyilkosságban való közreműködés egyéb változatai kapcsán." (320. old.) Ezek szerint unokáink a rendületlenül fejlődő liberális (libertáriánus) demokrácia ama gyümölcsét is élvezhetik majd, hogy államilag szabályozott körülmények között segédkezhetnek kátyúba jutott embertársaik számára életük kioltásában.

A tanulmány e pontjára egy alighanem nagyon morbid, de talán elgondolkodtató megjegyzés kívánkozik. Könnyen meglehet ugyanis, hogy amint a megrögzött materializmus elvégezte a maga mézárasmunkáját földünkön, s a transzcendens gyökereitől megfosztott embert a teljes tehetetlenség, kétségbeesés és az élet értelmetlenségének mélységes mocsarába rántotta, liberális barátaink érzékeli kezdik a problémát. S az ateista recept nem is kékik soká: az "e világi humanizmustól" túlfűtött intellektuelek együtt érzőn mosolygva nyomják kezünkbe – a hurokra font kötelet. Hangsúlyozom: mindez távolról sem jelenik meg így Kis János könyvében. Ugyanakkor – az egyre elviselhetetlenebbé váló társadalmi viszonyok közepette – az emberi életre vonatkozó évezredes tabu feszegetése óhatatlanul utat nyit az efféle látomások előtt.

A fejezetben emocionális jellegű érveket¹⁷ sorakoztattam fel az élet befejezésével kapcsolatos "emberi jog" követelésének képtelenségével kapcsolatban. A korrekt állam eszméjének megvalósítása ebben az esetben nem kíván különösebb erőfeszítést: a jelenlegi (hazai) tiltó szabályozás megfelel a korrektség követelményeinek. A probléma az istentvitától független: a humanista oldalon nem létező "emberi jogra" hivatkoznak, hiszen az emberi élet Isten nemléte esetén senkié (a vak véletlené). Az eutanázia és az öngyilkosság megengedő szabályozása egy létező társadalmi probléma előrtti kapitulációval volna egyenértékű, s csak tovább mélyítené a válságot.

Ellenvetés: a korrekt államnak is toleránsnak kell lennie, azaz túrni köteles, hogy egyesek az emberi élettel való rendelkezés tévesnek minősített tanait hirdessék, s *aszerint rendezzék be életüket*. A nézetek hirdetésével nincs is probléma, azok – bízza az állampolgári józanságban – továbbra is szabadon hangoztathatók, a nehézség az utóbbi kitételrel van. Az öngyilkosság esetén a tolerancia kényszerű: a társadalom csupán csak utólag konstatálhatja egy újabb egyéni tragédia szomorú tényét. Az öngyilkosságban segédkezők esete, beleértve az eutanázia különböző (legfőképpen aktív!) formáit végzőket is, már nehezebb problémát jelent. Ekkor azonban a korrekt állam joggal hivatkozhat "a túlmodernitás barbarizmusára" – mely *ellentétben áll* az önkényes tényezőktől (ti. az élet eldobásához való jogtól) megtisztított valódi emberi jogokkal –, s ezért modern korunk önjelölt karitászhóhérainak kezét is le kell fognia. A gondolat *logikai* érvényességében

¹⁷ Ezzel kapcsolatban ismét utalni kell az érzelmi intelligenciára, miszerint az emocionális jellegű érvek semmivel sem alacsonyabb rendűek a tisztán racionálisaknál (Goleman [1997]).

kétkedők számára pedig a következő – teljesen más természetű – kérdés tanulmányozása ajánlható: tolerálná-e a liberális állam azt a csoportosulást, amely az erősebb jogára hivatkozva kezd cselekedni?

Homoszexualitás

Az alkalmazások kritikájának lezárásaként néhány rövid megjegyzést teszek a homoszexualitással kapcsolatban. Kis János a *Szivárvány Társulás a Melegek Jogaiért* nevű csoport bejegyzése körüli jogi perpatvar kapcsán fejti ki nézeteit (323–361. old.). A konkrét ügy számunkra nem túlzottan érdekes, a lényeg az, hogy szerinte az állam “meleg” polgárainak akkor is teljesen egyenlő elbírálás jár, amikor kifejezetten maga a homoszexualitás áll az előtérben. Okfejtése hibátlan – az általa kifejtett semlegesség eszményének keretein belül. Eszerint az állam nem foglalhat állást az emberek nemi beállítódásaival kapcsolatban, mert ekkor a polgárok bizonyos csoportjaitól megvonnák az egyenlő elismerést (352. old.). Az államnak tartózkodnia kell attól, hogy helyeslését fejezze ki a család eszméje iránt (legalábbis ha ez ellentétes nemű szülőket feltételez), mert ez – indirekt módon – maga után vonná az alternatív világnézet helytelenítését (97. old. alapján). Sőt, mivel esetünkben – ellentétben az abortuszkérdéssel – még nem eléggé felvilágosult a polgárok többsége, ezért a semleges államnak határozottan fel kell lépnie a lakosság diszkriminatív magatartásával szemben, hiszen ez konfliktusban van az egyenlő bánásmóddal, az egyenlő elismerés alapelveivel (353. old.).

Persze, a Szivárvány társulással kapcsolatos nevétséges huzavona, mely a tagság korhatárhoz kötése körül robbant ki, csak a liberalizmus trójai falova a társadalom maradék erkölcsi érzékével szemben. Maga a szerző Szivárvány-tesztként ismerteti az esetet, melyen kiválóan le lehet mérni, hogy hol tart a folyamat. S ha siker koronázza az erőfeszítéseket, akkor tovább folytatódnak az akciózás az „irracionális” társadalmi tabuk leöntése érdekében.¹⁸ A házasság intézményének kiterjesztése a homoszexuális párokra (házassági jog). Homoszexuális párok is örökre fogadhatnak gyermekeket (családhoz való jog). Génmanipuláció engedélyezése (szőke, kékszemű, saját kisfiúhoz való jog). Klónozás engedélyezése (zseni vagy fotómodell gyermekhez való jog). Rokonok összeházasítása (vérfertőzés joga). Bi- és poligámia engedélyezése (háremtartás joga). Gruppensex szövetségek bejegyzése (bővített egyesülési jog). Állatokkal történő nemi érintkezés szentesítése (szodómia joga). Ha az állam nem teljesíti az eme jogokat követelők igényeit, akkor a polgárok bizonyos csoportjaitól megvonja az egyenlő elismerést. A többség rosszállása ellen pedig államilag fel kell lépni, hiszen a “*diszkriminatív magatartásokat a demokratikus államnak soha nem szabad semleges módon, pusztán tényként tudomásul vennie.*” (353. old.) A konzervatív felfogásúak számára, persze, továbbra is fennáll annak lehetősége, hogy hagyományos módon rendezzék be életüket. Az összehasonlító teherpróba pedig minden esetben a “másság” javára billen: a tiltásból származó közvetlen sérelem mindig nagyobb, mint annak tudata, hogy egyesek . . .

A homoszexualitás – és a felsoroltakhoz hasonló tevékenységek – látens állami jóváhagyását célzó követelésekkel határozottan szembe kell helyezkedni. Azonban – a félreértések elkerülése végett – hangsúlyozni kell: a korrekt állam a homoszexuális tevékenységgel, illetve beállítottsággal kapcsolatban toleranciára kötelezett, azaz szó sem lehet a homoszexuálisok erőszakos állami üldözéséről, vagy arról hogy az efféle erőszakoskodást tetlenül kellene szemlélnie. Ugyanakkor az olyan jogi szabályozás, mellyel az állam azt a látszatot keltené, hogy a homoszexualitás teljesen egyenrangú a heteroszexualitással (azaz társadalmi szempontból tökéletesen mindegy, hogy férfival vagy nővel “állsz össze”), mindenképpen inkorrekt volna az állampolgárokkal szemben. Az ilyen

¹⁸ Az itt következő tabudöntőgetési példák nem Kis János könyvéből származnak, hanem a sajátjaim.

szabályozás megvalósítására törekvő mozgalommal kapcsolatban teljesen érdektelen a tagok életkora, minthogy – korrekt alkotmány esetén – maga a célkitűzés alkotmányellenes. A korrekt államnak tehát tolerálnia kell a bűnösnek minősülő¹⁹ és 18 éven felüli cselekvők önkéntes beleegyezésével végzett tevékenységet, ugyanakkor nem várható el olyan szabályozás életbe léptetése, mellyel semmiféle különbséget nem tesz az önmagában is eleve bűnös nemi tevékenység (életforma)²⁰ és az olyan nemi tevékenység (életforma) között, amely bizonyos körülmények között (házasság) nem számít bűnösnek.

Nem arról van tehát szó, hogy a korrekt államban semmiféle bünt nem lehet elkövetni jogi szankció fenyegetése nélkül, hanem arról, hogy az állam szintjén továbbra is fenntartjuk a bűn fogalmának lehető legtágabb értelmezését – felkészülve az ateista szempontból legrosszabb eshetőségre is (ti. hogy van Isten) –, s ennek tudatában kísérjük meg kijelölni a társadalom mozgásterét. Semleges jogrendszer nincs, az mindenképpen értéktelített. Vagy azért, mert – a semlegesség látszatát keltve – letagadja az óvatos ateizmusban rejlő kockázatot, vagy pedig azért, mert korrekt módon figyelembe veszi azt.

Gazdaság és liberalizmus

Zárásként egy olyan területre irányítjuk a figyelmet, melyet Kis János sajnálatosan szűk terjedelemben tárgyal. Ellenvetésként megfogalmazható, hogy persze, nem erről szól a könyv, mégis, a téma oly nagy jelentőségű, hogy aligha lehet figyelmen kívül hagyni a helyes állami berendezkedés tárgyalásakor. Egyébként a *Kindler* József kezdeményezésére megalakult és a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Környezetgazdaságtani és Technológiai Tanszékén működő *Altern-csoport* kifejezetten a modern gazdasági mechanizmus mögötti rejtett előfeltevéseket kutatja, s a kapott eredmények szerint gazdaság és liberalizmus kapcsolata korántsem olyan ártatlan, mint ahogy azt Kis sejtetni engedti.

Az emberiség történelmén végigpillantva azt kell mondanunk, hogy valamilyen formában mindig jelen volt a gazdálkodás (gazdaság). Azonban eme tevékenység kiterjedtsége és a társadalom által neki tulajdonított fontossága nagymértékben megváltozott az elmúlt két-, háromszáz évben. Ez az időszak, nem véletlenül, egybeesik a közgazdaságtudomány csillagának felívelésével is, mely diszciplína a történelem során az első, mely módszeresen kutatja a gazdaság világát, s ajánlásokat fogalmaz meg a helyesnek tartott állami és társadalmi magatartással kapcsolatban. Előljáróban szeretném leszögezni:

¹⁹ Itt nem a modern kor leszűkített bűn-fogalmáról van szó, miszerint valaki bűnös, ha valamely állami törvény megsértése miatt a bíróság annak nyilvánítja, hanem egy – többnyire (e kitéttellel kapcsolatban lásd például Horkay Hörcher [1997]) – ezt is magában foglaló, de annál tágabb kategóriáról. Az óvatos ateizmusból és a szigorúbb erkölcsi követelményből fakadóan ugyanis – régiókban – bűnnek számítanak az emberi élet és együttélés bibliai normáit sértő tevékenységek is, ez utóbbiak egy részét azonban nem szankcionálni, hanem tolerálni szükséges. A jogrendszer kialakítása során tehát a bűn mindkét kategóriáját figyelembe kell venni, azaz létezik (1) teljesen legális, (2) bűnös és szankcionálandó, (3) bűnös és tolerálandó tevékenység. A semleges állam koncepciója a harmadik kategóriát nem hajlandó elismerni, s olyan jogrend kialakítását célozza, mintha az egyáltalán nem is létezne. A főszoveg okfejtésében a bűn fogalmát annak tág – tehát a második és harmadik kategóriát egyaránt tartalmazó – értelmében használom.

²⁰ Amikor azt állítom, hogy a homoszexualitás keresztény szempontból bűnös, akkor nem tehetem meg, hogy ne utaljak *Birtalan* Balázs nemrég megjelent könyvére, melyben a szerző olyan hévvel bizonygatja a (monogám) homoszexualitás természetes és erkölcsös mivoltát, hogy okfejtése végén már-már Istenől származó karizmaként látta az ilyen beállítottságot. Külön tanulmányt igényelne felsorakoztatott érveinek megvitatása és cáfolata, mely érvek leginkább csak azok számára lehetnek meggyőzőek, akik Birtalannal amúgy is azonos álláspontot vannak. A könyvből is kiérződő emberi probléma, persze, valamiféle választ mindenképpen igényel, de ez nem jelentheti a társadalom inkorrekt megtévesztését.

az, hogy a gazdaság és a gazdaságtan a világ materiális javainak hatékony előállításán fáradozik, egyáltalán nem jelent semmi rendkívüli és elítélendő dolgot, hisz ez a dolga. Az azonban, hogy – kizárólag a gazdasági hatékonyság jegyében – normatív előírásokat fogalmaz meg az emberi és társadalmi magatartás célszerűségére vonatkozóan, már sokkal inkább megkérdőjelezhető. S ha figyelembe vesszük a felvilágosodás ama célját és következményét, mely az emberek figyelmét az e világi javak és örömök, a szűken értelmezett racionalitás és a mérhetőség *kizárólagosságának* büvkörébe vonta, akkor nem nehéz a gazdasági gondolat terebélyesedése és a felvilágosodás között szoros kapcsolatra bukkanni.

A XVIII. század elején egy *Mandeville* nevű orvos pozitív összefüggést tárt fel az akkoriban még általánosan bűnnek tartott mohóság és a nemzetek világi nagysága között (*Mandeville* [1996]). A század második felének közepén immár rendszerré áll össze a gondolat, s *Adam Smith* korszakalkotó művével megszületett a közgazdaságtan. Eszerint a nemzet gazdagságának alapja az emberek önző módon történő önérdékkövetése, s ekkor magától kialakul a maximális társadalmi jólét. S be kell ismernünk: a világ egy részén az anyagi javak bőségét illetően ugrásszerű fejlődés következett be, s távolról sem állítható, hogy ez önmagában és minden elemében káros volna, bár az sem, hogy ez kizárólag az önzés elterjedésének volna betudható. Mindenesetre a két világháború között a közgazdaságtan másik kiemelkedő alakja, *lord Keynes* már nem sokat kertetel: ahhoz, hogy az emberiséget kezdetektől fogva gyötrő gazdasági probléma megoldódjék, még sokáig el kell hitetnünk magunkról, hogy a jó rossz és a rossz jó.²¹ S ebben az elhíttetésben jó szolgálatot tesz a liberalizmusból fakadó erkölcsi relativizmus. Napjainkban pedig zajlik az utolsó néhány makacs, sajátosan emberi vonás gazdasági racionalizálása: szegények, elesettek istápolása = befektetés, hosszú távú haszonmaximalizálás (ti. a túlvilágra); Biblia = kábítószert; ajándék = végkiárusítási árnál olcsóbban lebonyolított üzlet; gyermek = tartós fogyasztási jószág stb. (*Etzioni* [1994], 124. old.) Tehát aligha tévedünk nagyot, ha korunkat *Gazdaságkorként* aposztrofáljuk (lásd *Czakó* [1995]), s ilyenformán nem tűnik túl megalapozottnak – legalábbis a gyakorlatban²² – *Kis János* azon megállapítása, hogy *“amit a liberalizmus a piac sikeres működésének feltételeiről mond, az a gazdaság célszerű megszervezéséről szól; nem foglalja magában, hogy az élet minden területén, minden emberi viszonyban a piac elveinek kellene érvényesülniük.”* (192. old.)

Kist cáfolja annak vizsgálati is, hogy mely emberi magatartás jelent rossz, illetve “jó hirt” a gazdaság számára. Az amerikai *John Francis Kavanaugh* ezt a következőképp világítja meg: *“Tegyük fel, ön házasember, gyermekei vannak. Ha ön viszonylag elégedett életével, ha szívesen tölti idejét a gyermekeivel, játszik és beszélget velük, szereti a természetet, szeret üldögelni udvarában vagy a háza előtt, ha szexuális élete viszonylag boldog, békésen elfogadja önmagát, kapcsolatai szilárdak, ha szeret magányosan imádkozni, ha egyszerűen csak szeret beszélgetni az emberekkel, meglátogatni őket és társalogni velük, ha szereti az egyszerű életet, ha nem érez semmi hajlamot arra, hogy barátjaival vagy szomszédjaival vetélkedjen – nos, akkor rendszerünk zsargonjával élve: mi-féle gazdasági haszon származik önből? Mindeddig egy fillért sem költött.*

Ha viszont ön boldogtalan, kiábrándult, ha gondban, zűrzavarban él, ha bizonytalan önmaga és kapcsolatai felől, ha nem talál örömet családi vagy szexuális életében, ha képtelen egymagában vagy egyszerűen élni, akkor sok mindenre fog sóvároggni. Egy-

²¹ *John Maynard Keynes: Economic Possibilities for our Grandchildren*; az inkriminált megállapítás bővebb szövegkörnyezetben magyarul is hozzáférhető: lásd *Samuelson-Nordhaus* (1990), 1256. old.

²² Ugyanis elvileg elfogadható, hogy az ateizmus (e világi humanizmus) nem materiális értékeket is fontosnak tarthat (191. old. – ezt neveztem tág látókörű ateizmusnak). Kérdés, hogy mi-féle értékek ezek, s hogy mennyiben képesek gátat vetni a terjedő gazdaságközpontú (azaz kizárólag materiális jellegű) gondolkodásnak. Ráadásul ateizmus és liberalizmus korántsem azonos fogalmak!

re többet fog akarni. Viselkedése nagyon is megfelel az állandó gazdasági növekedésre alapozott társadalmi rendszer számára. (...)

[A gazdaság] átitat minden emberi cselekvést. Ezek szerint a bensőséges és a boldogság gazdaságtana: az elkötelezett szeretet nem különösebben jövedelmező. A fogadalomtételek gazdaságtana: a szegénység, a szüzesség és az engedelmesség nem gerjeszt túlzottan a gazdasági növekedést. Az ima és az egyedüllét gazdaságtana: pénzügyileg értéktelen. Média-propagandánk pedig épp eme attitűdöket gúnyolja ki. Arra tanítanak bennünket, hogy legembaribb és lesgzemélyesebb tulajdonságaink lehetetlenség tárgyát képezik.” (Kavanaugh [1981], 47–48. old.) S ki memé állítani, hogy a médiában az emberek megszólítására vonatkozó képesség nem gazdasági kérdés?

Az információrobbanást követően a mindent átható gazdasági gondolkodás és szekularizáció a hagyományos (például keresztény) értékek hathatós képviseletét szinte reménytelenné tették. Gazdaságkorban nem egyenlő erők küzdelme ez, melynek eredményeképp joggal várhatnánk, hogy kialakuljon valamiféle egymást kölcsönösen megtermékenyítő kompromisszum. Ellenben a folyamat *semleges* szemlélése a császárság korabeli cirkuszi látványosságokra emlékeztet, midőn a keresztényeket kiéheztetett oroszánok elé vetették. Nem más ez kérem, mint kivégzés.

Igen jól és őszintén érzékelteti az emberi érdekekkel (értékekkel) kapcsolatos felvilágosult álláspont a Nobel-díjas Milton Friedman, a liberális gazdaságpolitika élő apostola: *“Az érdekek, amelyekről beszélek, nem egyszerűen korlátolt, önző érdekek. Ellenkezően, egész sorát tartalmazzák azon értékeknek, amelyeket az emberek nagyra becsülnék, melyekre hajlandóak egész vagyoniukat ráköltetni, vagy akár életüket is feláldozni értük. Azok a németek, akik feláldozták életüket azáltal, hogy szemben álltak Adolf Hitlerrel, tulajdonképpen saját érdekeiket hajszolták úgy, ahogyan ők értelmezték ezeket. Hasonlóképpen azok a nők és férfiak, akik sok időt és erőt fordítanak jótékony-sági, oktatási és vallási tevékenységekre. Természetesen az ilyen érdekek csak néhány ember számára jelentik a legfőbb érdeket. A szabad társadalom érénye, hogy mégis megengedi, hogy ezek az érdekek teljes mértékben érvényre juthassanak és ne legyenek alárendelve azoknak a korlátolt anyagi érdekeknek, amelyek az emberiség nagy részére jellemzőek.”* (Friedman [1996], 217–218. old.) A hagyományos értékekkel kapcsolatban tehát igen nagylelkű a liberalizmus: ha modern korunkban van olyan örült, ami követni akarja őket, ám tegye. A gazdasági tevékenység felvilágosult felfogása következtében általánosan eluralkodott korlátolt anyagi érdekek pedig már objektív szükségszerűségként tűnnek föl.

A fentiek miatt érzem rendkívül álságosnak mindazt, amit Kis János az 1996. augusztusi püspökkari körlevéllel kapcsolatban mond: *“Az egyház azt mondja: a modern világ erkölcsi bajai »a hagyományos értékrend feladásából«* erednek. A demokráciát és a piacgazdaságot nem szabad elvetni, de az intézményeik között cselekvő embereknek vissza kell térniük az élet tradicionális értékeihez. A liberalizmus azt mondja, hogy nincs visszaút. Nem azt állítja, hogy a régi értékek, úgy ahogy a régiek értették őket, ma is követendők volnának ugyan, de a modern tömegtársadalom viszonyai között nem követhetők. De nem is azt állítja, hogy a hagyományt úgy ahogy van, el kell dobni. A személy megbecsülését, az emberi élet tisztelétét, az emberi kapcsolatok fontosságát, az igazságosság kötelező erejét, az együttérzés és segítőkészség jelentőségét az e világi humanizmus ugyanúgy magában foglalja mint a szekularizáció előtti etikák. Csakhogy abból indul ki, hogy a modern világban megmutatkozott az örökbe kapott értékek hagyományos értelmezésének szükségessége és ellentmondásossága: azt állítja, hogy újraértelmezésük elkerülhetetlen, méghozzá erkölcsi okokból az. Ebben áll a lényeges fordulat.” (194. old.) Bizonyos mértékű újraértelmezés bizonyosan elkerülhetetlen, ezt azonban éppen az eredeti tartalom csorbítatlan megőrzése érdekében kell megtennünk, és semmiképpen sem a

“korszellem” kritikátlan átvétele miatt. Ez utóbbi esetben ugyanis az örökbe kapott emberi értékek a korábbival ellentétes értelmet nyernek.²³

Rendben van, örvendezhet az ateista liberalizmus azon, hogy hagyományos és egyetemes értékeink hanyatlófélben vannak, s szemlélheti tétlenül, amint a szabadjára engedett gazdaság helyettük is elvégzi a piszkos munkát. De ekkor nem arról van szó, hogy a tradicionális értékek életképtelennek bizonyulnak, hanem arról, hogy nem cselekvésükkel szándékosan megölik őket! Ezt kéretik nyíltan is kimondani az irányzat képviselői részéről, mindenféle önkényesen meghatározott “emberi jogokra”, igazságosságra (ateista az isten) vagy segítőkézségre (végső esetben kösd föl magad) vonatkozó köntörfalazás nélkül, minden fórumon és mindenkor (például választási kampány idején)! Ugyanis immár nemcsak a “hagyományos értékrend”, hanem az emberiség jövője forog kockán. Mert ha már mindenki itt a Földön keresi az e világi Paradicsomot, mégpedig az anyagi fogyasztás és élvezetek egyre növekvő áramában, akkor megkezdhetjük a visszazámlálást: *“Annyira holtpontra juttattuk a világot, annyira önmaga elpusztításának határára szorítottuk, hogy nagyon itt az ideje a bűnbánatnak, már nem a túlvilági élet érdekében, ami most nevelésnek tűnik, hanem a földi élet érdekében, hogy fennmaradhassunk e Földön. Az a bizonyos, jószok által többször jelzett, majd elhalasztott világvegső misztikumból tudományosan, technikailag, pszichológiailag előkészített józan [valóság] lett. Már nemcsak az egész világra kiterjedő atomháború veszélye fenyeget – attól már elegend feltűnt, arra már fitymülünk –, hanem az ökológusok számításai bizonyítják, hogy teljességgel csapdában vagyunk: ha nem hagyunk fel pusztítóan mohó progressziókkal, ... elpusztul az emberiség égitestünk kimerültsége, terméketlensége és szennyezettsége miatt.”*²⁴ Vagy néhány kiváltságos mégis fennmarad?

Epilógus

A kötet kiváló alkalmat nyújtott arra, hogy a – mondjuk így – fundamentalista liberális álláspontot ütköztessen a magam fundamentalista kereszténységével. Céлом ezzel a lényeges elvi és gyakorlati különbségek feltárása és világos bemutatása, mert úgy vélem, hogy az itt tárgyalt liberalizmus (libertianizmus) zászlóvivőinek fogalomhasználata súlyosan megtevesztő, s elsősorban ennek köszönhető az irányzat fokozatosan növekvő társadalmi támogatottsága. Mindez, persze, korántsem jelenti azt, hogy az eszmékör célkitűzései minden tekintetben elfogadhatatlanok volnának a korrekt állam megvalósítása során. Az eredetvitákat mellőzve megállapítható, hogy számos, valóban fontos vívmány gyakorlati elérése ehhez a szellemi áramlathoz is köthető. Így például vélelmezhető, hogy a valódi liberalizmus toleráns képviselői, ha nem is kitörő örömmel, de harag és elfogultság nélkül fogadják a tanulmány keretében megfogalmazott kritikai észrevételeket, és vesznek majd részt, nem az elhallgatásban, hanem a tisztázó vitákban. Ebben az értelemben nyilvánvaló, hogy nem értek egyet a liberalizmus szitokszóként történő használatával, azonban semmiképpen sem tudom elfogadni annak összefonását a szűk látókör-

²³ Erre kívántam rámutatni Kis János könyvének gyakorlati részét illető bírálatomban. További példa: a szerző az újraértelmezés szükségszerűsége mellett a család “elavult” intézményét hozza fel illusztrációként, mely – állítólag – igazságtalan a nőkkel szemben, s ezért “a liberalizmus az emberi együttélés olyan formái felé való tapogatózást helyesli, melyek nem sértik a nemek egyenlőségét.” (195. old.)

²⁴ Szolzsenyicin (1997), 73–74. old. Az idézet a szerző egy huszonöt évvel ezelőtti tanulmányából származik, melyben a “nyugati” és a “keleti” világról együttesen beszél. Egyébként a környezeti válsággal kapcsolatban előszeretettel szoktak hivatkozni az egyház abortusszal és fogamzásgátlással kapcsolatos elutasító álláspontjára, mely akadályozza a népesedési probléma felvilágosult megoldását. Csakhogy az egyház keresztény életvitelre vonatkozó tanításába szervesen illeszkednek a hivatkozott tilalmak, valamint a népességszám alakulása a környezeti válságnak csupán csak az egyik – bár meglehetősen fontos – dimenzióját jelenti.

rű ateizmussal, még akkor sem, ha ez kiemelkedő képviselőinek – egyébként kulturált – elővezetésében történik. Ha egy-két évszázada sok tekintetben indokolt volt is az állam és az egyház szétválasztásának igénylése, úgy napjainkban az állam és az ateizmus szétválasztását kell ugyanilyen határozottsággal képviselnünk. Ennek megvalósulása nyomán az állam ugyan elválík az egyháztól (egyházaktól), de nem az évezredek emberi értékektől.

Az általam javasolt korrekt állam koncepciója erre a kihívásra kísérel meg választ adni. Sok mindenben liberális elveket vall, így például a lehető legtagabb keretek között alkalmazza a tolerancia elvét. Ugyanakkor nem az ateizmust takargató *semlegesség* játsza a főszerepet (kiegészítve a nyilvános hozzáférhetőség és az összehasonlító teherpróba elveivel), mely az emberi élet teljességét piacósító gazdasági folyamatok malmára hajtja a vizet, hanem *korrektségre* törekszik, melyet Isten létének pozitív valószínűsége tesz szükségessé (*óvatlan ateizmus*). Eszerint a kényes területek jogi szabályozása során az államnak olyan megoldásokra kell törekednie, melyekkel figyelmezteti polgárait az életvitelükkel kapcsolatos természetű kockázatokra, s a kockázatok tényének ismeretében szabadon eldönthetik, hogy ezekből milyen jellegűeket és milyen mértékben kívánnak magukra vállalni. A semleges állam koncepcióján belül ezek elhallgatása tisztességtelen, és az emberek többségében hamis látszatot kelt.²⁵ Régiókban a *szigorúbb erkölcsi követelmény* elvének érvényesítése mindenképpen szükségessé teszi, hogy a korrekt állam törvényhozói és végrehajtói szerepében ténylegesen is figyelembe vegye a keresztény eszmerendszerből következő elméleti és gyakorlati megfontolásokat, mert ez biztosítja a folyamatosságot az emberek jóval és rosszal kapcsolatos évezredek tapasztalataival. Ezáltal lenne elkerülhető, hogy újra és újra ugyanazokat a hibákat kövessük el, immár az egész emberiség földi pályafutását is kockáztatva. Az ilyen elvi alapokon álló korrekt állam mind eszmei megalapozásában, mind gyakorlati működésében természetesen ötvöznie a *valódi* liberalizmus és a *valódi* kereszténység helyes társadalmi berendezkedésre vonatkozó nézeteit.

Ugyanakkor zavarba ejtő lehet, s szeretnek is erre hivatkozni, hogy maga a kereszténység sem egységes, s ily módon nem lehet segítségül hívni a keresztény gondolatokat anélkül, hogy valakik sérelmet ne szenvednének a hívó oldalon. Az ugyan igaz, hogy – ami a részleteket illeti – nem lehet egységes kereszténységről beszélni, de az itt is tárgyalt azon főbb kérdésekben, amelyekkel kapcsolatban valamiféle határozott állami állásfoglalás szükségeltetne, teljes az egyetértés, legalábbis ami a tradicionális (történelmi) egyházakat illeti (lásd például Bányai [1993]). Modern korunk gombamód szaporodó felekezetei ugyanakkor itt-ott (melyik hol) hajlamosak engedményeket tenni, s a népszerűség vagy az üzlet érdekében „modernizálják” a keresztény tanítást. Jó lenne tehát, ha a liberalizmus ateista változatát legharcosabban képviselő politikai tömörülést erősítő és magukat kereszténynek valló szervezetek és személyek felfednék álláspontjukat az állam semlegességével kapcsolatos – és az előzőekben részletesen kifejtett – nehézségeket illetően.²⁶ S ha a koncepciót elfogadhatatlannak tartják, akkor megosztanak velünk, hogy

²⁵ Mindez egyébként az állami oktatásra is érvényes: ezen a téren sem létezik semlegesség, s ezért a lehető legnagyobb fokú korrektségre kell törekedni. Célszerű lenne tehát a Nemzeti Alaptanterv ilyen értelmű felülvizsgálata.

²⁶ *Mészáros István*, a (volt) parlament vallásügyekkel is foglalkozó bizottságának SZDSZ-es alelnöke – mellesleg a *Hit Gyülekezetének* tagja – például a következőképpen vall a témával kapcsolatban: „Legnagyobb kerékkötője ennek az időszaknak (ti. a rendszerváltás utáninak – K.T.), hogy sem az Antall-, sem a Horn-kormány nem tudott lekeveredni az ideológiai állam újáról, és nem tudott olyan tradíciót megalapozni, amelyben egyaránt fontos mindenkinek a szabadsága, függetlenül attól, hogy miben hisz és mit vall. Ez a »keresztény Magyarország« jelszavával fellépő Antall- és Boross-kormány alatt teljesen nyilvánvaló volt. Volt remény arra, hogy a szoc-liberális kormány letér erről az útról, és egy világnézetiileg semleges állami berendezkedés honosodik meg, viszont a közelmúltban megkötött vatikáni megállapodás mindenkit kijázaníthatott, hogy ez csak illúzió marad. Állásponantom szerint a

miféle felsőbbrendű cél az, mely ezt a különös, mégis igen jól és olajozottan működő politikai érdekszövetséget ilyen áron is kifizetődővé tesz? Nagy megkönnyebbülés volna ez mindnyájunk számára, s talán hozzájárulna meglehetősen zavaros közéletünk áttekinthetőbbé és jobbá tételéhez.

HIVATKOZÁSOK

- Bányai J. [1993]: *Összkeresztény katekizmus, amely összehasonlíja a baptista, evangélikus, katolikus, metodista, ortodox és református tanítást*; III. kiadás, Szarvas
- Birtalan B. [1997]: *Halállal lakoljanak? A homoszexuális ember és a kereszténység*, Cartafilus, Budapest
- Czakó G. [1995]: *Mi a helyzet? Gazdaságkor titkai*; IGEN Katolikus Kulturális Egyesület, Budapest
- Etzioni, A [1994]: *Tüллépve az önzés elvének*; Valóság 10. szám, 122–125. old.
- Friedman, M. [1996]: *Kapitalizmus és szabadság*; Akadémiai Kiadó – MET Publishing Corp., Budapest
- Goleman, D. [1997]: *Érzelmi intelligencia*; Háttér Kiadó, Budapest
- Hennezel, M. de [1997]: *A meghitt halál*; Európa Könyvkiadó, Budapest
- Horkay Hörcher F. [1997]: *Egy pragmatikus természetjogi elmélet felé*; Századvég, Tél, 109–129. old.
- A katolikus egyház katekizmusa*; Szent István Társulat, Budapest, é. n.
- Kavanaugh, J. F. [1981]: *Following Christ in a Consumer Society. The Spirituality of Cultural Resistance*; Orbis Books, Maryknoll
- Kis J. [1997]: *Az állam semlegessége*; Atlantisz Könyvkiadó, Budapest
- Mandeville, B. [1996]: *A méhek meséje, avagy magánvétek, közhaszon*; Kossuth Könyvkiadó, Budapest
- Röpke, W. [1996]: *Civitas Humana – Emberies társadalom, emberies gazdaság*; Kráter Könyvműhely, Budapest
- Samuelson, P. A. – Nordhaus, W. D. [1990]: *Közgazdaságtan*; Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- Smith, A. [1992]: *A nemzetek gazdagsága*; Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- Szolzenyicin, A. [1997]: *Az “ orosz kérdés ” a XX. század végén*; Európa Könyvkiadó, Budapest
- Tomka M. – Goják J. (szerk.): *Az egyház társadalmi tanítása – Dokumentumok*; Szent István Társulat, Budapest, é. n.
- Vári A. (szerk.) [1987]: *Kockázat és társadalom*; Akadémiai Kiadó, Budapest

vallásszabadság garantálásához nem elégséges pusztán az állam és az egyház szétválasztása, annak ki kell egészülnie az állam vallási, világnézeti semlegességével is.” (A szabadság pártján – Királyhegyi Péter beszélgetése Mészáros István országgyűlési képviselővel; Hit Infó, 1997. július 27., 21. old.)

Radácsi László

Az arisztotelianus gazdaságetika alapjai*

A gazdaságetika mára klasszikusnak számító tankönyveit, szöveggyűjteményeit átlapozva az a benyomása támadhat az olvasónak, hogy a gazdaságetikai problémák leírására, elemzésére és megoldására alkalmas etikai rendszerek küzdelmében mindössze két morálfilozófiai hagyomány verseng. A következményetika (konzekvencializmus) és a deontológia olymértékben „uralják” a gazdaságetikai diskurzust, hogy kétségteljesen álláspontjának részletes indoklására kényszerül az, aki egy harmadik irányzat, az úgynevezett arisztotelianus etika¹ relevanciájára kívánja felhívni a figyelmet. Ezért (is) érdemes talán messzebből indítani az elemzést, és először röviden bemutatni az arisztotelianus és az említett másik két etikai rendszer között fennálló legfontosabb különbségeket. Az elméletek összehasonlítása vezethet ugyanis ama következtetések levonásához, melyek már a gazdasági cselekvések és cselekvők megértése szempontjából is érdekesek lehetnek. A tanulmányt egy lehetséges arisztotelianus gazdaságetikai kutatási program vázlata zárja.

Az arisztotelianus etika fent említett – normatív gazdaságetikai elméleteket illető – háttérbe szorulásának elentmondani látszik az a tény, hogy az elmúlt évtizedekben kétségkívül megélné a filozófus-közösség érdeklődése eme hagyomány iránt.² Az erényetika azonban egészen a legutóbbi évekig nem talált olyan követőkre, akik az elméleti rendszert gazdaságetikai problémákra alkalmazták volna.³ Néhány szerző eme hiány egyik lehetséges okaként Arisztotelész lesújtó véleményét jelöli meg, melyet a nyereségszerzést célzó gazdálkodási tevékenységgel kapcsolatban alakított ki (McCracken et al. [1998]).⁴ Mások szerint viszont az arisztotelészi etika legfőbb gyengéje éppen az, hogy nincs mondanivalója a személyes szférán túlmutató (például intézményi környezetben felmerülő) problémákat illetően (Louden [1984]). Ez utóbbi nézet szerint tehát az erényetika hívei hallgatásra vannak kárhoztatva a közösségi szinten megjelenő etikai konfliktusokkal kapcsolatban. Az eme álláspontban (is) megfogalmazódó félreértés jól illusztrálja az erényetika és a modern etikai elméletek⁵ összehasonlítását célzó alábbi rövid elemzés szükségességét.

A modern etikai elméletek és az erényetika tradíciójának összehasonlítása

Az erényetika legtöbb kortárs követője a modern etikai elméletek gyengéinek bemutatásán keresztül érvel az arisztotelianus elmélet mellett, s ezen problémák kiküszöbölésére alkalmas rendszerként festi le az egyetlen valós alternatívának tartott erényetikát (Dondorp [1994]). Melyek tehát az etika modern elméleteiben rejlő közös problémák arisztotelianus szemmel nézve?

¹ A következőkben az „arisztotelianus etika” és az „erényetika” kifejezéseket azonos értelemben használom.

² A legtöbbet hivatkozott művek közül néhány: Foot (1978); Rorty (1980); MacIntyre (1981); Williams (1985); (1993); Nussbaum (1986); Pincoffs (1986); French (1988); Flanagan-Rorty (1990).

³ A két legjelentősebb arisztotelianus gazdaságetikai mű: Robert Solomon (1992a) és Edwin Hartman (1996).

⁴ Arisztotelész csakis a háztartás fenntartására szolgáló gazdasági tevékenységet ismerte el legitimként (erényesként), míg a nyereségszerzésre irányuló tevékenységet igazolhatatlannak tartotta, és a lopással tette egyenértékűvé.

⁵ Az erényetika hívei szerint a legfőbb problémák tekintetében nincs lényeges különbség a következmény-elvű és a deontológikus etikák között, ezért a továbbiakban „modern etikai elméletek” alatt eme két hagyományt értem.

* Jelen tanulmány – a szerző tudomása szerint – az első magyar nyelvű kísérlet az arisztotelianus etika gazdaságetikai elméletként történő értelmezésére. Az itt kifejtett gondolatok ezért néhány ponton szükségképpen kiforratlanok. Az esetleges pontatlanságokért az olvasó elnézését kérem.

Eme *modern etikai elméletek* (1) a moralitás értelmezési területét túl szűken jelölik ki. A morál szerepére vonatkozó „Mit kell tennem?” modern kérdése azt sugallja, hogy nem fogadják el erkölcsi vezérmotívumként a „Milyen emberré kell válnom?” kérdésben megfogalmazódó személyességet, mely a cselekvés értékelésének konkrét, egyéni dimenziója. (2) Morális dilemmák és konfliktusok esetén absztrakt etikai elvek dedukciójával keresik a megoldást, mely episztemológiai jellegű nehézséget jelent. Eszerint etikus cselekvés csakis valamiféle racionális szabályrendszernek való megfelelés eredménye lehet. (3) A „helyes” (right) elsődlegességét vallják a „jó”-val (good) szemben (Rawls [1997], 46–47. old.), azaz a morálisan helyes levezethető a társadalmi moralitás szabályaiából és elveiből, anélkül hogy az „ember számára jó” (human good) tartalmáról bármit is állítanánk. (4) Statikusak, azaz a cselekvés morális tartalmát vizsgáló egyén minden cselekedete előtt „nulláról indul”. Eszerint – morális szempontból – mind a cselekvő múltja, mind pedig a cselekedethez vezető folyamat lényegtelen.

Mindezekkel szemben az *erény-etika elmélete* szerint (1) nem választható ketté egyéni és társadalmi szint a moralitás szempontjából. A kritizált elméletek reduktivista beállítottságával szemben (Pincoffs [1986], 70. old.) itt a cselekvők identitása – diszpozícióik, érzelmeik, elkötelezettségeik, múltjuk stb. – morális szempontból fontos elemzési egységet képez (Arisztotelész [NE, 2. könyv]; Williams [1985]; Pincoffs [1986]; Blum [1990]). (2) A morális érvelés kapcsán – a kritizált elméletek deduktivista álláspontjával szemben – itt a morális ítélet és a morális képzelőerő az elsődleges. A morális érvelés nem egyszerűen elvont elvek alkalmazása konkrét szituációkra, hanem a gyakorlati bölcsesség (practical wisdom) megnyilvánulása: az egyén morális fejlődése során szerzett ítélőképességének erkölcsi érzékenységre épülő kamatoztatása (Nussbaum [1985]). (3) Semmilyen etikai elmélet nem hallgathat arról, hogy mi számít értékesnek és fontosnak az emberi életben. A „jó” elmélete tehát előnyt élvez a „helyes”-ről ítéletet alkotó szabályokkal szemben (Foot [1978]; MacIntyre [1981]; Williams [1985]). Az álláspontot képviselő filozófusok többsége ugyanakkor elveti mind az „emberi jó” objektivista (valamilyen örökké érvényes „jó” feltételezésén alapuló), mind pedig az egyén kizárólagos integritására építő nézetét. Ehelyett az egyén számára morálisan értékes „jó” kialakulását a közösség tevékenységeiben és kapcsolataiban történő részvételhez kötik (Solomon [1992]; Dondorp [1994]; Hartman [1996]). (4) Az emberi élet egymással összefüggő cselekedetek sorozata. Ennek megfelelően az egyes cselekedetek egy morális fejlődési folyamat állomásait jelentik, így a jelenbeli tettek múltbeli tettek eredményeként (is) szemlélhetők (Dondorp [1994]; Koehn [1995]).

Összefoglalásként megfogalmazható, hogy a modern etikai elméletekkel szemben az erény-etika a moralitás – több szempontból is – gazdagabb képét vázolja fel: a Thomas Nagel által propagált „sehonnan szemszögét” (view from nowhere) felváltja az etikai döntések terrénumát jellemző – érzelmeikkel és elkötelezettségekkel (múlttal) rendelkező – közösségben élő hús-vér emberek gyakorlati bölcsességére való törekvése.

Az arisztotelianus gazdaságetika alapjai

Az összehasonlítás után rátérhetünk annak vizsgálatára, hogy mivel gazdagíthatja az arisztotelianus etika a gazdaságetikát. A következőkben elsősorban Robert Solomon (1992a és 1992b), valamint Edwin Hartman (1996) műveire támaszkodva vázolom fel az erény-etikára épülő gazdaságetika körvonalait.

Amint láttuk, az arisztotelianus megközelítés egyik legfontosabb sajátossága, hogy az erényeket a konkrét gyakorlatból véli levezethetőnek. Nagyon is eme hagyomány szellemiségéhez tartozik tehát Solomon azon próbálkozása, hogy felvázolja a modern gazdaság szereplői számára fontosnak tartott erények listáját. Bár ezen erények az

egyévre vonatkoznak, Solomon amellet érvel, hogy a gazdaságetika szempontjából legfontosabb elemzési egység maga a vállalat, illetve a szervezet⁶: „A közgazdászok természetesen leginkább a rendszerekkel és a rendszerekre vonatkozó elméletekkel foglalkoznak, míg az etika művelőinek érdeklődése leginkább az egyéni magatartásra, annak motívumaira és következményeire terjed ki. A gazdaságetika számára azonban egyik megközelítés sem elégséges. A gazdaságetika egyik legfontosabb problémáját ugyanis éppen a vizsgálat legmegfelelőbb egységének, a kutatási terület határainak és fókuszának megválasztása jelenti. (...) A modern gazdálkodás integráló vagy központi egysége ... nem az egyéni vállalkozó vagy a fogyasztó, sem pedig a rendszer, ... ez az egység a vállalat. ... Bár továbbra is az a véleményem, hogy a felelősség hordozója elsősorban az egyén, a modern gazdaságban az egyén nem szociális vákuumban cselekszik. ... Bár a gazdaság szereplői továbbra is egyenként felelősek, de egyénileg a vállalatok keretei között felelősek, azaz felelősségüket nagyban a szervezeti szerepek és köteleességek – többek között a profitelvárás – határozzák meg. A szervezetek szerepeit és köteleességeit pedig a szélesebb közösség befolyásolja, amely számára ... a profitelvárás nem bír nagy jelentőséggel.” (Solomon [1992b], 319–320. old.)⁷

Vizsgáljuk most meg, mily előfeltevésekből vezeti le Solomon az erényeket! A szerző hat ilyen premisszát jelöl meg: (1) a vállalat elsősorban közösség (s nem a hobbesi vagy a darwini „mindenkinek mindenki ellen” világában élő egyének halmaza); (2) az erényesség⁸ egyben kiválóságra való törekvést is feltételez (azaz nem elegendő az egyik vagy másik etikai rendszerben megfogalmazott racionális szabályok pusztá betartása); (3) az erény-etikában központi jelentőségű a tény, hogy konkrét szervezetekben konkrét emberek konkrét szerepekkel vannak felruházva, mely szerepek *prima facie* köteleességeket rónak rájuk⁹; (4) a szerepek és a belőlük fakadó felelősségek, illetve az ezekre épülő erények között az integritás „meta”-erénye teremt összhangot; (5) az *ítélőképesség* szerepe sokkal hangsúlyosabb, mintsem hogy az bizonyos általános elvek absztrakt értelmezését jelentené; s végül (6) szerepeink integrálása (de legalábbis harmonizálása) biztosítja az élet „egészként” történő megélését és értelmezését, mely *holisztikus* felfogás megóvhat a Schiller – majd később Marx – által is leírt elidegenedéstől.

Ezek jelentik tehát azon elvek és előfeltevések halmazát, melyekből levezethetők a gazdasági cselekvések terepére alkalmazott erények. Solomon, többek között, a következő – nem feltétlenül csak a gazdasági cselekvésben releváns, de ott kitüntetett jelentőséggel bíró – erényeket javasolja megfontolásra: őszinteség, lojalitás, tisztesség, bátorság, megbízhatóság, jóindulat, érzékenység, segítőkészség, kooperativitás, mértékletesség, nyitottság, optimizmus, tolerancia, ésszerűség, taktikai hajlam, kitartás.¹⁰

⁶ Charles M. Horvath (1996) amerikai kutató szerint a „szervezeti etika (*organizational ethics*) azoknak az etikai szempontból releváns problémáknak a vizsgálata, amelyek abból fakadnak, hogy a szervezetek befolyásolják tagjaikat, a tagok pedig befolyásolják egymást és a szervezetet”.

⁷ A gazdálkodás rendszer-, illetve társadalmi szintjére vonatkozó elemzésekben az erény-etika hívei számára az az arisztotelészi elv jelenti a kiindulópontot, miszerint a gazdálkodás „jó”-sága nem független a szélesebb közösség számára értékét jelentő erényektől. Nem létezhet tehát olyan gazdasági erény, melyet a szélesebb közösség az erény hiányaként értékelne. Az „amorális gazdasági rendszer” és az „amorális üzleti élet” tehát nemcsak veszélyes fikció, de az arisztotelészi elmélet keretei között értelmetlen is.

⁸ A görög eredetiben *aréte*, ami egyaránt jelenthet erényt és kiválóságot.

⁹ E köteleességek tehát kontextus-függők, s az etika számára éppen az jelenti az egyik legnagyobb kihívást, hogy a szerepkonfliktusokból (azaz a különféle legitím érdekeknek való megfelelni vágyásból) fakadó etikai dilemmákban eligazítást nyújtson.

¹⁰ Ehelyett nincs lehetőségem kitérni az egyes erények létjogosultságának és fontosságának elemzésére. A gazdaságetikai kutatások számára azonban fontos teendőként kínálkozik a fenti lista kritikai értékelése, és az egyes erények jelentőségéről folytatott vita szempontjainak továbbfejlesztése.

Az erényes vállalat

Bár Solomon érdeklődésének középpontjában (mondhatni jó arisztotelianusként) a közösségbe ágyazott egyén áll, a fenti alapvetésből levezethetőnek tűnik az „erényes szervezet” definíciója is. Eszerint a jó szervezetet egyrészt erényes egyének alkotják, másrészt pedig elősegíti tagjai erényessé válását. Némileg általánosítva ezt a két feltételt, megfogalmazhatjuk az etikus szervezet definícióját is: *Etikus az a szervezet, melyben az etikus (erényes) viselkedés elvárt és követett norma, az elvárt magatartást pedig hatékony mechanizmusok segítik elő, illetve adott esetben akár ki is kényszerítik.*¹¹ *Az etikus viselkedés nemcsak az egyén sajátja, hanem a szervezeté is.*¹²

A vállalati etika kutatói számára az egyik legnagyobb problémát az jelenti, hogy miként lehet a fenti – vagy esetleg más morálfilozófiai gyökerekből táplálkozó egyéb – definíció alapján, annak megfelelő operacionalizálását követően, a vállalati szervezetfejlesztés számára értelmezhető elveket, módszereket, gyakorlati lépéseket levezetni. Bár a gazdaságetika kutatóinak nem feladata menedzsment-eszközök kifejlesztése, amennyiben azonban mégis konstruktív tudományként¹³ értelmezzük a kutatási területet, úgy annak képesnek kell lennie a gyakorlati szakemberekkel (menedzserekkel, tanácsadókkal) történő kommunikációra.

Jelen tanulmány keretei között természetesen nincs mód „az arisztotelianus vállalkép” részletes felvázolására, de megfogalmazhatunk néhány – egyelőre még igen általános, de a gyakorlatra történő „lefordíthatóságot” szem előtt tartó – szervezetfejlesztési elvet: (1) az etikára hangsúlyt fektető vállalatok saját normáiknak megfelelni képes egyénekre választanak munkatársul; (2) a szervezet stratégiai célnak tekinti az alkalmazottak fejlődéséhez való hozzájárulást, nemcsak szakmai, hanem morális vonatkozásban is; (3) a szervezet semmilyen eleme (struktúra, kultúra stb.) nem készíthető az egyéneket etikátlan cselekvésre, illetve nem válhat az etikus cselekvés megtorlásának eszközévé (különös hangsúllyal bírnak ebből a szempontból a bérezési és jutalmazási rendszerek, a döntéshozatal módszerei, a felsővezetők magatartásmintái, a szocializáció folyamata stb.); (4) a szervezetnek etikai problémák felvetésére kell bátorítania tagjait; valamint (5) olyan támogató rendszereket¹⁴ kell működtetnie, melyek alkalmasak a felmerült etikai problémákban való tájékozódásra, etikai konfliktusok kezelésére.

A fenti elvek nem kizárólag a vállalatok pragmatikus, etikával összefüggő nehézségeire felvázolt útmutatók, kifejeződik bennük a moralitás „aspirációs jellege” is (Rorty [1995]). Mindezek természetesen nem csupán arisztotelianus alapállásból fogalmazhatók meg. A bemutatott elvek arisztotelianus jellegét az egyéni karakterfejlődést elősegíteni kívánó szemlélet, s a karakter fejlesztésére hangsúlyt fektető „jó közösség” ideája adja.

Az arisztotelianus gazdaságetika programja

Terjedelmi okok miatt nincs lehetőség az arisztotelianus morálfilozófiai hagyomány és a gazdaságetika minden lehetséges kapcsolódási pontjának bemutatására. Az irányzat újszerűsége miatt azonban valószínűleg sok – gazdaságetikában releváns – prob-

¹¹ A büntetés, a kényszerítés, sőt, a „javíthatatlanok” esetében a közösségből való kizárás lehetőségét Arisztotelész is elfogadja (NE, 1180a) (hivatkozás a nemzetközi szakirodalomban használatos Bekker-féle Arisztotelész-kiadás alapján).

¹² A szervezeti etika arisztotelianus megközelítése ebben az esetben egy olyan metaforát kínál, mely jól mutatja a szervezeti környezet (a struktúra és kultúra) fontosságát. Eszerint a szervezetek formális és nem formális elemei együttesen jelentik a szervezet „karakterét” (Wilbure [1984]), melynek fejlesztése alapvető fontosságú a „jó élet” érdekében.

¹³ A gazdaságetika konstruktív jellegéről lásd Zsolnai (1995).

¹⁴ Ilyen támogató rendszerek például „etikai intézmények” kialakításával valósíthatók meg (lásd Radácsi [1997]).

léma esetében még a kérdések sem fogalmazódhattak meg olyan szinten, ahogyan az például a kanti etika esetében lehetséges. Ha az erény-etika felhasználása ígéretes út (dolgozatomban legalábbis emellett próbáltam érvelni), akkor a következő területek igényelnek kiemelt figyelmet:

- a gazdálkodás modern (kapitalista) intézményrendszerére vonatkozó etikai reflexiók¹⁵,
- a gazdálkodásra épülő rendszerek és a társadalom egyéb rendszereinek kapcsolata (más szóval a „jó közösségek jó közösségének” etikája),
- a neoklasszikus közgazdaságtan arisztotelianus kritikája,
- a „vállalat mint jó közösség” metafora értelmezése, valamint
- az egyéni és szervezeti erények kutatása.

A fenti lista korántsem teljes: természetesen további problémák arisztotelianus elkötelezettségű elemzésére is szükség van. A problémafelvetéssel mindössze néhány kulcsterület bemutatása volt a célom.

Befejezésként egy újabb, Solomontól származó idézet ajánlok a tisztelt Olvasó figyelmébe, mely az erény-etika hagyományait folytató gazdaságetikai kutatásokhoz mintegy mottóul is szolgálhatna. Bár a szerző itt kifejezetten a szűkebben értelmezett üzleti életéről beszél, gondolatainak érvényessége könnyen általánosítható: *"A gazdaságetika arisztotelianus értelmezése végső soron arra az alapeszmére épül, hogy – bár az üzlet világának sajátos célrendszere és módszerei vannak, az üzleti életben dolgozók pedig sajátos megfontolásokkal, lojalitásokkal, szerepekkel és felelőségekkel bírnak – nem létezik külön 'üzleti világ', amely független lenne a benne élő emberektől. Az üzleti világ szereplőinek egyéni integritása meghatározza a szervezetek integritását és viszont. Meglehető, az arisztotelianus gazdaságetika csak egy újabb lehetőség annak kimondására, hogy az ember fontosabb a profittól."* (Solomon [1992a], 338. old.)

HIVATKOZÁSOK

Arisztotelész: *Nikomakhoszi Etika*; Európa, Budapest, 1997

Blum, L. A. [1990]: *Vocation, Friendship, and Community: Limitation of the Personal-Impersonal Framework*; in: Flanagan-Rorty (szerk.) [1990], 173–197. old.

Dondorp, W.-J. [1994]: *The Rehabilitation of Virtue*; Vrije Universiteit, Schiedam

Duska, R. F. [1993]: *Aristotle: A Pre-Modern Post-Modern? Implications For Business Ethics*; *Business Ethics Quarterly*, Vol. 3, Iss. 2., 227–250. old.

Flanagan, O. – Rorty, A. O. (szerk.) [1990]: *Identity, Character, and Morality*; The MIT Press, Cambridge, MA

Foot, Ph. [1978]: *Virtues and Vices and Other Essays*; Oxford University Press, Oxford

French, P. A. (szerk.) [1988]: *Ethical Theory: Character and Virtue*; University of Notre Dame Press, Notre Dame

Hartman, E. [1996]: *Organizational Ethics and the Good Life*; Oxford University Press, NY

¹⁵ Koehn 1992-es munkája ígéretes tapogatózás a "csere etikájának" felvázolására.

- Horvath, C. M. [1996]: *Macro and Micro: The Emerging Field of Organizational Ethics*; The Online Journal of Ethics (<http://condor.depaul.edu/ethics/m&m.html>), 1996. december)
- Koehn, D. [1992]: *Toward an Ethic of Exchange*; Business Ethics Quarterly, Vol. 2., Iss. 3., 341–355. old.
- Koehn, D. [1995]: *A Role for Virtue Ethics in the Analysis of Business Practice*; Business Ethics Quarterly, Vol. 5., Iss. 3., 533–539. old.
- Louden, R. B. [1984]: *On Some Vices of Virtue Ethics*; American Philosophical Quarterly, 21, 227–236. old.
- MacIntyre, A. [1981]: *After Virtue*; Duckworth, London
- McCracken, J. – Martin, W. – Shaw, B. [1998]: *Virtue Ethics and the Parable of the Sadhu*; Journal of Business Ethics 17, 25–38. old.
- Nussbaum, M. C. [1986]: *The Fragility of Goodness*; California University Press, Cambridge, MA
- Pincoffs, E. L. [1986]: *Quandaries and Virtues*; University Press of Kansas, Lawrence
- Radácsi L. [1997]: *Az etika vállalati intézményesítésének eszközei*; in: Boda Zs. – Radácsi L.: *Vállalati etika*; Vezetőképző Intézet, Budapest, 1997, 170–184. old.
- Rawls, J. [1997]: *A társadalmi igazságosság elmélete*; Osiris, Budapest
- Rorty, A. O. (szerk.) [1980]: *Essays on Aristotle's Ethics*; University of California Press, Berkeley
- Rorty, A. O. [1995]: *The Many Faces of Morality*; in: Midwest Studies in Philosophy, Volume XX., 67–82. old.
- Solomon, R. C. [1992a]: *Ethics and Excellence*; Oxford University Press, NY
- Solomon, R. C. [1992b]: *Corporate Roles, Personal Virtues: An Aristotelian Approach To Business Ethics*; Business Ethics Quarterly, Vol. 2, Iss. 3., 317–339. old.
- Wilbure, J. B., III. [1984]: *Corporate Character*; in: Hoffman, W. M. – Mills Moore, J. – Fedo, D. A. (szerk.): *Corporate Governance and Institutionalizing Ethics*; Lexington Books, Lexington, MA, 1984, 173–184. old.
- Williams, B. [1985]: *Ethics and the Limits of Philosophy*; Fontana, London
- Williams, B. [1993]: *Shame and Necessity*; University of California Press, Berkeley
- Zsolnai L. [1995]: *A gazdaságetika rendszere*; in: *Új utak a közgazdasági, üzleti és társadalomtudományi képzésben*; Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem, 758–760. old.

Kindler József

Az érzelmek rehabilitálása

Gondolatok David Goleman könyve kapcsán – számos idézettel

„A XVII–XVIII. század gondolkodása (főként a Descartes hatása alatt álló filozófák) jámbor optimizmussal a rációt az ember differencia specificájának tartotta számon és különítette el a nem racionálistól, az ösztönitől és érzelmitől mint olyantól, ami leginkább közös az állattal. Az embert ember volta magaslatán intelligens s racionális lényként képzelte el, aki arra hivatott, hogy értelmével szabjon irányt cselekvéseinek, és érzelmeit mint testi létével szükségszerűen együtt járó, de értelmével kontrollálható sajnálatos adottságot – amennyire csak lehetséges – háttérbe szorítsa” – írta még 1968-ban Grastyán Endre a nemzetközi híru magyar idegphysiologus professzor egy kitünő tanulmányában (Grastyán [1968]). Grastyán idézve fűzte hozzá Perjés Géza, hogy „ez a naiv racionalista vélekedés a XVIII. századdal nem halt ki, és csupán napjainkban kezd a lélekian az idegphysiologiai kutatások révén olyan érvekre szert tenni, amelyek – remélhetőleg – egyszer s mindenkorra véget vetnek ennek a hamis illúzióknak.” (Perjés [1972])

Csak 1995-ben jelent meg azonban Daniel Goleman áttekintő könyve az *Emotional Intelligence* (magyar kiadása 1997-ben *Érzelmi intelligencia* címmel), mert a szerző szavai szerint „e könyvvel mindaddig várnom kellett, míg a tudományos kutatás eredményei lehetővé nem tették megírását. Ezek az eredmények talán azért késtek oly soká, mert az érzelmi élet gondolkodásban betöltött szerepét mind ez ideig meglepően lelkisínyiték a kutatók; nagyjában-egészében felfedezetlen kontinens maradt a pszichológia tudománya számára.” (Goleman [1997], 10. old.)

A könyv a legújabb agykutatási tudományos eredményekre hivatkozva mondja ki, hogy „kétféle elmenk van, egy gondolkodó és egy érző. Ennek a két, homlokegyenest ellentétes agytevékenységnek az egymásba játszása alkotja belső életünket. A racionális gondolkodás többnyire tudatos: nagyobb figyelem-összpontosítás, elmélyedés, a latolgatás, a reflexió képessége jellemzi. De párhuzamosan létezik a megismerésnek egy másik rendszere is: indulatos, heves, időnként illogikus – ez az érzelmi elme. Az érzelm/racionalitás kettőssége nagyjából megfelel a fej és a szív népi különválasztásának; mélyebb meggyőződést jelent, ha valamit a szívünkkel is tudunk, mint ha csak racionális elmenkkel. Kétféle elmenk, az érzelmi és a racionális többnyire szoros harmoniában működik együtt, s a kétféle tudás egymásba fonódva igazít el az élet dolgaiiban. Az érzelmi és a racionális elme rendszerint egyensúlyban van, az érzelm természetesen járul hozzá a racionális elme műveleteihez, a racionalitás pedig árnyalja, esetenként megvétozza azt, amit az érzelmek beletáplálnak. Sokszor, majdnem mindig példás a kétféle elme együttműködése: az érzelmek elengedhetetlenek a gondolkodáshoz, és megfordítva. De ha feltámadnak a szenvedélyek, megbillen az egyensúly: fölyénybe kerül az érzelmi elme, és a racionalitás talajt veszít.” (Goleman [1997], 24. old.)

A teljes ember eszménye ennél fogva nem lehet a hideg, érzelemmentes vagy magát annak tettető „észlény”, hanem csak az értelem és az érzelm magasrendű egyensúlyát megteremtő ember. A lélek humanisztikus kiművelése a kitűzött cél, mégpedig ahogy Babits értelmezi a műveltséget 1937-ben írt tanulmányában: „Műveltség, mely az értelmet és érzelmet egyformán iskolázza, nem vet meg semmi emberit, nem mond le semmi megszerzettről, vagy megszerzethetőről, s az átöröklött élményekkel egyre gazdagabban, azokat egyre bővítve, halad az emberi szellemnek mind nagyobb bonyolultsága és teljessége felé.” (Babits [1937], 343. old)

Aligha vitatható azonban, hogy napjaink Magyarországon nem a teljes ember eszménye az iránymutató – gondoljunk csak a NAT (Nemzeti Alapterv) lényegében érték- és érzelmfogyatékos intellektualizmusára –, hanem a „félelme”: „Az ártatlanítás és a technika mindenhatóságának korában élünk, s ez a kor erősen megkérdőjelezte minden emocionális megközelítés létjogosultságát, nemcsak időben előre, hanem a történelemben visszafelé is. Ez persze a legtörténelmietlenebb aspektus, de kit érdekelt ez akkor.” (Fekete [1997], 184. old.)

De miért fontos egyáltalán a teljes ember, s következésképpen miért fontos az eddig hamupipókének – vagy még annak sem – tekintett érzelmek rehabilitálása? Miért kell az érzelmi intelligenciát erősíteni? Az érzelmi intelligencia erősítésének napjaink Magyarországon különösen nagy jelentőséget kell(ene) tulajdonítanunk. „Vannak olyan idők – írja Goleman – mikor a társadalom szövete rohamosan bomlik, mikor önzés, erőszak, rosszindulat mételyezi az emberi együttélést. Ilyenkor az érzelmi intelligencia szorgalmazása az érzelmek, a jellem és az erkölcsi érzék kapcsolatára hivatkozik. Egyre több bizonyíték szól amellett, hogy az alapvető erkölcsi viszonyulások az érzelmi képességekből gyökereznek. Van olyan ember, akinek az indulat az érzelem közege: valamilyeni indulat magja a mindenáron tetben felszínre törő emóció. Aki ki van szolgáltatva indulatainak – azaz nincs önuralma – erkölcsi fogyatékoságban szenved. Az indulat megbabolázása az akarat és a jellem alapvetése. Az önzetlenség ugyanígy fakad az empátiából, a mások érzéseiben való olvasás képességéből; ha nem hangolódunk rá a másik ember szükséghelyzetére, kétségbeesésére, nem is érdekkel minket. Erkölcsi állásfoglalás után kiáltó korunkban kulcskérdés az önmérséklet és az együttérzés.” (Goleman [1997], 11. old.) Mielőtt azonban a kérdést kissé részletesebben megvilágítanánk, rövid kitérővel magát a kulcsfogalmat kell taglalnunk.

Emóció, érzelem, affektivitás

Megállapítható, hogy még pszichológiai szakmunkákban is igen gyakran az *emóció* és az *érezlem* szavakat szinonimaként használják. Így például az 1981-ben kiadott *Pszichológiai értelmező szótár* szerint: „érezlem, emóció az a pszichikus jelenség, amely a külső vagy belső történéseknek a szervezettel kapcsolatban pozitív vagy negatív jelentőségét közvetlen élmény formájában jelzi, s egyben a pozitív érzelmi állapot fenntartására, illetve a negatív megszüntetésére irányuló viselkedésre készítet. Alapvető jelentőségű motiváló tényező.” (Bartha [1981])

A magyarul 1997-ben kiadott (francia eredetije 1992-ben jelent meg) *Pszichológiai lexikon* szerint – csak a bevezető sorokat idézve – az „emóció (érezlem) a szervezetnek egy váratlan helyzetre adott globális, intenzív és rövid reakciója, amit kínos vagy kellemes hangulati állapot kísér.” Ugyanakkor szerepel az *érezlem* külön szócikként is mint „összetett affektív állapot, emocionális és képzeletbeli elemek kombinációja, amely többé-kevésbé egyértelmű, stabil, mindenfajta inger hiányában is fennmarad. Ennek az emóciónál tartósabb és a szenvedélynél kevésbé heves jelenségnek az okai lehetnek intellektuális, morális vagy affektív természetűek: az esztétikai és a vallásos érzelmek, a szimpátia, a csodálat, a nehezeltetés, a góg, a szégyen stb. megfelelnek ennek a meghatározásnak. A tudatos lelki jelenségek érzelmileg színezik észleléseinket, és hatással vannak viselkedésünkre.” (Sillamy [1997])

Ugyancsak a *Pszichológiai lexikon* szerint az „affektivitás (érzület, érzelemvilág) egy személy affektív állapotainak összessége: érzések, érzelmek és szenvedélyek ... Az érzésvilág nem csupán a lelki élet legalapvetőbb része, a személyek közötti kapcsolatok bázisa, de meghatározza az egyén viszonyát környezetéhez is.” (Sillamy [1997])

A Goleman-könyv szerint az *emóció* (érzelem) szónak „több mint száz év óta próbálják pontos jelentését meghatározni a pszichológusok és filozófusok. Az Oxford English Dictionaryben feltüntetett betű szerinti jelentése »az elme, az érzés a szenvedély bármely zaklatott, felindult állapota; indulatos, feszült lelkiállapot«. Felfogásom szerint – írja Goleman – az érzelem szó egy érzést jelöl a hozzá kapcsolódó gondolatokkal, pszichés és testi állapotokkal és cselekvési késztetésekkel. Száz- meg százféle érzelem létezik, vegyülnek, variálódhatnak, mutációik és árnyalataik keletkeznek. Az érzelemnek sok olyan finom árnyalata van, amelyre még szavunk sincsen.” (Goleman [1997], 427. old.)

Látjuk tehát, hogy rendkívül bonyolult kérdéskörrel van szó és a terminológia sem kiforrott. Talán a *Pszichológiai alafogalmak kis enciklopédiájában* található kifejtés szerint tehetünk különbséget – ha nem is teljes élességgel – az *emóció* és az *érzelem* között: „Az *emóciók* az első jelzőrendszer tevékenységéhez kapcsolódó pszichikus megnyilvánulások, míg az *érzelmek* magasabb pszichikus megnyilvánulásokkal függnek össze. Éles határ nem vonható közöttük. Az *emóciókat* a pszichológiai szakirodalomban gyakran *alacsonyabb érzelmeleknek* is szoktak nevezni. Az *erkölcsi-esztétikai és intellektuális érzelmeket* pedig *magasabb érzelmeleként* kezeljük.” (Pszichológiai alafogalmak kis enciklopédiája [1978], 47–53. old.)

Miért kell az érzelmeket rehabilitálni?

A kérdésre csak akkor adhatunk megfelelő választ, ha megvilágítjuk a hazánkban is elterpeszkedő intellektualizmus történeti okait, amelyek közül már a bevezető sorokban említettük a racionalizmusnak lényegében a francia felvilágosodáshoz vezető vonulatát. Nyugodtan állíthatjuk, hogy az Ész istennőjét ma is trónra helyező, s néki feltétel nélküli hódolatot követelő hazai és külföldi intellektuelek lényegében anakronisztikus hiedelmek foglyai. Tény viszont, hogy ezt a rögzülést – némi iróniával azt is mondhatnánk: ideáik fixációját – az újabb pszichológiai kutatások sajátos vargabetűkkel haladó folyamata is elősegítette. Idézzünk a Goleman-könyvből:

„A hatvanas évek végén, a »kognitív forradalom« beköszönteivel a pszichológia érdeklődésének homlokerébe az információ agyi rögzítése és tárolása, az intelligencia természete került. De az érzelmelek tabuk maradtak továbbra is. A megismeréssel foglalkozó tudósok kinyilatkoztatták, hogy az intelligencia voltaképpen hidegfejű, kökemény tényfeldolgozás. Hiperracionális, mint Mr. Spock a Star Trek sorozatból, aki östípusa a száraz információt hordozó, érzelmelettől nem besározott byte-oknak: testet ölt benne az a nézet, hogy az érzelmeleknek nincs helyük az intelligenciában, s csak összezavarják a lelki folyamatokról alkotott elképzeléseinket. (...)

A megismeréskutatók, amikor az agy információfeldolgozását modellálták, fityűltek arra, hogy a racionalitásnak kalauza – netán megfojtója – lehet az érzelem. E tekintetben a kognitív modell szegényes kép, amely nem adja vissza az intellektus zamatát adó érzelmi Sturm und Drangot. S hogy meggyőződésükben meg ne inogjanak, a kognitivisták kutatók személyes reményeiket és félelmeiket, házassági perpatvaraikat, szakmai féltékenységüket sem vonatkoztathatták agymodelljeikre – az érzéseknek azt az aradatát, amely az életbe a szint, a szorító szükségleteket hozza, és pillanatról pillanatra sarkítja az információfeldolgozás mikéntjét és hatékonyságát.

Az érzelmileg lapos lelki élet féldalalás felfogása – amely mértékadó volt az utolsó nyolcvan év intelligenciakutatásaiban – változóban van, mióta a lélektan felismerte az érzelem elemi szerepét a gondolkodásban. ... [A]z emberi szív legmagasabb eszményei – a bizalom, a remény, az odaadás, a szeretet – a hidegen kognitív felfogásban egyáltalán nem kapnak helyet. Az érzelmelek gazdagítanak; az a lelki modell, amely mellőzi őket, szegényes.” (Goleman [1997], 69–70. old.)

„[A]z érzelmenek [ugyanis] nagy jelentőségű eligazító szerepe van a személyi döntésekben, melyek egymást érik életünk során. A heves érzelmekek összehaverhatják az okfejtés képességét, de érzelmeink regisztrálásának elmaradása szintén végzetes ... A formális logikára önmagában sosem alapozhatjuk, hogy kívül házasodunk, kibén bízunk, sőt azt sem, hogy milyen állást vállalunk; ezeken a területeken az ész érzelem híján vak.” (Goleman [1997], 87–88. old.)

Még a szenvedélyek – az egész embert hatalmukba kerítő, állandósult és mély, hosszan tartó érzelmekek, melyek meghatározzák az ember gondolatainak és cselekedeteinek irányát – sem tekinthetők önmagukban rossznak, még a szigorú erkölcssteológia álláspontjáról nézve sem. „Maguk a szenvedélyek erkölcsi értékeket is hordozhatnak – olvashatjuk egy mérvadó moráleteológiai könyvben –, attól függően, hogyan diszponálunk velük, mire használjuk azokat. A próféták indulata »szent harag«. Nem keresztény dolog tehát az, hogy az érzelmekeket és indulatokat magukat tekintsük rossznak. Jézus ostort ragadó indulata ismert (vö. Mt 21,12). Ezért már Szent Tamás szerint sem szabad »a szenvedélyek tudatos kiirtására törekedni«. Nem kiirtani kell azokat, hanem megnemesíteni és építő lelki energiákká alakítani.” (Boda [1997], 78. old.)

„Az ösztönös-érzelmi, ún. irracionális én személyes voltunk szerves része. S az erkölcssteológia nem csupán az irracionálisan erősen motivált cselekedetek felelősségét illetően érdekelt ebben, hanem azt is megkérdézi: mennyiben integrálhatók ezek a pszichikai erők személyes voltunkba?” (Boda [1997], 76. old.)

Az érett morális cselekvés előfeltétele az érzelmekek kiművelése. „Érett morális cselekvőnek lenni annyit jelent, hogy az ember megfelelőképp kiművelte érzelmeit. Az ilyen ember megfelelőképp, a megfelelő helyen és időben gondját viseli a megfelelő embereknek, és gondoskodik a megfelelő dolgokról.” (MacIntyre [1982], 292. old.; idézi Horkay Hörcher [1997], 123. old.)

A legnemesebb érzelem a szeretet. „Az igazi szeretet az az emóció, amely cselekvésben árad ki, felülmúlja az önzést és a másik ember, valamint az énünkön túlmutató célok szolgálatába állít bennünket.” (Toynbee, idézi Boda [1997], 32. old.) Hogy a szeretetnek még a jogelméletben is szerepe van azt jól illusztrálja Horkay Hörcher már hivatkozott tanulmánya a *prudencia* kategóriájával kapcsolatban, melyet olyan emberi adottságnak tekint, mely összeköti a különböző motiváló erőket (érzelmekek, érzületek, pozitív és negatív beállítódások). Ez segít eljutni a tudástól a cselekedetig; dönteni nehéz helyzetekben; cselekedni, amikor nem adatik meg az értés. (Horkay Hörcher [1997], 114. old.)

Tény, hogy „az emberi létezésnek vannak olyan dimenziói, melyek nem artikulálhatók a mai tudomány logikai bázisán, de amely az ember beleérző-képessége révén megközelíthető. Ezt az empátiát viszonylag könnyen mozgósítják a művészetek, a természetes benyomások és személyközi viszonyok is (barátság, szerelem, gyűlölet stb.)” (Horkay Hörcher [1997], 117. old.)

Az intellektualizmus és filozófiai szinten a „kantianus morálfilozófia túlbujánzó racionalitása nem számol az emberi cselekvés kevésbé artikulált motivációinak jelentőségével, noha ezek az impulzusok legalább olyan fontosak, mint a reflektáltak.” (Horkay Hörcher [1997], 116. old.)

Látélet, következtetések, örömtelen gazdaság

Sajnálatos tényként kell megállapítanunk, hogy a gazdagon tenyésző és szinte egyeduralgó intellektualizmus a hazai közvélekedést is meghatározza, és lényegében ehhez igazodik például a NAT koncepciója is. Noha az előzők alapján nyilvánvaló, hogy valóban az értelmet és az érzelmet egyaránt csiszoló műveltség-eszmény megvalósítására

kellene törekedni, mégis „a NAT elárulja a művészeteket, helyettük a haszonelvűség, a nyelvek és a számítástechnika dominálnak” – írja dolgozatában egy lényeglátó énektanárnő (Gyombolainé [1998]). Kétségtelen, hogy az „ének-zene más, mint a többi tantárgy. Az emberben más rétegeket érint, más szférában gyakorol hatást. Igaz, az értelmet is igénybe veszi, de legközelebbi kapcsolatban mégis az érzelmeikkel áll. »Zsigereink dionüszoszi homályába veszi be magát, s innen lázít vagy békít, szomorít, lelkesít.« /Németh L./” (i. m.) Ezért „jelentős a zene a középiskolás korosztály számára az empátias nevelésben is. Ahhoz, hogy énközpontú, bezárt világából a kamasz kiléphessen és mások iránt érzékeny, szocializált személyiséggé válhasson, a zene ragyogó eszközül szolgál ... A mai kor felnőttei nem tudnak érzékenyen kommunikálni. Két évszázada Esterházy Miklós Haydn szellemesen finom jelzését (a Búcsú-szimfóniában) azonnal felfogta, értélte, jól reagált rá. Ma az explicite leírt, kimondott, vagy akár kiabált információk is nehezen hatolnak át a személyek maguk köré vont érzéketlenség- és önzéspajzsán. (Tanítják ugyan az ettől való megszabadulást még menedzserképző tanfolyamokon is, hiszen ez nemcsak az értékes emberi relációkat gátolja, de még a sikeres üzleti kapcsolatoknak is akadályja lehet – ám erre a tanításra érettebb korban már roppant kicsi az érzelmi fogékonyság.) A felnőttkor számára is felmérhetetlen jelentőségű tehát az empátia alakulása (a zene segítségével is) a serdülőben, melynek következtében »könnyebb rekonstruálni, hogy egy-egy helyzetben a másik ember milyen gondolatokat élhet meg, milyen érzelmek és indulatok dúlnak benne.«” (Buda [1980])

A tanulság színte önként adódik: a teljes emberre való csiszolás, a jó értelemben vett igazi nevelés helyett, az érték- és érzelmfogyatékos, s ekként jóval könnyebben manipulálható ember állítatik mintának, s ezt racionalizálja a libertariánus filozófia is. A következményeket környezetünkben, közéletünkben közvetlenül meg tapasztalhatjuk.

Feltehetjük azonban azt a kérdést is, hogy mi köze van mindezeknek a kutatásaink „sűrűsödési helyét” képező gazdasághoz? Noha erre a kérdésre a Kovász későbbi számaiban még visszatérünk, mégis, egy rövid pillantást kell vetnünk erre a területre is.

Scitovsky Tibor, a valóban világhírű magyar származású amerikai közgazdász jelles könyve *Az örömtelen gazdaság* 1990-ben jelent meg magyarul. A könyv egyik recenziése szerint „az első komoly kísérlet arra, hogy alapvető pszichológiai fogalmakkal és szemléletmóddal gazdagítsa általában a közgazdaságtant és különösképpen a fogyasztás gyereklépőben járó gazdasági elméletét. Az eredmény meghökkenítő és gyakran úttörő jelentőségű.” (Albert O. Hirschmann [Institute for Advanced Study] a könyv hátsó borítójáról)

Jellemző, és kutatásainkkal is szoros kapcsolatban álló idézet Scitovsky könyvének a *Jövedelem és boldogság* című fejezetéből, a *Mi élteti azt a hitet, hogy a pénz boldogít?* pontból: „A nemzeti termék és a nemzeti jövedelem közgazdasági mutatója sok mindenre használható, de nem megfelelő indexe az emberi jólét alakulásának. Minél inkább megértjük az emberi elégedettség és az emberi viselkedés komplexitását, s azt a tényt, hogy a gazdasági javak és szolgáltatások mindössze kettőt jelentenek az elégedettség számos forrása közül, annál világosabban látjuk, vagy legalábbis annál világosabban kellene látnunk, hogy a gazdasági becslések nem megfelelőek.

A számok csodálatos segítői a világos gondolkodásnak, de céljukat tévesztik, ha többet akarunk belőlük kiolvasni, mint amennyi információt tartalmaznak. A gazdasági problémák és a jólét becslésére törekvő gazdasági jelzőszámok kitüntetett kezelését megmagyarázza ezek mennyiségi, illetve kvantifikálható természete. A gazdasági kvantifikálás vonzó és hasznos, de nem szabad engednünk a csábításnak, hogy a ténylegesnél nagyobb jelentőséget tulajdonítsunk a mennyiségnek és a mérhetőnek. A nemzeti jövedelem a legjobb esetben a gazdasági jólét indexe, a gazdasági jólét pedig csekély ré-

sze, s így gyakran igen gyatra jelzőszáma az emberi jólétnek.” (Scitovsky [1990], 124. old. – kiemelés tőlem)

A közgazdaságtanban ma még a „főáram (mainstream)” uralja a terepet, „melynek hagyományos feltételezése szerint az emberek gazdasági viselkedését az önérdék irányítja. A gazdasági aktorok csak saját megelégedettségüket tartják szem előtt, mások boldogulásában sem negatívan, sem pozitívan nem érdekeltek” (Hámori [1994]). Megjelentek már, hazánkban inkább csak csírájában, a főáramú közelítésmódoktól eltérő, a hagyományos kérdéseket más formában feltevő kutatási irányok is. Ezt példázza – többek között – Hámori Balázs figyelemre méltó tanulmánya, melyben „a közgazdaságtan utóbbi két-három évtizedben tapasztalható fejlődésének megfelelően az »önérdéken túli« motivációkat, a jó- és rosszindulat eseteit vizsgálja. A gazdaság szereplőire különösen a fejletlen és az átmeneti gazdaságokban oly jellemző irigység és káröröm megváltoztatja az egyéni hasznossági függvényeket, és kapcsolatot teremt az egyéni hasznosságok között. Ugyanígy az altruista és részvétet tanúsító gazdasági szereplők, akiknek sokáig még hosszú távú fennmaradását is kétségbe vonták, nemcsak hogy léteznek, de magatartásukkal »átmágnesezik« a velük kapcsolatba kerülő önző szereplők viselkedését. Az önző aktorok ezen együttműködése nyomán úgy viselkednek, »mintha« önzetlenek lennének.” (Hámori [1994], 510. old.) Azonban az, hogy számos „mainstream”-es identitású közgazdász figyelme a közgazdaságtan beszűkült emberképével összeegyeztethetetlen jelenségek irányába fordult, olyan következménnyel is járhat, hogy lényegében egyoldalúan torzító „homo oeconomicus” emberképük feladása helyett az úgymond „rendellenességek” racionalizálására töreksszenek, mindezeket saját előfeltevéseik Prokrusztesz-ágyába gyömöszölve.

Zárásként és tanulságként: az önmagában szikkadt értelmi racionalitást kiegyensúlyozó *érzelmi rehabilitáció* az emberi jövő záloga. S ennek jegyében ajánljuk Hamlettel az intellektualizmus libertariánus zászlóvivőinek és bölcseinek figyelmébe: „Több dolgok vannak földön és égen, Horatio, mintsem bölcselmetek álmodni képes.”

HIVATKOZÁSOK

- Babits M. [1937]: *A humanizmus és korunk*; in: *Ezüstkor (tanulmányok)*, Atheneum, Budapest, é. n.
- Bartha L. [1981]: *Pszichológiai értelmező szótár*; Akadémiai Kiadó, Budapest
- Grastyán E. [1968]: *Útban az emóciók megértése felé*; Valóság, 6. sz.
- Boda L. [1997]: *A keresztény erkölcs alapkérdései*; Szent József Kiadó, Budapest
- Buda B. [1980]: *Az empátia*, Gondolat, Budapest
- Fekete György [1997]: *Ezredvégi tünődések (Beszélgetések barátaimmal)*; Kairosz Kiadó, Budapest
- Goleman, D. [1997]: *Érzelmi intelligencia*; Háttér Kiadó, Budapest
- Gyombolainé Kindler E. [1998]: *Az iskolai ének-zenetanítás trónfosztása a NAT révén – avagy mégsem?...*; Kézirat, Budapest
- Hátori B. [1994]: *Indulatgazdaságtan – a preferenciák kiterjesztése és a kölcsönösen összefüggő hasznosságok*; Közgazdasági Szemle, 6.sz., 510–528. old.
- Horkay Hörcher F. [1997]: *Egy pragmatikus természetjogi elmélet felé*; Századvég, Tél, 109–129. old.
- MacIntyre, A. [1982]: *Comments on Frankfurt*; Synthese, 53:2
- Perjés G. [1972]: *Ideológiatörténet és történeti valóság*; Valóság, 8. sz.
- Pszichológiai alapfogalmak kis enciklopédiája* [1978]; Tankönyvkiadó, Budapest
- Scitovsky T. [1990]: *Az örömtelen gazdaság*; Közgazdasági és Jogi Könyvtáradó, Budapest
- Sillamy, N. [1997]: *Pszichológiai lexikon*; Corvina, Budapest

Robert U. Ayres

A növekedésparadigma határai

Eme cikk több manapság folyó vita szintézise. Az írás a következő négy főbb megállapítást tartalmazza: (1) a gazdasági növekedés (ahogyan hagyományosan mérik) nem a legfontosabb az emberi jólétet növelő tényezők sorában, és soha nem is volt az; (2) a technológiai haladás volt mindig is a növekedés, illetve a jólét (ez két különböző fogalom) növelésének legfontosabb forrása; (3) a kereskedelem a múltban – a legjobb esetben is – csak sokadrangú tényező volt a növekedés előmozdításában; ráadásul valószínű, hogy ma már hátrányos a hatása mind a nemzetek gazdagságára, mind a méltányosságra, ennek következtében pedig Nyugat-Európa, illetve Észak-Amerika jólétére vonatkozóan; (4) a GDP-növekedés és a kereskedelem egyre inkább összeegyeztethetetlen a környezetvédelemmel. Az igazság az, hogy bár a javuló gazdasági körülmények növelik a környezet problémái iránti érzékenységet, számos ezt elősegítő folyamat pusztító környezeti hatása. A cikk összegyűjti és bemutatja az állításokat alátámasztó legfontosabb érvek és bizonyítékok egy csoportját.

Az alábbi szöveg bevallottan némileg kötetlenebb stílusú annál, mint amelyhez az olvasó tudományos írások esetén hozzászokhatott. Az utóbbi néhány hónapban alapvetően megváltozott a véleményem több fontos kérdésben, nevezetesen a gazdasági növekedés, a kereskedelem, a társadalmi fejlődés, továbbá a méltányosság témaköreiben. Ma már mélységes bizalmatlansággal szemlélem az önmagában vett gazdasági növekedést. Ennek részben az az oka, hogy egyre több dolog bizonyítja: ma a nyugati világban a gazdasági növekedés (úgy, ahogy van) csupán a ma élő leggazdagabb emberek számára hajt hasznot, és mindez szinte mindenki más – főként a mai és a jövőbeni szegények és kiszolgáltatottak – rovására teszi. A bennünket követő nemzedékekre egyre hatékonyabb és fejlettebb technológiát, valamint jelentős mértékű termelő, illetve infrastrukturális beruházásokat hagyunk örökölni. Ám mindezen előnyök nem kárpótolhatnak bennünket az erőforrások kimerítéséért, a környezet súlyos rongálásáért, továbbá a társadalom alapját képező szerződés megszegéséért. Ma a radikális jobboldal és az egykori kommunisták egyaránt egyfajta kétrétegű társadalmat alakítanak ki a szocialista eszmék romjain. "Juttasd koldusbotra felebarátodat!" – így hangzik az új (rég) jelszó. Ennek eredményeképpen egyre nehezebb a technológia egész társadalom szolgálatába állítása. Mi több, úgy látom, ma már maga a földi élet is veszélyben van.

Mármost (sokkal együtt) úgy vélem, hogy a GDP növekedésével mért gazdasági növekedés – legalábbis a fejlett országokban – többnyire illúzió. Az így mért gazdasági növekedés egyre inkább az eszeveszett gazdasági aktivitást tükrözi vissza, főként a kereskedelemét, de semmi vagy szinte semmi előrelépést nem jelent a "reál" értelemben vett emberi jólét (egészség, étrend, lakáskörülmények, oktatás stb.) terén. Ezzel egy időben viszont a társadalmi és a családi élet széthullik. Mindez bizonyos mértékben a fejlődő világra is érvényes. A megfigyelhető GDP-növekedés egyre inkább a következő három tendencia költségeinek tulajdonítható: (1) magával a munkával kapcsolatosan elkerülhetetlenül fölmerülnek költségek; (2) növekvő szükségét érezzük annak, hogy megvédjük magunkat az urbanizáció, az iparosodás, továbbá az emberi tevékenység egyéb mellékhatásai által okozott veszélyektől, melyek életünket, egészségünket és tulajdonunkat fenye-

* A tanulmány az *Ecological Economics* (19) 1996. novemberi számában jelent meg *Limits to the growth paradigm* címmel (117–134. old.). A szerző fogalomhasználata az egyesült államokbeli viszonyokat tükrözi, azaz jobboldal, illetve konzervativizmus alatt az ottani hagyománynak megfelelő liberális (libertarianizmus) értendő. Gazdaságpolitikai téren a Milton Friedman nevével fémjelzett *Chicagói Iskola* felel meg leginkább ennek az irányzatnak (a fordítók).

getik; továbbá egyre nagyobb szükségét érezzük, hogy az ilyen jellegű károkat valaki helyrehozza, illetve kártérítést fizessen értük; (3) "föleljük tőkénket", azaz kimerítjük a természeti tőkét (az ásványi nyersanyagoktól az erdőig, illetve a halállományig terjedő természeti erőforrásokat), anélkül hogy valami módon pótolnánk vagy helyettesítsenék ezt.¹

A társadalom "szövetének elröngyölődése" nagyrészt az urbanizáció egyéb velejáróinak, az iparosodásnak, az automatizációnak, a munkahelyek bizonytalanná válásának, valamint a "gazdasági fejlődés" egyéb következményeinek tudható be. Más szóval a hagyományos értelemben vett fejlődés (azaz a növekvő egy főre jutó GDP) nem feltétlenül növeli a társadalom jólétét. A játszma úgymond "zéró összegűvé", sőt "negatív összegűvé" válik. Másként megfogalmazva, ma már úgy látom, hogy a "fenntartható gazdasági növekedés" népszerű kifejezése – miként azt társadalmunk uralkodó üzleti körei és kormányzati intézményei jelenleg értelmezik – alighanem önellentmondás.

Az imént leírtak látszólag szemben állnak mindenfajta hagyományos közgazdasági logikával, ezért némi magyarázatra szorulnak. Mindazonáltal tisztában vagyok azzal, hogy megállapításaim háttere javarészt nem újdonság e folyóirat olvasói számára, s az érvek egy részét (például azt, hogy miért nehéz a környezeti szolgáltatások értékét gazdasági mutatószámok segítségével kifejezni) szükségtelen újratárgyalni. Éppen ezért arra fogok törekedni, hogy a figyelmet a gazdasági növekedés paradigmájának kevésbé ismert hibáira irányítsam.

Növekedés = fejlődés?

Hosszú ideig én is, akárcsak sokan mások, hajlamos voltam egyenlőségjelet tenni *növekedés* és *fejlődés* közé. Ildomos felülvizsgálunk ezt az egyenlőséget azáltal, hogy két kérdésre bontjuk föl. Valójában milyen mértékben következik emberi fejlődés (növekvő jólét) a gazdasági növekedésből? Milyen mértékben gátolja az igazi fejlődést a GDP növekedése (amit pénzgységben mérünk, s az inflációval igazítunk ki)? Természetesen növekedésen itt a ténylegesen megvásárolt áruk és szolgáltatások mennyiségének növekedését értjük.

Ha leegyszerűsítve nézzük a dolgot, a növekedés és a fejlődés közti különbség tulajdonképpen a "több" és a "jobb" közötti eltérést jelenti. Az világos, hogy a megtermelt áruk *mennyiségét* nem szabad összekevernünk a fogyasztó számára nyújtott szolgáltatás *minőségével*. Valójában néhány közgazdász amiatt kezdett aggódni, hogy a hagyományos mérőszámok a ténylegesnél *kisebnek tüntetik fel* a növekedést, mégpedig az inflációs kiigazítások túlbecslése miatt. Ezt az állítást azzal az érveléssel támasztják alá, hogy a magasabb árak – bizonyos mértékig – az áruk és szolgáltatások tényleges minőségjavulását fejezik ki.²

A fenti megkülönböztetés döntő fontosságú. Nagyon is lehetséges gazdasági növekedés – abban az értelemben, hogy jobb és *értékesebb* szolgáltatásokhoz jussanak a végső fogyasztók –, anélkül hogy szükségszerűen többet kellene elfogyasztani a fizikai erőforrásokból (például Ayres [1978], [1989]; Ayres-Kneese [1989]). Ez abból következik, hogy a fogyasztókat nem maga a termék érdekli, hanem hogy az milyen szolgálta-

¹ A GDP tartalmát részben finomítja két másik jelenség figyelembevétele, tudniillik az önellátó mezőgazdasági termelés, valamint a háztartási munka (azaz a nők munkájának) pénzbeli értékének hozzáadása.

² Erre az érvre támaszkodott a következő vélemény: a megélhetési költségek alapján számított szociális segélyek (nem is beszélve a magánnyugdíjakról és a szakszervezeti tagok bérmegállapodásairól) túlságosan nagyvonalúak, s összegüket legalább egyharmaddal csökkenteni kellene. Patrick *Moy* nyíhan szenátor még azt is hozzátette ehhez, hogy az említett kiigazítással egyszerűen és fájdalommentesen csökkenthető lenne a szövetségi költségvetés jövőbeni hiánya.

tások nyújtására képes. Az elektronika és a biotechnológia terén látványosan beigazolódott, hogy a gazdasági folyamatok bizonyos mértékben függetleníthetők az energiától és az anyagoktól (ez az úgynevezett dematerializáció). Más területeken vajon miért nem következett be ilyen jellegű fordulat?

Sokan még mindig ösztönösen ellenkeznek az utóbbi állítással. Nyilvánvalónak tűnik (legalábbis első pillantásra), hogy egy végső szolgáltatás mögött álló tőkének, illetve fogyasztási jószágnak kell legyen egy alsó anyag/energia korlátja (azaz minimálisan mennyi anyagot/energiát igényel az előállítás). Képtelenség például egy olyan házat elképzelni, melynek nincs fala. Ebből látszólag az következik, hogy a házépítésnek elengedhetetlenül van egy minimális "anyagtartalma". Ennek ellenére, bár egyetértek azzal, hogy a legtöbb szolgáltatáshoz valóban szükség van anyagokra, a technológiai fejlődés lehetővé teszi a "dematerializációt", vagyis hogy egyre több értéket építsünk bele a szóban forgó anyagokba, illetve hogy megnöveljük hasznos élettartamukat. Az előbbi példánál maradva, egy ház fala lehet könnyebb, illetve erősebb, tartósabb; nyújthatja a ház egyéb "szolgáltatásait" a fűtéstől és a világítástól kezdve, a lakás díszítésén át egészen a biztonságig. A falakat modulszerűvé is tehetjük, ezáltal a ház szétszedhetővé és újraépíthetővé válik, így adott esetben nem kell az egészet lebontani. Lehetővé válna a falelemek újrafelhasználása és/vagy újragyártása, aminek során a technológiai újításokat be lehetne építeni az elemekbe. Voltaképpen határtalanok annak lehetőségei, hogy egy bizonyos tárgy hasznos élettartama alatt hányféle szolgáltatás nyújtására képes. Közgazdasági kifejezéssel élve mindez a fizikai jellegű erőforrások *termelékenység*-növelésének kérdése (nem pedig a munka, illetve a tőke termelékenység-növeléséé).

Térjünk most vissza az alapvető kérdéshez, melyben benne rejtezik egy a fentiniél mélyebb, strukturális jellegű probléma. Ez annyiban kapcsolódik a gazdasági növekedéshez, amennyiben érinti az anyagi javak termelését.³ Ez az alapja az erőforrások kimerítésének és a szennyezésnek, mely nehézségek sokkal nyilvánvalóbbak (és talán még orvosolhatóak is). A probléma röviden a következő: a *gyártás* növekedésének legfőbb ösztönzője maga a növekedés. E kijelentést egyáltalán nem metaforának számom. Az árak iránti megnövekedett kereslet termelésbővülést vált ki. A (termelésben jelentkező) méretgazdaságosság azután alacsonyabb egységköltséget eredményez. Versenyző piacon az alacsonyabb költség alacsonyabb eladási árhoz vezet. Az alacsonyabb árak következtében viszont megnő a kereslet, így a "növekedésmotor" felpörög.⁴

A gazdasági növekedésre irányuló várakozás beépül a legkülönbözőbb szociális intézmények működésébe. Ez a legnyilvánvalóbban a nyugdíjak, az életbiztosítások, valamint a társadalombiztosítás terén érvényesül. Az éves befizetések mértékét az értékpapírok várható értéknövekedése alapján számítják ki, ez utóbbi viszont a gazdaságtól elvárt növekedés ütemétől függ. Amennyiben a növekedés alulmúlja a várakozásokat, az alap értéke és hozama egyaránt kisebb lesz az előzetes elvárásokhoz képest. A növekedésre vonatkozó várakozások a bank- és hitelszférába is beépülnek. Például a hitelező társaságok – ha valamilyen vagyontárgy értékének százalékában határozzák meg a nyújtandó hitel összegét – hajlandók magasabb arányú hitelt nyújtani, ha biztosak abban, hogy

³ Írásom korábbi változataiban hanyag módon elmulasztottam megkülönböztetni a növekedés elvontabb, klasszikus értelmezését (mely az összes megakarítás és beruházás függvénye) bizonyos anyagi javak keresletének/termelésének növekedésétől. A standard növekedésmélelet kis mértékben vagy egyáltalán nem veszi figyelembe a kereslet árrugalmasságát, illetve a vállalati termelés skáláhozadékat. Nem ismeri el továbbá a piac telítődésére vonatkozó lehetőséget és egyéb jelenségeket. Hálás vagyok cikkem egyik bírálójának, aki ezen alapvető különbség nyilvánvalóvá tételére kényszerített.

⁴ Ezt a jelenséget helyenként Salter-ciklusnak nevezik (Salter [1960]). Tudnivaló azonban, hogy a ciklus "pörgése" nem tart örökké. Előbb-utóbb szinte valamennyi anyagi jószág piaca telítődik, sőt még a méretgazdaságosságnak is megvannak a maga korlátai.

a vagyontárgy értéke nőni fog, ám alacsonyabb hitelt nyújtanak, ha a vagyontárgy értékének csökkenésére számítanak.

Végül, a növekedésre vonatkozó előfeltevések beépülnek az értékpapírok értékébe is. Bármely értékpapír piaci értéke durván azzal az értékkel egyenlő, mennyire a piac becsli a szóban forgó papír jövőbeni jövedelemáramlásának diszkontált jelenértékét a többi értékpapírhoz képest. A termelővállalatok akkor a legnyereségesebbek, ha teljes kapacitáskihasználtsággal termelnek. Ha egy termelővállalat maximalizálni akarja piaci jelenértékét, akkor folyamatosan egyre többet kell termelnie és eladnia. Ha növekedni akar, tőkéit kell szereznie, hogy terjeszkedését finanszírozzon. A tőke hozadékát csak a jövőbeni profit terhére lehet kifizetni, azaz a növekedésből.

Amennyiben a növekedés bármilyen okból lelassul⁵, a cégek még akkor is növekedni akarnak, mégpedig a többiek rovására, saját piaci részesedésük növelésével. Ennek következményeként egyre nagyobb hangsúlyt kap a "versenyképesség", ami drasztikus költségcsökkentést ("racionizálást", "átszervezést", "leépítést") jelent, továbbá fűzőkat és fölvásárlásokat (azaz "shakeout"-okat), vállalat-kihelyezéseket (elsősorban az alacsonyabb jövedelmű országokba), továbbá – természetesen – növekvő bizonytalanságot és munkanélküliséget a nyugati világ lakói számára. Henry Ford forradalmi ötlete, miszerint ha átlagon felüli fizetést ad munkásainak, akkor végül majd saját vásárlóivá teszi őket, mára teljesen kifordult önmagából, legalábbis Nyugaton.

Teljesen világos, hogy meg kell különböztetnünk a *jövedelemnövekedést* (azaz a "több pénzem van és több a pénzért megvehető dolog" című jelenséget) a *fejlődéstől* (azaz a "jobb minőségű élet"-től). Hogy mi a "jobb", az persze bizonyos mértékig az egyén értékrendjétől függ. Az emberek nem mindig értenek egyet abban, hogy mi is a "jobb".⁶ A kérdés itt azonban az, hogy valóban szükséges-e még több dolgot birtokolnunk és termelnünk azért, hogy jobb legyen az életünk. Ezzel a kérdésselvetéssel valamivel közelebb jutunk a probléma lényegéhez. A közgazdászok gyakran úgy próbálják megkerülni ezt a nehézséget, hogy (hallgatólagosan) egyenlővé teszik a *jólétet* a vagyonnal vagy a jövedelemmel vagy az egy főre jutó GDP-vel, pedig (elvbene már rég fölismerték, hogy a "jólét" sem egyéni, sem pedig nemzetgazdasági szinten nem azonos a bruttó fogyasztással.

Nem csupán közhelyet ismételtünk, ha azt mondjuk, hogy a megnövekedett vagyon önmagában nem biztosítja a nagyobb boldogságot. Ellenkezőleg, ha a még nagyobb gazdagságért folytatott küzdelem túlon túl hevesse válik, valószínűleg igen magas egyéni és társadalmi költségek lépnek fel. Felbomlik a családi élet, a szülők a pénz és a karrier fölött marakodnak, a gyerekeket elhanyagolják, az emberek egészsége károsodik és így tovább. Az urbanizáció a nyugati világban nagyrészt elpusztította mindazt, ami a múltban vonzóvá tette a falusi életet és megelégedéssel töltötte el az ott élőket. Igen, mindezt elpusztította, és helyette nem adott semmit, ami legalább összevethető lenne az eltüntetett értékekkel.

Ha csupán az emberek pénzbeli jövedelmét mérjük, akkor alulértékeljük azt a jólétet, amely sokféle fizetéssel együtt nem járó munka gyümölcse. E munkák egy részét otthon végezzük (gyermeket nevelünk, vezetjük a háztartást, megfőzzük az ételt), más feladatokat pedig az otthonunkon kívül látunk el (megtermeljük, illetve összegyűjtjük az ennivalót és egyéb dolgokat, amelyeket közvetlenül elfogyasztunk). Az említett mérési módszer bizonyos területeken viszont átesik a ló túlsó oldalára, mivel – az előbbiekhöz hasonló módon – túlértékeli az elkerülhetetlenül fölmerülő kiadások, illetve a "védekezési" célú ráfordítások jóléti hatásait. Ilyen kiadások az ingázással összefüggő

⁵ Kétségtelen, hogy a növekedés egyéb okok miatt is lelassulhat. Erre később még visszatérek.

⁶ Például a papok és a teológusok hajlamosak arra, hogy e kérdés eldöntéséhez erkölcsi mérceit alkalmazzanak, vagy azt vizsgálják, hány "lélek" fogadja el saját felekezetük tanítását.

adók és költségek, a létfenntartáshoz szükséges élelmiszerekre, lakásra, egészségügyi ellátásra kiadott összegek és még sorolhatnánk. Minden egyes bírósági per növeli a GDP-t, de nem növeli a társadalmi jólétet.⁷ Valójában, ha összehasonlítjuk a folyton pereskedő Egyesült Államok, illetve a pereskedésre sokkal kevésbé hajlamos Európa és Japán helyzetét, úgy nemigen juthatunk más következtetésre, mint hogy a kiterjedt pereskedés negatív módon befolyásolja a társadalom jólétét. Hasonlóképpen, a bűnözés növeli a GDP-t, de mindenképpen csökkenti a jólétet.

Ha a GDP-vel mérünk, túlértékeljük kiadásainkat, melyeket az egyéb emberi tevékenységek, illetve a természeti katasztrófák által a környezetben vagy az egészségünkben okozott károk fölszámolására fordítunk. Például a kobei földrengés utáni újjáépítés költségei növelni fogják Japán GDP-jét, bár ezek aligha tekinthetők a japánok jólétét növelő kiadásoknak. Hasonlóképpen a légszennyezés, valamint a munkahelyi stresszhatások és balesetek miatt megnövekedett egészségügyi kiadások nem járulnak hozzá a nettó társadalmi jóléthez. Éppen ellenkezőleg, a társadalmi és környezeti stresszhatások és károk csökkentik a valós jólétet, míg a károkat enyhítő vagy elhárító intézkedések költségei félrevezető módon beleszámítatnak a GDP-be, mintha valójában hasznokról lenne szó. Az Egyesült Államokban fölmerülő egészségügyi költségek egyre növekvő hányada származik ilyen forrásokból.⁸

A fejlődés (vagy jólét) pénzben történő mérése nem vesz tudomást a jólétet növelő, de pénzben ki nem fejezhető társadalmi és környezeti szolgáltatásokról, melyeknek forrásai a szülők, a szomszédok, a barátok, a közösségek és a "természet": a nap, a levegő, az éghajlat, a táj és a bioszféra. Mellesleg az utóbbiak szűkösön rendelkezésre álló erőforrások, melyek az idő múlásával rendszerint felértékelődnek, mivel egyre kevesebb lesz belőlük. Így nagyon is elképzelhető, hogy egy ritkán lakott falusias jellegű társadalomban – mely a vadonban él, és minden tagja rendelkezik a saját erejével végzett munkája fölött – a legértékesebb vagyon tárgyainak valóban az adható-vehető, pénzértékeléssel rendelkező dolgok (szerszámok, fegyverek, ruhák, háziállatok stb.) számítanak. Ilyen körülmények között a jövedelem (vagy a GDP) pénzjellegű mérőszámával jól helyettesíthető az emberi jólét szintje. Ám egy sokkal összetettebb, városias jellegű társadalomban, amely nagyrészt szellemi munkára és speciális szakképzettségre épül, és ahol nyilvánvaló, hogy a környezeti szolgáltatások szűkösek és a jövőben még inkább azok lesznek, a helyzet egészen más lehet. Egy ilyen társadalomban a jólétnek alkalmasint meglehetősen yngécské mérőszáma az, hogy az emberek mennyivel több "pénzzel megvásárolható dolgot" képesek megvenni.

Végezetül, a GDP nem foglalkozik a méltányosság kérdésével. Ez bővebben azt jelenti, hogy amennyiben a GDP-növekedés ára a társadalmi egyenlőtlenség fokozódása,

⁷ A pereknek kétségkívül vannak a jogászokon kívül egyéb "nyertesei" is, ám nehéz lenne olyan helyzetet kialakítani (az Egyesült Államokban), hogy egy jogi eljárás Pareto-optimális erőforrás-eloszláshoz vezessen.

⁸ Cikkem egyik segítőkész bírálója mutatott rá a következő tényre: a statisztikákkal rendelkező országokban (beleértve a nem nyugati országokat is) az orvosokat fölkereső emberek több mint fele nem olyan "bajjal" megy oda, amelyért egyetlen jól meghatározható kórokozó lenne a felelős, hanem olyan "betegséggel", mely a sokfajta szorongás és rossz közérzet valamelyikével azonosítható. E rossz közérzetnek összetett, de csak nagyjából körülírt okai vannak, melyek között rendszerint a "stressz" valamilyen formája található meg: a gyermekszülés, valamilyen lelki megrázkódtatás, a házastárs halála, a munkahely elvesztése, a munkahelyi túlterheltség, vagy a háborúban átélt borzalmak (lásd Weiner [1992]). Az is nyilvánvalóan igaz, hogy az Egyesült Államokban az idősök betegbiztosítási rendszerén belül fölmerülő összes költség egyharmadát az emberek életük utolsó évében fizetik ki, többnyire halálós betegségek "kezelésére". Látna a "halálhoz való jogról" szóló egyre erősödő vitát, továbbá az egészségügyi rendszer pénzsóvárságáról szóló panaszokat – tudniillik, hogy amikor csak lehet, ragaszkodnak a rendkívül eszközök használatához, néha még a betegek és a hozzátartozók ellenkezése dacára is –, az az érzése támad az embernek, hogy e kiadások nagy része nem növeli a jólétet.

úgy a legtöbb ember a növekedés következtében valószínűleg nem jobban, hanem rosszabbul fogja magát érezni. Ezzel a kérdéssel később még részletesen foglalkozom.

Ennyit arról, mi az, ami nem "jólét", hanem valami más (illetve mi az, ami a "jólét" fogalmába nem tartozik bele). Amint korábban megjegyeztem, ma már nem gondolom azt, hogy a GDP helyesen méri vagy akárcsak ésszerűen is megközelíti a gazdasági jólét alakulását. Köztudomásúlag a legtöbb közgazdász valószínűleg egyetértene azzal a megállapítással, hogy a GDP csupán a gazdasági tevékenység mennyiségét/kiterjedtségét méri, és hogy igazolhatatlan a GDP másfajta értelmezése. Am tény, hogy a kormányok rendszerint egyenlőségeket tesznek a jólét és a GDP nagysága közé, és azzal érvelnek, hogy – az elmúlt nemzedékek idején – a jólét (amit a már említett védekezési ráfordítások levonásával becsülnek meg) általában a GDP "nyomában járt" (Nordhaus-Tobin [1972]).

Csak hogy ez a "nyomkövetést" hangoztató érv igencsak gyenge lábakon áll. Megvan az esélye annak, hogy (legalábbis elméletben) létezik egy optimális GDP-szint, amely az erőforrások állománya és a technológia tekintetében (bármely államban) maximalizálja a jólétet. Egyre valószínűbbnek látszik, hogy a GDP még akkor is képes a folyamatos növekedésre, amikor az egy főre jutó jólét már elérte csúcspontját vagy éppen süsszálló ágba került (például Hueting [1980]; Repetto [1985], [1988], [1990]). *Daly és Cobb* (1989) a jólét mérésére egy olyan statisztikai mutatószámot próbálnak kialakítani, melyet az ismert védekezési ráfordítások GDP-ből történő levonásával kapnak.⁹ Amennyiben a jelenleg alulértékelt összetevőket (mint például a fizetség nélkül végzett társadalmi szolgáltatásokat, illetve a környezet által nyújtott szolgáltatásokat) hozzáadnák a GDP-hez – jöllehet, egyelőre senki sem tudja, ennek mi lenne a megfelelő módja – a "gazdag" és "szegény" országok közti jóléti különbségek sokkal kisebbek lennének, mint a GDP-ben mért különbségek; sőt, egyes esetekben a "szegény" országok jobb helyzetben lennének, mint egynemely "gazdag" ország. E megállapítást a Világbank legutóbbi tanulmányai alátámasztani látszanak.¹⁰

Létezik-e a fejlődés?

Úgy vélem, meggyőző bizonyítékaink vannak arra nézve, hogy a XVIII. század óta (világi értelemben vett) fejlődés ment végbe. Az alábbiakban felsorolok néhány kevéssé vitatható tényezőt, melyek állításomat igazolják.

(i) A mai emberek – különösen az ipari országokban élők – sokkal egészségesebbek, mint őseik voltak. Az étrendünk (a legszegényebbeket kivéve) jobb a korábbi időszakokéhoz képest. A vitaminhiány okozta betegségek, mint például a skorbut vagy a pellagra ma gyakorlatilag ismeretlenek. A gyermekszülés a legtöbb esetben megszokott és veszélytelen esemény. A tiszta víz széles körben (bár még nem általánosan) hozzáférhető. A sebészeti beavatkozások – a hatékony érzéstelenítésnek köszönhetően – viszonylag fájdalommentesek. Az ipari országok lakosaiként átlagosan több mint kétszer olyan hosszú ideig élünk, mint őseink. A fogaink, ha megfelelően ápoljuk őket, egy életen át

⁹ A javasolt mérőszám az Egyesült Államokban a valódi fejlődés mutatójaként (GPI), Európában pedig a fenntartható gazdasági jólét mutatószámaként (ISEW) ismeretes (Daly-Cobb [1989]; Jackson-Marks [1994]). Természetesen eme kiigazítások nehezen végezhetőek el egyértelműen, és ma már számos közgazdász azzal érvel, hogy e módszer óhatatlanul esetleges, ezért megbízhatatlan eredményekre vezet. Am ugyanezt az ellenvetést kellett volna a Nordhaus-Tobin-féle mutatóval szemben is felhozni, melyet elsősorban a "nyomkövetési" érv igazolására használtak.

¹⁰ A Világbank jelentős erőfeszítéseket tesz, hogy az emberi és természeti erőforrásokhoz (legalábbis azokhoz, amelyek pénzjövédelmet termelnek) pénzértéket rendeljen. Bár előzetes kutatásokról van szó, melyek ráadásul – bizonyos szempontból – hibás elméleti megfontolásokra épülnek, a kutatások ténye úttörő jelentőségű (Serageldin [1995]).

kitartanak. A látás- és halláskárosodás jelentette hátrányokat nagyrészt ellensúlyozni tudjuk. A fertőtlenítőszerrel segítségével meg tudjuk akadályozni a sebek elfertőződését és elüszkösödését. Legtöbbünk komolyabb fájdalmak vagy fizikai fogyatékoságok nélkül élheti le egész életét (legfeljebb életünk utolsó néhány napja, hete vagy hónapja kivétel ez alól).

(ii) A munkavégzés a korábbi időszakokhoz képest nem annyira kimerítő, kevesebb időt vesz igénybe és általában kevésbé egyhangú azok számára, akik munkahelyen dolgoznak, illetve a nők számára is, akiknek munkahelye többnyire a háztartás. A tizenhétvenes években a legtöbb férfi mezőgazdasági munkát végzett, a munkanap tíz vagy annál is több órából állt (főleg nyáron), a munkahét pedig hatnapos volt. A mezőgazdasági munka változatos, de fizikailag kimerítő volt. A kiszolgáló személyzetként dolgozó nők napjai ugyanolyan hosszúak és fárasztóak voltak. A gyermeket nevelő, családdal nem rendelkező háziasszonyok sorsa sem volt jobb: feladatuk nem csupán abból állt, hogy (fatüzelésű tüzhelyen) főztek, illetve nyílt tűzön melegített vízzel és silány minőségű szappannal mostak a család részére, hanem valószínűleg fonalat is kellett fonniuk, ruhát is kellett szőniük, s varrniuk a család tagjainak. A gyermekmunka ma már tilos a nyugati országokban. A fizikai megterhelés, a biztonság, a szemünk és a hátunk erőltetése, a kimerültség és az egyhangúság szempontjából az irodák és gyárak munkakörülményei ma összehasonlíthatatlanul jobbak, mint korábban.¹¹

(iii) Az embereknek ma több a szabadidejük (vagyis több a "rendelkezésre álló" idejük, amelyet azzal tölthetnek, amivel akarnak), mint a múltban.¹² Ez részben annak köszönhető, hogy hosszabb ideig élünk, részben pedig a rövidebb munkanap következménye. Több a "rendelkezésre álló" jövedelmünk is, mint két évszázaddal ezelőtt volt. Hatalmas mértékben javultak a megnövekedett szabadidő élvezetes felhasználására vonatkozó feltételek (lásd alább).

(iv) Ma az élet fizikai értelemben véve sokkal kényelmesebb, mint régebben. A kényelem növekedéséhez nagyban hozzájárult a villanyvilágítás, a szellőztetés új formái, a központi fűtés, a jobb minőségű ablakok, a hatékonyabb hőszigetelés, a jobb ruhák, az elektromos készülékek széles választéka és így tovább.

(v) A kommunikáció és a szállítás/közlekedés sokkal olcsóbb és nagyságrendekkel jobb minőségű, mint régebben. A könyvekhez olcsón és egyszerűen hozzájuthatunk. Könyvek tízezrei vannak jelenleg is nyomdában, és eddig milliószámra nyomtatták ki őket. Sok könyv megtalálható a könyvtárakban. A telefon és a televízió segítségével azonnal – és nagyon olcsón – kapcsolatot teremthetünk a világ bármely részének lakóival és eseményeivel. A legtöbb ember fizikailag is nagyon közel (egy-két órai utazásra) él valamelyik nagyvárosban, beleértve annak üzleteit és szolgáltatásait. A nyugati országok

¹¹ Jóllehet, az utóbbi időben egy újfajta, a kézfej izületeit károsító betegség is megjelent, amely a számítógép-billentyűzet használatának következménye.

¹² Am furcsa dolgok történnek manapság. Korábban az Egyesült Államok volt az az ország, mely a legnagyobb mértékben csökkentette az átlagos gyári munkaidőt: a munkások 1850-ben még hetente hetven órát dolgoztak, 1930-ban viszont már csak negyvenet. Am ezután a heti munkaórák száma szinten maradt, az 1980-as években pedig fölfelé kezdett küszöni. Jelenleg a heti munkaidő 42 óra. Az amerikai gyáripari munkások ma hosszabb ideig dolgoznak, mint a japánok, továbbá 15%-kal hosszabb ideig dolgoznak, mint a németek vagy a legtöbb nyugat-európai ország munkásai (*The Economist*, 1994. október 22.). Vajon miért? Rengeteg lehetséges magyarázat adódik. Az egyik gyakran idézett ok a szakszervezetek gyengesége. Egy másik magyarázat szerint a nagy sorozatokban termelő gyárak sokkal szívesebben fizetnek túlóradíjat, és nem akarnak új dolgozókat felvenni, mivel akkor fizetniük kellene az esetlegesen munkanélkülivé válók biztosítását és az egyéb általános költségeket. A munkahelyek bizonytalansága is magyarázat lehet. A stagnáló vagy csökkenő reálbérek, a kivetett legmagasabb adókulcs alacsonyabb mivoltával egyetemben, arrébb tolhatták és érintettek közömbösségi pontját. Annak is jelentősége lehet, hogy nincsenek vonzó lehetőségek a szabadidő eltöltésére (illetve nincs az embereknek pénze a már meglévő lehetőségek igénybevételére).

lakóinak többsége szinte a világ bármely városába eljuthat egy nap alatt, és ennek árát egy átlagos keresetű ember legfeljebb néhány heti munkabéréből meg is tudja fizetni. A nyugati országokban élő felnőtt lakosság szinte minden tagja megengedheti magának, hogy saját – nem feltétlenül új, de használható állapotban lévő – autója legyen. Az autótutak többsége kiváló állapotban van és ingyenesen használható.

E szempontok alapján azt mondhatjuk, hogy az ipari országok legtöbb lakója – illetve a többi ország számos lakója – számára az élet mára könnyebbé és jobbá vált, mint két évszázaddal ezelőtt. Számos közgazdász hajlamos rá, hogy itt megálljon, és ténylegesen kijelentse: "Ezek tehát a gazdasági növekedés áldásai. Q.E.D. (quod erat demonstrandum = ezt kellett bizonyítani) Csak így tovább!"¹³ Ám a dolog egyáltalán nem ilyen egyszerű. A kulcskérdés ugyanis az, hogy mennyire volt fontos szerepe a "növekedésnek" (vagyis az anyagi javak növekvő termelésének és fogyasztásának) eme – látnivalóan jelentős – világi fejlődés előmozdításában.

A válasz nézetem szerint az, hogy "bizonyos mértékig": a gazdasági növekedés kétségkívül hozzájárult a fejlődéshez, de jelentősége időről időre változott. A növekedés (ami többnyire a kereskedelemben jelentkezett) az ipari forradalom kezdetén csupán kismértékben javította az egyszerű emberek életkörülményeit. A Nagy-Britannia és Flandria közötti gyapjúkereskedelem, illetve a britek és a portugálok között folyó borkereskedés kivételével a távolsági kereskedelem főként luxuscikkek adásvételével foglalkozott; ilyen volt például a tea, a kávé, a fűszerek, a cukor, a különböző festékek, a szörme, a pamutszövet (calico, muszlin), a selyem. A növekedéssel és a kereskedelemmel együtt gyorsult fel a vasút, a gázvilágítás és a vezetékes víz elterjedése. A növekedés és a kereskedelem még fontosabbá vált a villamosítás, illetve a könnyen megvásárolható eszközök (fegyverek, varrógép, zsebóra, telefon, kerékpár) megjelenése idején, ami a tizenkilencedik század végén, huszadik század elején következett be. A gazdasági növekedés fogalmát és az autók terjedését egy ideig gyakorlatilag egymás szinonimájaként kezelték. Ám a növekedés a találmányoknak eredménye volt, nem pedig forrása. Azóta pedig az *önmagában vett* növekedés – mint a jólét növekedésének motorja – ismét veszített a fontosságából.

Az életminőség javulásának fent említett legjelentősebb tényezői között sok olyat találunk, amelyek közvetlenül a tudományos fejlődés és a találmányok gyümölcsei voltak. A tudomány *nem* a gazdasági növekedés gyermeke volt, jöllehet az utóbbi sokat köszönhet az előbbinek. A tudomány a reneszánszból, a reformációból és a felvilágosodásból "nőtt ki". Eme szellemtörténet részletei elbűvölők, de nem tartoznak szorosan a témánkhoz.

Mindazonáltal (számomra) kétségtelen tény, hogy a tudomány hozzájárult a haladáshoz. *Telmit*sük például az egészségügyet: mihelyst megértettük, mi okozza az egyes betegségeket (lásd például Pasteur vagy Koch felfedezéseit), a halálos betegségek, illetve egyes fertőző nyavalyák számos oka azonnal kontrollálhatóvá vált, méghozzá igen olcsón: az orvosi szűrővizsgálatok, a fertőtlenítő szerek, a védőoltások, az antibiotikumok, a fertőzést terjesztő élőlények elpusztítása, valamint a víz- és szennyvízkezelés mindmind ilyen hatással járt. Ezek az eljárások (még az utóbbi is) anélkül tehetőek széleskörűen elérhetővé, hogy ehhez hatalmas ipari és gazdasági teljesítményekre lenne szükség. Ezen a téren a tudás egyértelműen és messzemenően a legfontosabb tényező. A legtöbb közegészségügyi szolgáltatás ma már a harmadik világ számos helyén elérhető, és az, hogy mennyien férnek hozzájuk, nagyrészt társadalomszervezés kérdése, nem pedig az ipari termelésé. Kétségbe vonható, hogy az egyelőre elmaradott körülmények között élő emberek egészségügyi helyzetének javításához még nagyobb gazdasági növekedésre len-

¹³ Például Julian Simon és követői (Kahn [1984]; Simon et al. [1995]).

ne szükség; ez csak akkor igaz, ha képessé akarjuk őket tenni arra, hogy fizessenek bizonyos gyógyszerekért, illetve fertőtlenítő szerekért.

Folytatván az előző gondolatmenetet, a munkakörülmények javulása, az otthon kényelme, valamint a szabadidő eltöltésének sokféle lehetősége mind-mind a technológiai fejlődés eredményei (ami általában a tudomány gyermeke, bár időnként a szülője is), nem pedig a növekedés következményei. Ezek a körülmények szinte ugyanolyan mértékben javultak a szegény országok városi középosztálya számára, mint a nyugati országok esetében. A közlekedési és kommunikációs lehetőségeket tekintve szintén ez a helyzet. Egy indiai vagy kínai középosztálybeli, aki egy bombayi vagy sanghai lakásban lakik, a kényelem, valamint a szabadidős és kulturális lehetőségek szempontjából nincs sokkal rosszabb helyzetben, mint egy alsó középosztálybeli városi ember az Egyesült Királyságban vagy az Egyesült Államokban. A személyes szolgáltatások az előbbiekre számára nyilvánvalóan olcsóbbak. Ha valamiben hátrányt szenvednek, az az, hogy nem tudnak olyan könnyen gyárilag előállított javakat, elsősorban gépkocsit vásárolni. A telefon és a televízió nem annyira gyakori, mint nyugaton, de azért elég elterjedt. A vezetékes víz, az elektromos áram, a rádió, az újságok, a könyvek, a palackozott üdítőitalok, a fogkrém, a kerékpár, az autóbusz a hétköznapi élet tartozékainak számítanak. Az iskolák, az egyetemek, a kórházak szintén. A legnagyobb különbség a házak méretében, továbbá az autók, a hűtőszekrények, a mosógépek, a légkondicionáló- és videoberendezések gyakoriságában mutatkozik.

Az ipari forradalom óta eltelt két évszázad alatt – a fenti mércék legtöbbje alapján – a középosztály csaknem mindenütt előbbre jutott. Az egész népegyesületen belüli számaránya is nőtt. India, Kína és Afrika vidéki falvai és bűzös városi nyomornegyedei azok, ahol kétséges az előrelépés. Valójában számos itt élő ember életfeltétele (leszámítva az egészségügyet) határozottan romlott. Nincs földjük, házuk, családi kapcsolataik szétzilálódtak, a faluban nincs társadalmi státusuk és nem juthatnak hozzá olyan köztulajdonú erőforrásokhoz, melyek egykor magától értetődően álltak őseik rendelkezésére. Ugyanakkor a fényűzés olyan jelei veszik körül őket, melyben nem részesülhetnek. Gyökeretlenség és reménytelenség érvényesül, így aligha meglepő, hogy közülük sokan bűnözőkké válnak (inkább az a meglepő, hogy oly sokan nem). Sajnos, ezen emberek száma minden korábbinál gyorsabban nő, részben a – közegészségügyi intézmények elérhetőségének tulajdonítható – csökkenő mértékű halálozás miatt is.

Egy szó, mint száz, feltehetjük a logikus kérdést: vajon nem részesülhettünk volna-e a tudományos és technológiai fejlődés legtöbb jótéteményéből az anyagi javak kategóriáiban kifejezett ilyen óriási mértékű növekedés *nélkül* is? Úgy vélem, hogy a válasz „dehogynem”. Ezen előnyök valódi forrása a tudomány és a technológia. A növekedés és a kereskedelem a skáláhozadéki felhasználásával járult hozzá az árak csökkenéséhez. A növekedést azonban az új termékek és szolgáltatások iránti kereslet eredményezte – s ez nem vezetett innovációkhoz.

Néhány műszaki találmány a múltban sokaknak nehézségeket és veszteségeket okozott, és csak kevesen nyertek vele. Ez minden bizonnyal helytálló az olyan régebbi, emberi munkaerőt megtakarító gépek esetében, mint a gépi szövőszék, mely a takácsok között nagymértékű munkanélküliséget és nyomort okozott (gondoljunk csak a ludditákra). A vasutak kétségtelenül nehéz helyzetbe hozták a kocsisokat és a folyami hajósokat. Az izzólámpák bizonyára elvették jó néhány gyertyaöntő munkáját. A petróleum csökkentette a bálnaolaj iránti keresletet (s valószínűleg megmentette a bálnákat). A motoros járművek kiszorították a lófogatú bérkocsikat és járműveket. De a XVIII. és XIX. század eme alapvető újításainak legtöbbje sokkal többet tett annál, mintsem hogy az egyik technológiát és dolgozóit egyszerűen csak egy másikkal cserélte volna fel. Ezek a technológiák teljesen új lehetőségeket, új termékeket, új szolgáltatásokat és új iparágakat

teremtettek. Legtöbbjük foglalkoztatási lehetőséget és munkahelyet jelentett sokak számára, s nem csupán gazdagságot keveseknek.

Összefoglalásképpen megállapítható, hogy nem a gazdasági növekedés generálta a tudományos és technikai haladást, hanem valójában éppen ellenkezőleg. A XVIII. és XIX. század technológiai vívmányai – különösen a gőzgépek, a belső égésű motorok és a villamos energia bevezetése – voltak azok, melyek megteremtették a feltételeket a farmokon és a gyárakban az emberi munkaerőt megtakarító gépek tömeges alkalmazásához, és az anyagi termelés jelentős növekedéséhez vezettek. A technológia a termelés hatékony motorját alakította ki, mely új termékek és szolgáltatások elterjedéséhez járult hozzá. Tény az is, hogy a munkafeltételek könnyebbé válása és az emberek több szabadideje főként az emberi munkaerő-megtakarító gépek használatának tulajdonítható.

Ugyanakkor nem igaz, hogy minden technológiai újítás több munkahelyet teremt, mint amennyit megszüntet. Az ipari robotok például nem nyújtanak új szolgáltatást, csupán magukat a munkásokat helyettesítik. Az automata szerszámgépek kiváltják a gépkezelőket. Az automata felvonók a liftkezelőket teszik feleslegessé. A banki pénzkidó automaták lehetővé teszik, hogy akár éjjel is pénzhez jussunk, de csupán a pénztárosokat helyettesítik. Valóban az a helyzet, hogy az utóbbi évek számos munkaerő-megtakarító újítása ilyen jellegű: emberi munkaerőt helyettesítenek költségsökkentés reményében. A jelentős mértékű leépítés a középszintű menedzserek soraiban nagyrészt bizonyára a hivatalt számítógépesítésből és információ-technológiából származó kései termelékenységyeréségek tulajdonítható.¹⁴ A fő haszonélvezők a munkaadók. Kevesek gazdagodása sokak rovására valósul meg.

Az utóbbi években úgy tűnik, hogy a tudomány és a technológia inkább csak a termelékenységet növelte, de az életminőség tekintetében kevésbé járult hozzá a fogyasztók általános jólétéhez. De mit kell most nyugaton tennünk, hogy a GDP fokozott növekedéséből hasznunk származzon? Az életminőség nem teljesen független a gyártott termékek, valamint az infrastruktúra árártól és hozzáférhetőségétől, ugyanakkor egyikkel sincs egyértelmű kapcsolatban, miként azt a kérdés felszínes megközelítése esetén hajlamosak vagyunk feltételezni.

Mi történt a méltányossággal?

Ebben a részben a jövedelem-elosztás megszokott értelmezése alapján kívánom tárgyalni a méltányosság kérdését. Mielőtt folytatnám, hadd jegyezsem meg, hogy nem pártolom a jövedelem-egyenlőséget; és a gazdasági esélyegyenlőséget sem támogatnám olyan mértékig, hogy az már jelentősen sértse a civil szabadságjogokat. (Lehetetlen egyidejűleg maximalizálni két vagy több célfüggvényt.) Mindazonáltal határozottan támogatom a méltányosságot növelő politikákat, és ellenzem a méltányossággal ceteris paribus csökkenését eredményező célkitűzéseket. Általánosan elfogadott gondolat, hogy a gazdasági növekedésnek elsőbbsége van a méltányossággal szemben, mert „a dagály minden csónakot felemel”. Kérdés azonban, hogy még mindig dagály van-e, és csakugyan fel-emel-e minden csónakot?

Az Egyesült Államokban az utóbbi néhány évtizedben állandóan emelkedett az egy főre jutó GDP, noha mérsékelt ütemben. Jobb anyagi körülmények között vannak-e az emberek? Minél magasabb a jövedelem, annál inkább. Az Egyesült Államokban az

¹⁴ Legutóbb 1990-ben tartott az OECD technológiával és gazdasági növekedéssel foglalkozó nagy konferenciát az úgynevezett „Solow paradoxon” megfajtása érdekében. Ezzel az elnevezéssel illetik azt a tényt, hogy a számítógépes technológiába 1960 óta végrehajtott nagy beruházások ez ideig nem jártak a munka termelékenységének semmiféle mérhető javulásával a gazdaság legtöbb szegmensében (a pénzügyi szektor jelenti az egyetlen kivételt). A foglalkoztatás terén már akkor is hatalmas leépítések voltak, de a hivatalos statisztikákban ezek még nem tükröződtek.

igazán gazdagok és a felső középosztály (a felsővezetők és a szakértők) szabadon felhasználható jövedelme az 1970-es évek kezdete óta jelentősen nőtt. Ők vásárolhatnak (és vásárolnak is) nagyobb autókat, nagyobb házakat, hétvégi üdülőket, előkelő éttermi különlegességeket és így tovább. Ezenközben a legtöbb munkás reáljövedelmének növekedése már egy nemzedéknyi idő óta megállt.

Objektív tény, hogy a jövedelmi egyenlőtlenségek nőnek.¹⁵ Nyugaton mindenütt – a „szociális biztonsági háló” ellenére is – a legfiatalabbak, legszegényebbek és legképzetlenebbek jelenösen rosszabb anyagi helyzetben vannak, mint elődeik húsz évvel ezelőtt. A jövedelem-egyenlőtlenség Amerikában 1929-től 1969-ig általában csökkent. 1969-ben az amerikai háztartások felső 20%-a 7,5-szer kapott többet az alsó 20% jövedelménél. Azóta a trend megfordult. 1992-re a szorzó 11 (összehasonlításképpen: Japánban 4,5; Svédországban és Belgiumban 5; Hollandiában és Németországban 5,5; Olaszországban és Franciaországban 6 körül van). Ezen túlmenően a legszegényebbek nyilvánvalóan rosszabb anyagi helyzetben vannak. 1973 és 1992 között a háztartások legszegényebb 10%-ának reáljövedelme 11%-kal csökkent, míg a leggazdagabb 10%-é 18%-kal nőtt. Ha a társadalmat szegmensenként vizsgáljuk, akkor a különbségek még nagyobbak: az érettségizett férfiak 1979-ben 30%-kal kerestek többet (reálértékben) 1994-hez képest. A többi nyugati országban a legszegényebbek jövedelem-növekménye ellenére is a leggazdagabbak nyerték a legtöbbet. Így például a Thatcher korszakbeli Angliában a legszegényebbek jövedelme 10%-kal nőtt, míg a leggazdagabbaké 55%-kal.

Miért nőtt az egyenlőtlenség? Ennek több oka van. Néhány tudományos vizsgálat szerint – bizonyos intuíciókkal ellentétben – nem a költségvetési politika és a legmagasabb adókulcs leszállítása jelentették a fő okokat. Sokkal inkább a piaci szabályozórendszer megszüntetése (dereguláció) volt a változások legfőbb oka az Egyesült Államokban és Nagy-Britanniában (csakúgy mint Ausztráliában, Új-Zélandon és Kanadában), nem így azonban a kontinentális Európában. A másik fő ok a szakszervezeti mozgalom meggyengülése, különösen az Egyesült Államokban. 1970 óta a szakszervezeti tagság a dolgozók 30%-áról 12%-ra esett vissza az Egyesült Államokban, és a bérkülönbségek meredeken nőttek. Nyugat-Németországban ezzel ellentétben a szakszervezeti tagság 40%-nyi maradt, és a bérkülönbségek csekély mértékben csökkentek. Ténylegesen kimutatható, hogy az OECD-országokban a jövedelem-egyenlőtlenség nagysága fordított arányban áll a szakszervezeti tagsággal.

A növekvő egyenlőtlenség harmadik oka – melyet a *The Economist* nem említ – csaknem bizonyosan a reálkamatlábakat emelő antiinflációs politika, amelyik nagyjából 1980 és 1991 között érvényesült. A vietnami háborúval kezdődő inflációs időszakban („vaj és ágyú”), mely az 1970-es évek elején az arab olajbojkott alatt felgyorsult, a reálkamatláb alacsony, sőt olykor negatív volt. Ez a környezet nagyon kedvezőtlen volt az értékpapíri piac számára, de erőteljesen ösztönözte a hitelfelveteleket. A csökkenő értékpapíri piac sok befektetőt arra készítetett, hogy megtakarításait fix jövedelmet biztosító számlákra tegye át, de a negatív reálkamatláb valójában a vagyont a hitelezőktől – a megtakarításokkal rendelkezőktől – a hitelfelvevőkhöz irányította át. A nettó hitelfelvevők között sok fiatal lakástulajdonos volt, akik jól jártak, mert nagyobb jelzálogkölcsönt vettek fel, és az ingatlanárak inflációs növekedésében bízva értékpapírokba fektették a felvett többlethitelt. A legszegényebbek – nem tudván használni az ingatlanárak emelkedését – ebből nem húztak hasznot. Az infláció azonban a vagyon nagy részét a megtakarításokkal rendelkező idősebb generációktól a fiatalabb közép- és felsőközéposztálybeli lakástulajdonosokhoz vitte át.

¹⁵ A következő két bekezdés adatai főként a *The Economist* 1994. november 5-iki számából származnak (19–21. old.).

Az ingatlanok értékgyarapodása 1979–80-ban megállt (midőn a jelzálogkamatlábak meredeken emelkedni kezdtek), és így hosszú és fájdalmas visszarendeződés kezdődött el. 1980-ban az inflációs várakozások megszüntetése érdekében a Jegybank nagyon hirtelen, addig példa nélkül álló szintre emelte a rövid lejáratú kamatlábakat (maximuma 23% körül volt). Azóta – egészen 1991-ig – a megtakarításokkal rendelkezők és befektetők élvezték a magas reálkamatlábakból és a növekvő értékpapíriacsból fakadó előnyöket, még ha fokozatosan csökkenő mértékben is. Ez a jelenség megfordította az idősebb generációktól a fiatalabbak felé történő vagyonáramlás irányát. Azonban azok, akik az ingatlanhitelekből az 1960-as évek második felében és az 1970-es években tőkehaszonra tettek szert az infláció következtében, az 1980-as években értékpapírokba fektettek, miáltal más jellegű értékállandóságot biztosító vagyonra tettek szert. Akik az Egyesült Államokban – magamat is beleértve – a nyugdíjkorhatár közelében vannak, pusztán azzal is jól jártak, hogy a megfelelő időben a megfelelő korcsoportban voltak. Ezzel szemben az úgynevezett „bébi-boom” generáció bajban van.

A legújabbán közzétett adatok ezt az egyenlőtlenséget számszerűen is alátámasztják. A 30 000 \$ vagy annál több (nagyjából a medián) jövedelemmel rendelkező háztartások átlagosan 66 000 \$ vagyonnal rendelkeznek (beleértve az ingatlant is), ha a családfő a 35–44 éves korcsoportba tartozik. Eme csoport nettó pénztőkéje kevesebb mint 8000 \$. Az ugyanekkora jövedelemmel rendelkező háztartások viszont, ha a családfő a 65–74 éves korcsoportba tartozik, átlagosan nettó 222 000 \$ vagyonnal rendelkeznek, amiből a pénztőke 77 000 \$. Ugyanakkor ez az idősebb korosztály társadalombiztosításban és egészségügyi ellátásban is részesül, melyet a fiatalabb korcsoportnak kell megfizetnie.

A vállalati felsővezetők és a népesség leggazdagabb egy százaléka – akik végképp aránytalanul nagy részét birtokolják az Egyesült Államok vagyonának – szintén jól jártak az utóbbi években, mégpedig messze a legnagyobb mértékben. Ugyanakkor a „növekedésért” és piaci részesedésért folytatott eme kíméletlen versengés súlyos megrázkódtatást jelent a vállalati hierarchia alsóbb szintjein lévő dolgozók számára. Elsőként a gyári munkások és adminisztratív dolgozók, majd azután a középvezetők vesztik el fokozatosan státusukat, előmeneteli lehetőségeiket, egészségbiztosítási fedezetüket, nyugdíj jogosultságukat és végül az állásukat is. Az utóbbi hét évben – 1994-et is beleértve – a „Fortune 1000”-ben szereplő nem pénzügyekkel foglalkozó cégek 85%-a végzett leépítéseket. Hatmillió munkahely tűnt el eme folyamat során. Az *American Management Association* 1992. évi felmérése szerint a vizsgált vállalatok 43%-a öt év alatt legalább két nagyobb leépítést hajtott végre, 24% hármat vagy többet, míg az 1992-ben dolgozókat elbocsátó cégek 65%-a 1993-ban szintén elbocsátásokat végzett. Az állami tulajdonú, illetve állami irányítás alatt álló számos nagy európai cég privatizálása bizonyára felgyorsítja ezt a folyamatot.

A fejlődő országokban a gazdagok és a jó politikai kapcsolatokkal rendelkezők ugyancsak gazdagabbak lettek. Ezt azonban főképp állami szerződésekre vonatkozó monopóliumok megszerzésével, állami irányítás alatt álló bankoktól származó olcsó hitelekkel és a természeti erőforrások megszármányolásának engedélyeztetésén keresztül érték el. E tekintetben az emírek és sejkék, Afrika Mobotujai, a Marcos család és Kína „vörös hercegei”, valamint a Suharto familia (mely a nagy indonéziai vállalat-egyesülések jó részét ellenőrzi) jelentenek hírhedtet példákat. A középosztály jól képzett része és a lehetőleg gazdálkodó farmerek ugyancsak gazdagabbak lettek egy kicsit. A vidéki szegények többségét azonban – különösen Ázsia és Latin-Amerika kisbérloít és nincstelen mezőgazdasági munkásait – kíméletlenül megfosztották földjüktől és elüldözték otthonukból. Az XVIII. századi angol bekerítési mozgalom gonoszságai ismétlődnek meg ma számos fejlődő országban.

Az elméleti közgazdászok és a gazdálkodási karok professzorai (pozícióik elvehetlenségének biztos tudatában) még mindig azon vitatkoznak, hogy ez az erőteljes változás gazdaságilag előnyös-e a „növekvő versenyképesség” szempontjából avagy sem. E tekintetben azonban a profit nem minden. Számomra úgy tűnik, hogy senki sem teszi fel azt a fontosabb kérdést, hogy a növekvő versenyképesség előnyös-e a társadalom számára? Az eddigi tények alapján úgy vélem, hogy a nyugati társadalmak keveset nyertek és sokat veszítettek. A versenyképesség első látásra olyannyira nyilvánvalóan fontosnak látszik, hogy senki sem tartja érdemesnek annak megkérdőjelezését. Ez a „kereskedelem globalizálása”. Ha a globalizáció az élet ténye, akkor a túlélés érdekében a cégek – és a nemzetek – versenyképessége kényszerítő szükségyszerűség.¹⁶ Azonban valóban szükség van-e a globalizációra, avagy ez csupán választás kérdése? Egyáltalán jó-e ez a gondolat? (Van-e ruha a császáron?)

Elkerülhetetlen-e a globalizáció?

A GATT-ról és az Uruguay Fordulóról szóló hosszantartó vita nem következett volna be, ha mindenki egyetértett volna a globalizáció nagyszerűségével. A Világbank és a multinacionális vállalatok – néhány elméleti közgazdással egyetemben – vezették a NAFTA (Észak-amerikai Szabadkereskedelmi Megállapodás) 1993-as, illetve a WTO (Világkereskedelmi Szervezet) 1994-es létrehozását célzó kampányt. Azt állították, hogy a globális szabad kereskedelem a recesszió és a munkanélküliség megszüntetéséhez szükséges csodaszer (miként 1991–92-ben azt állították, hogy az európai „egységes piac” új növekedési hullámot fog megindítani). A NAFTA-ról feltételezték, hogy az Egyesült Államokban háromszázezer munkahelyet teremt 1995-re. Ehelyett a bizonyított munkahely-vesztés már harmincezerre rúg, és ez csak a jéghegy csúcsa. A Világbank azt állította, hogy a kereskedelmi korlátok lebontása fájdalommentesen növeli évi néhány százmilliárd dollárral a bruttó világterméket (gross world product = GWP).¹⁷ Ezek a renyek ugyancsak szertefoszlottak.

A szabad kereskedelem nyilvános támogatói, a multik és lobbisták, valamint a kormányzatokban ülő ügynökeik. Ők a legközvetlenebb haszonélvezők, s a nyugati világban talán az egyedüliek is. A multik egyre szabadabban viszik át tőkéjüket és gyártási műveleteiket az alacsony munkabéru és adózású országokba, miközben nyereségesen adják el végtermékeiket a magas munkabéru országokban, ahol tulajdonosaik és menedzsereik élnek, egészen az adóparadicsomot jelentő nyugdíjba vonulásukig (legalábbis mindaddig megehetik ezt, amíg nyugati vásárlóik állással rendelkeznek). Profitjukat ugyancsak oda viszik, ahol részvényeseik a legkevesebb adót fizetik. A multik néhány évtizede a magas munkabéru országokból fokozatosan Ázsiába telepítik át gyártási és

¹⁶ Paul Krugman érvelése szerint „a nemzetek nem versenyeznek egymással”. E tekintetben meg kell említenünk a World Economic Forum által évente kiadott „World Competitiveness Report”-ot (Világjelentés a versenyképességről), melyet az évenként megrendezett Davosi Konferencia szponzorál. Következésképpen Japán volt éveken át az első. 1994-ben lekerült az első helyről, s az Egyesült Államok lépett elébe. Krugman megjegyzése szerint a versenyképességi mutató használhatatlan a jövőbeni gazdasági teljesítmény mutatójaként (Krugman [1995]). Az Egyesült Államok mostani jobb helyezése alapján gondolhatjuk-e azt, hogy „versenyképesebb”, mint bármely más ország? Kétféle.

¹⁷ A Világbank 1993-ban a GATT egyezmény potenciális hasznát évi háromszázmilliárd dollárnyi GNP-növekedésre becsülte. 1994-ben maga a GATT hozta nyilvánosságra az új, immár ötszázmilliárd dollárra rúgó becslését. Mindkét becslés alapja a jó öreg Salter-ciklus. Röviden szólva az a koncepció, hogy a szabad kereskedelem meghöveli a piacok méretét, és így nagyobb méretgazdaságosságot tesz lehetővé. A GATT modellezők egyszerűen nagyobb mértékű méretgazdaságosságot feltételeztek, mint a Világbank modellezi.

összeszerelési műveleteiket. Ezeket követi a műszaki- és formatervezés, valamint a kiegészítő szolgáltatások. Ez a növekvő nyugati munkanélküliség egyik alapvető oka.¹⁸

Clinton elnök 1995 nyarán az APEC (Ázsiai–Csendes-óceáni Gazdasági Konferencia) találkozó támogatását igazolandó azt mondta, hogy az Ázsiába irányuló export 2000-re hárommillió amerikai számára teremt munkahelyet. Ugyanakkor az Egyesült Államok kereskedelmi deficitje 1995-re meghaladta a 157 milliárd dollárt, s csekély mértékben maradt el az 1994. évi valaha volt legrosszabbtól – mindez a dollár értékének japán jennel és német márkával szembeni jelentős mértékű 1995-ös csökkenése ellenére. A trend – helyell-közzel – idestova már két évtizede kedvezőtlen.

A kereskedelmi deficit annyit tesz, hogy az amerikaiak sokkal több külföldi munkások által előállított árut vásárolnak, mint ők tőlünk. A Kereskedelmi Minisztérium olyan hüvelykujjszabályt használ, miszerint egymilliárd dollárnyi export tizenkilencezer munkahelyet teremt. Ebből az is következik, hogy egymilliárdnyi import legalább ennyi munkahely elvesztését jelent (az elvesztett munkahelyek inkább a bérszála alsó végén lévő munkahelyeket érintik). Így tehát, ha hárommillió amerikai gyári munkahelyet támogat az export, akkor a folytatódó kereskedelmi deficit (import) több mint hatmillió alacsony javadalmazású állás megszorítását jelenti. Ezek az elvesztett munkahelyek a mezőgazdasági bér munkásoktól, a textilipari és cipőipari munkásokon át egészen az elektronikai összerakó munkásokig terjednek. A képzettség és szakértelem nem jelent védelmet. India nagymértékben exportál számítógépes szolgáltatásokat nyugati vállalatok számára. A Swissair helyfoglaló szolgáltatását ma Indiából irányítják. Még a Boeing is – az Egyesült Államok legnagyobb exportőre – Kínával tervez alvállalkozási szerződést kötni a kínai megrendeléseket biztosítandó, mindezt azonban több egyesült államokbeli munkahely elvesztéséért árán. *A nettó hatás az, hogy további jelentős vagyoni áramlik át a legalacsonyabb fizetésű amerikai és európai dolgozóktól a legmagasabb jövedelmű nyugati felsővezetőkhöz, menedzserekhez és részvényesekhez.*

Természetesen az ázsiaiak számára is érvényesül begyűrűző hatás. A nyugati beruházás a lehető legjobb újság Hong Kong, Szingapúr, Tajvan és Dél-Korea számára. Manapság Malajzia, Indonézia, Thaiföld és a kontinensnyi Kína szintén gyorsan növeli exportját. Mindez az utóbbi néhány évben a világ ama részén jelentős fellendülést okozott, ami sokakat a folyamat önfenntartó jellegéről győződött meg. Kína gazdasági növekedése 1992-ben és 1993-ban egyaránt 13% volt, 1994-ben 11,5%, 1995-ben 10,2%. Mindez viszont a multik részéről jelentős beruházásokat vonzott: 1994 decemberéig 57 milliárd dollárral kötelezték el magukat, s ez az 1993-as évhez képest 49%-kal több. A multik Ázsiában egy hatalmas méretű és növekvő piacot látnak, ahol nagyobb hozamokat remélnek, mint Európá és Észak-Amerika „kifáradt” piacain.

Fognak-e McDonald's hamburgert, Gillette borotvapengét, Unilever mosogatószert és Coca Colát vásárolni a kínaiak? Bizonytalán fognak. *Ámde mindezen termékeket helyileg Ázsiában állítják elő, s nem pedig Amerikában vagy Európában. Még rosszabb, hogy eme termékek többségét kalózzemekben hamisítják és még jogdíjat sem fizetnek értük.* Ezek jórészt már vissza is exportálták hozzánk – közvetlenül vagy az utazók poggyászában. Ha Kínát rá lehetne beszélni az általa is elfogadott szerzői jogi törvények betartására, akkor a multinacionális anyavállalatok bizonyos mértékű nyereségre vagy jogdíjra tennének szert, és ez elégedettséggel töltené el a részvényeseket. De a kínai

¹⁸ A feldicsért európai szociális biztonsági háló azáltal csökkentette az állásvesztés közvetlen terhet, hogy ezt magasabb társadalombiztosítási járulékok formájában terítette szét a még állásban lévőkhöz. Ezek viszont tovább emelik a munkaerő költséget, még inkább csökkentve Európa versenyképességét. Ezzel szemben az egyesült államokbeli kevésbé bőkezű társadalombiztosítási rendszer – mely megkímélte a munkaerőköltséget az ily gyors emelkedéstől – egyre több és több amerikai munkás, különösen a legkevesebbé képzetek, valós életszínvonalának csökkenését nézi tétlenül.

kereskedelem” nem teremt új munkahelyeket Birminghamben, Chicagóban, Milánóban vagy Stuttgartban.

Ismerem az úgynevezett számbavételi szabályt, miszerint az importált árukért fizetett dollárok „befektetéseként” térnek vissza az Egyesült Államokba. Ez akkor lenne igaz, ha a számbavételi rendszernek csak két kategóriája lenne. De a pénzbeli hozamok legnagyobb része egyesült államokbeli államkötvények vásárlásába áramlik, finanszírozandó az állandó költségvetési deficitet. Az Egyesült Államok szövetségi deficitjének csökkentése sajnos nem szükségképpen jelent segítséget. A pénz ugyanis spekulációs vagyontárgyak vásárlására is fordítható, mint például ingatlanokra vagy értékpapírokra. Ez alighanem hozzájárul az értékpapír-hosszhoz. Az USA-dollár, lévén a világ tartalékvalutája, ugyancsak hajlamos offshore bankokban való felhalmozódásra, ahol egyéb pénzben nem adott kölcsönök biztosítékeként használják. Eme tevékenységek egyike sem hoz létre munkahelyeket az Egyesült Államokban.

Mi a helyzet a méltányossággal Kelet-Ázsiában? A Kínai Statisztikai Hivatal által közölt legújabb adatok szerint Kínában ötmillió olyan háztartás van, melynek évi jövedelme ötvenezer jüan (hatezer dollár) fölött van, s ezek közül egymillió háztartás éves jövedelme egymillió jüan (százhuszezer dollár) feletti (*International Herald Tribune*, 1995. október 31.). Eme jövedelemcsoport tényleges vásárlóereje nagyobb az átváltási árfolyamnak megfelelőnél. E gazdag csoport, persze, gyarapszik. Tekintettel e piacra, az Audi most évi huszezer gépkocsit állít elő Kínában. A minap a General Motors nyert meg egy versenyt a Forddal szemben, melyben egy évi kétszáz ezer közép-kategóriájú Buickot előállító új gyár kínai felépítése volt a tét. Ezek olyan gépkocsik, melyek az Egyesült Államokban tizenöt-huszezer dollárba kerülnének.

Ugyanakkor azonban a kínai városi háztartások öt százalékának jövedelme évi kétezer jüannál is kevesebb (240 dollár), mely a szegénységi küszöböt jelenti (i.m.). A becslések változóak, de legalább százmillió, de valószínűleg száznyolcvanmillió lakóhelyéről kiszorított paraszt vándorolt az ország belső részéből a kínai tengerparti tartományokba, főként a nagyvárosokba. Sokan munkanélküliek. A gazdaságtalan állami vállalatok ugyancsak munkahelyeket fognak megszüntetni az elkövetkező években bekövetkező „racionalizálás” során. A munkanélküliek száma 2001-re várhatóan eléri a 268 millió főt, ha folytatódik a jelenlegi trend (*New York Times*, 1995. január 3.). India és a többi ázsiai ország hasonló jelenségeket mutat, valamivel kisebb mértékben. A munkanélküli falusi munkaerő növekvő állományát csaknem lehetetlen felszívni, különösen a modern tőkeintenzív iparágakban. Ez az ázsiai iparban uralkodó béreket alacsonyan fogja tartani a belátható jövőben. S ami még rosszabb, le fogja szorítani a nyugati béreket, s egyre több és több nyugati céget fog Ázsiába vonzani.

Röviden szólva – szemben az elmélettel –, a „szabad kereskedelem” jelenlegi gyakorlata nem mindenki számára egyformán kedvező. A „nyertesek” listája meglehetősen rövidnek tűnik, legalábbis Amerikában és Európában. A vesztesek listája sokkal hosszabb.

Méltányosság és növekedés kizárják-e egymást?

A legtöbb közgazdász úgy hiszi, hogy az újraelosztás állami beavatkozást igényel a szabad piac működésébe, és ez elkerülhetetlenül csökkenti a hatékonyságot. A kisebb hatékonyság kisebb növekedést jelent, s ennél fogva kevésbé gyors a valamennyi csónakot megemelő dagály növekedése. Q.E.D. (quod erat demonstrandum = ezt kellett bizonyítani).

A tapasztalat történetesen ennek az ellenkezőjét mutatja. Egy ötvenhat országra kiterjedő vizsgálat erős negatív korrelációt állapított meg a jövedelem-egyenlőtlenség és az egy főre jutó GDP között (Persson and Tabellini [1994]). Egész egyszerűen a kisebb

egyenlőtlenséget mutató országok jobb növekedési eredményekkel rendelkeznek, mint amelyekben nagyobb az egyenlőtlenség. Más vizsgálatok is hasonló eredményekre vezettek. Miként magyarázható ez?

Két lehetőség van. Az egyik az, hogy a kisebb állami beavatkozás feltételezett hatékonysági előnyei látszólagosak. Így például lehetséges, sőt valószínű, hogy a megfigyelt egyenlőtlenségek egyáltalán nem a szabadpiaci működés számlájára írhatók, hanem épenséggel a piaci kudarcéra. Más szóval, a leggazdagabbak képesek vagyonukat kedvező pozícióik biztosítására felhasználni politikai befolyással vagy más eszközökkel. A politikai kampányok támogatását szolgáló – szervezetek által nyújtott – óriási pénzmenység bizonyára egyfajta sajátos vásárlást jelent. Így például a jogászok uralják a törvényhozást, és – az ügyvédek állandó munkáját biztosítandó – pereskedésre ösztönző törvények megfogalmazására képesek. A bírósági ügyvédek voltak Clinton kampányának legjelentősebb külső munkatársai; bizonyára nem véletlenül. A csődtörvény az ügyvédek aranybányájává vált, minthogy őket kell minden más hitelező előtt kifizetni, s jórészt ők állapíthatják meg saját díjazásukat. Sok csődbe ment vállalatot az ügyvédek csontig lekopasztottak, mielőtt a többi hitelező egy fillért is kapott volna. Számos multinacionális cég felsővezetői saját maguk állapíthatják meg munkabéruket az igazgatótanács bennfentes irányítása útján. Sok Wall Street-i bennfentes képes volt a kölcsönvevett pénzt arra használni, hogy tőkeáttételes kivásárlás révén nagy cégeket vonjon ellenőrzése alá, és így lehetővé vált számukra, hogy a vállalati vagyontárgyakat saját személyes tulajdonukká tegyék részvényopciókat adva saját maguknak, és hogy „átstrukturálás” és megnövelt osztalék révén nyomják fel a részvények árát. A fenti „piaci kudarcokon” túlmenően a gazdagok képesek gyermekeik számára is előnyt biztosítani méregdrága magániskolákba járatásukkal, illetve olyan drága egyetemekre, jogi, orvosi és közgazdasági karokra küldve őket, melyek elérhetetlenek az alacsonyabb jövedelmű rétegek számára.

A nagyobb egyenlőséggel rendelkező társadalmak magasabb teljesítményének másik lehetséges magyarázata egészen kézenfekvő. Ez pedig az, hogy a gazdagoktól a szegények felé irányuló újraelosztás mindig megnöveli a javak és szolgáltatások belföldi fogyasztását. Másrészt az újraelosztás a megtakarítások és befektetések csökkentésére is hajlamosít. Ez elméletileg a hosszú távú növekedés lassulását okozza. Az Egyesült Államokban az alacsony belföldi megtakarítási és befektetési hajlandóság okait és gyógymódját illetően sokat vitatkoztak. Ugyanakkor a megtakarítások – még a jövedelem-egyenlőtlenségek fokozódása ellenére is – a korábbinál alacsonyabb szintre estek vissza. Talán a klasszikus növekedési elméletet kellene felülvizsgálni, mely kérdés figyelmet érdemel.

Nemzetközi kereskedelem, megtakarítások, befektetés és növekedés

A szabad kereskedelem irányadó elmélete szerint a gyártás és az eladás során minden ország a számára természetből és adottságtól fogva legjobbnak minősülő termékre fog specializálódni. A régmúltban az az elgondolás érvényesült, hogy a trópusi országok trópusi termékekkel, a természeti erőforrásokban gazdag országok természeti erőforrásokkal, a jó tőkeadottságokkal rendelkező országok tőke-intenzív termékekkel, a nagy munkaerőkészletekkel rendelkező országok munka-intenzív termékekkel stb. kereskednek. A tőke- és árúpiacok felszabadításával a helyzet megváltozott. Ma a tőkével ellátott országok az olcsó munkaerővel rendelkező és a környezetvédelmi előírások megsértését lazán szankcionáló (vagy ilyen előírásokkal egyáltalán nem rendelkező) országokba irányíthatják erőforrásaikat. Számos ilyen ország legalább néhány kiváló oktatási intézménnyel rendelkezik, és nagy számban képeznek számítógép-programozókat, mémököket, tudósokat. Immár értelmetlen a termékek zömét magas munkabérbőltségi

országban előállítani. A kereskedelmi elméletben semmi sem zárja ki annak lehetőségét, hogy Kelet-Ázsia keményen dolgozó népe állítsa elő a világ összes termékét.

Az import kifizetése érdekében rendelkezni kell valamiféle cserealappal. A kereskedelmi elmélet szerint Európa és Amerika – a magas munkabéru országok – továbbra is olyan termékeket fognak gyártani és exportálni, melyekkel kapcsolatban elidegeníthetetlen “komparatív előnnyel” rendelkeznek. Ezek feltételezhetően olyan “high tech” termékek, mint a mikroprocesszorok, szoftverek, szuperszámítógépek, telekommunikációs rendszerek, fejlett haditechnika, gépipar, utasszállító repülőgépek, sugárhajtóművek, vegyszerek és gyógyszerek, illetve pénzügyi, biztosítási, oktatási, szórakoztató és idegenforgalmi szolgáltatások.

Csakhogy ezzel két bökkenő is van. Először is Európa és Amerika nem rendelkezik elidegeníthetetlen előnnyel a “high tech” termékeket illetően. Sőt, ezeken a területeken számos esetben a japánok erőteljesen behatoltak a nyugati piacokra, miközben védik a sajátjukat. Kutatást és fejlesztést végezhetnek – és végeznek – Ázsiában, és az ázsiaiak a fejlett technológiáikat illetően nem kívánnak örök függőségben maradni Európától és Amerikától.

A második bökkenő szerint pedig elképzelhetetlen olyan gazdaság, mely a szuperszámítógépeket, az utasszállító repülőgépeket, a sugárhajtóműveket vagy a számítógépezveirelt szerszámgepeket kizárólag importált anyagokból és összetevőkből állítja elő. Komolyan gondolják a szabad kereskedelem elméletének hívei, hogy Japán vagy Tajvan hozzá fog járulni a részegységek – számítógép chippek, turbinalapátok és fogaskerekek – Boeingnek és IBM-nek történő olcsó eladásához, majd a késztermékek magas áron történő visszavásárlásához? Ez csak addig lehetséges, amíg a Boeingnek vagy az IBM-nek monopóliuma van a technológiákra vonatkozóan. De az efféle monopólium fenntarthatatlansága nyilvánvaló. A jónak és a legújabb tapasztalatok egyaránt azt sugallják, hogy ha az ázsiaiak az alkatrészek miénknél olcsóbb előállítására képesek – ami egyre inkább igaz –, akkor bizonyára össze is tudják rakni azokat. (Valójában a személyi számítógépek végső összeszerelésének zöme már most is Délkelet-Ázsiában történik). Ha az Egyesült Államok és Európa nem képes eme kifinomult bonyolult javak kritikus alkotóelemeinek legtöbbjét – ha nem is az összeset – versenyképes áron előállítani, akkor képtelenek leszünk saját előállítású késztermékek létrehozására, azok exportjáról nem is beszélve.¹⁹

Hasonló problémák merülnek fel a szolgáltatások esetében. Míg ma az Egyesült Államok GDP-jének 70%-át a szolgáltatások adják, ezek többsége nem exportálható. Amelyek mégis – magasabb szintű képzés, kifinomult összetett orvosi kezelés, szórakoztatás, telekommunikáció és pénzügyi szolgáltatások –, azok az egészek jóval kisebb hányadát alkotják. És nincs semmi ok annak feltételezésére, hogy Kína, India, Indonézia és más alacsony béru országok ne tudnák eme szolgáltatásokat is előállítani, legalábbis saját hazai szükségletükre. A komparatív előnyök elmélete nem sok vigaszt nyújt.

A közgazdászok jellemzően kerülnek a fenti feltételek alapján történő gondolkodást. A nemzetközi fizetések egyenlege, illetve a belföldi megtakarítások és költségvetési többlet összege közötti klasszikus egyenlőség alapján érvelnek.²⁰ A fizetések negatív

¹⁹ Immár nincsenek nyugati “komparatív előnyök” a termelésben. Amit a kínaiak nem tudnak maguk előállítani, azt bizonyára meg tudják venni Japántól vagy Koreától. Mindkét ország jóformán mindent jobban és olcsóbban tud előállítani, mint az amerikaiak vagy az európaiak. Ez azért vált lehetségessé, mert a japánok következetesen megsértik a GATT-féle szabad kereskedelmi alapelveket: még veszteség elszennedése árán is inkább az otthoni előállítás elsajátítását részesítik előnyben, mintsem hogy nyugati országokból importáljanak.

²⁰ Ezt az azonosságot számos tankönyv levezeti. Intuitív módon is belátható, ha valaki először deficitekben gondolkodik, melyek – a különbözetre vonatkoztatva – megegyeznek a negatív megtakarítással. De a többletekre – természetesen – éppígy érvényes az azonosság.

egyenlege nettó hazai túlköltekezésnek felel meg (azaz az állami költségvetés hiánya túlszámolja a magán-megtakarítást). Ebből látszólag az következik, hogy a kereskedelem és a kifizetések egyensúlyhiánya a megnövelt hazai megtakarítások és a leszorított költségvetési hiány által – és csakis ezek által – szüntethető meg (általános feltétel, hogy a megtakarítások többé-kevésbé automatikusan belföldi beruházásokká váljanak, mely nem teljes mértékben vagy szükségszerűen igaz, de alighanem másodlagos kérdés).

A konzervatív (azaz libertarianizmusra hajlamos) közgazdászok a rendelkezésre álló megtakarítások ösztönzését elősegítő politikai lehetőségek alkalmazására egyre inkább úgy tekintenek, mint a költségvetés egyensúlyba hozatalához szükséges olyan feltételre, mely elsősorban a kormányzati kiadások csökkentése és magán-megtakarításokat ösztönző adócsökkentések által valósul meg. Az adócsökkentés kedvenc területe természetesen a tőkehozadék-adó (capital gains tax – a tőkevagyon eladásából szerzett nyereségre kivetett adó). Míg a kormányzat költségvetési hiánya nyilvánvalóan a kormányzati politika területén jelentkezik, úgy ez a magán-megtakarításokra kevésbé jellemző. Ezeket – természetesen csak bizonyos mértékig – ösztönözni lehet az adópolitika segítségével. A társadalombiztosítási juttatások megnyirbálása bizonyos főlmg szintén megtakarításokra ösztönözhet. Ezek a módszerek azonban rendkívül méltánytalannak tekinthetők, amennyiben a jólétet a szegényektől (akik elvesztik a támogatásokat) a gazdagok javára (akik megtakarítanak) csoportosítják át.

De a költségvetés egyensúlyban tartása és az adócsökkentés csupán a legnyilvánvalóbb eszközök nemzeti megtakarítás generálására. A nettó megtakarítások és a nettó nemzetközi kifizetések közötti egyenlőség a nettó hazai megtakarítások és beruházások növelésének más megközelítést sugallja. Ha a kereskedelmi hiány túlköltekezést jelent, akkor a kereskedelmi többlet megtakarításnak felel meg. Eszközök sora áll a kormányzatok rendelkezésére, melyekkel a kereskedelmi mérleg egyenlegét a kívánatos irányba manipulálhatják – ezért nevezik ezt “iparpolitikának”. A kormányok a központi bankokon keresztül a devizák fölött is felügyeletet gyakorolhatnak, s befolyásolhatják az anyagi eszközök országon kívüli áramlását, valamint a felhasználásukra vonatkozó szándékokat.

Japán a Külkereskedelmi és Ipari Minisztériuma (MITI) által különféle módokon manipulálja kereskedelmi egyenlegét, kezdetben tarifákkal, majd újabban az úgynevezett nem-tarifális akadályok dzsungelével. Az import-korlátozások kirívóbb esetei közül néhány közismertté vált. Az Egyesült Államokból származó alma, rizs, marhahús és alumínium baseball ütők importjának állítólagos “minőségi” okokból történő japán tiltása a jól ismert példák közül való. Az importált autóknak olyan biztonsági ellenőrzések bonyolult során kell átesniük, melyek alól a hazai japán kocsik felmentést élveznek. A japán korszfára tendereit kizárólag japán vállalkozóknak ítélik (gyakran korrupt módon). A japán telekommunikációs monopólium (NTT) berendezéseit – tekintet nélkül az árra (és a Motorola panaszára) – kizárólag japán cégektől vásárolja. A japán konglomerátumok (rendszerint azonos keirecuba tartozó) japán szállítóktól vásárolnak szuperszámitógépeket a Cray által ajánlott árnál jelentősen drágábban. Ezt a politikát alkalmazták a katonai szektorban is, ahol a japánok még a két-háromszoros költségek dacára is saját harci repülőgép megépítését választották (az Egyesült Államok engedélyével), az amerikai gyártóktól történő késztermékvásárlás helyett.

A hírhedt Japán belföldi elosztórendszer az importkorlátozás másik eszköze. A fogyasztói termékek japán gyártói számára megengedett – sőt tanácsolt – kizárólagos megállapodások hazai kiskereskedőkkel történő megkötése.²¹ A folyamat működését a

²¹ A rendszer majdnem ugyanaz, mint ami egykor az Egyesült Államokban működött a gépjármű-kereskedelem területén. Minden amerikai gyártónak saját kereskedelmi szállítóhálózata volt, míg az Igazságügyi Minisztérium hálózatuk felszámolására nem kényszerítette őket. A korábbi rendszer nyilvánvalóan roppant mértékű belépési akadályt jelentett. Az 1970-es évek óta az importált autók amerikai

Kodak nagy japán versenytársa, a Fuji Film esete illusztrálja. A Fuji termékeit árusítani kívánó helyi kiskereskedelmi egységeket akadályozzák – ha éppen szerződéses formában meg nem tiltják – a versenyző márkák értékesítésében. Kevés a nagy kereskedés, s ezek nem a Searshez, K-Marthoz vagy a WalMarthoz hasonló mallok vagy hatalmas láncok, melyeknek elegendő piaci erejük lehetne a gyártóval történő szembeszállásra. A külföldi cégeket az üzletek helyére vonatkozó korlátozásokkal (szinte minden bolttulajdonos jogosult a potenciális versenytárral szembeni tiltakozásra) és a rendkívül magas telekárakkal akadályozzák saját elosztási csatornáik Japánban történő kiépítésében.

Az import számos formájának jóformán teljes kizárásával folyamatosan biztosítottá vált a kedvező kereskedelmi egyenleg, mellyel a japán pénzügyminisztérium (a Bank of Japannal karöltve) képes volt a beáramló kereskedelmi hasznok kívánt célokra történő felhasználására. Japán esetében az exportból származó többletdollárokat többnyire újra külföldön fektették be, az Egyesült Államokban piaci hozzáférést biztosító marketing-szervezetek kiépítésére, valamint föld és nyersanyagforrások megszerzésére. Egy részüket amerikai kormánykötvények megvásárlására fordították, részint a yen dollárral szembeni túl gyors ingadozását megakadályozandó. Mindeközben a hazai személyes megtakarításokat alacsony kamatozású postatakarék-számlákra terelték, melyeket viszont kereskedelmi bankoknak adtak kölcsön, s ennél fogva alacsony kamatozású kölcsönként az iparhoz kerültek hazai beruházási célokra. Az 1980-as évek közepéig a yen nem volt szabadon átváltható, mellyel a japán polgárok külföldön helyezhették volna el magán-megtakarításaikat magasabb kamatok reményében.

Dióhéjban elmondható, hogy a hazai megtakarításokat és beruházást növelni kívánó kormányzat manipulálhatja kereskedelempolitikáját, és korlátozhatja a hazai megtakarítók pénzeszközeinek külföldön történő elhelyezését. Az utóbbi negyven évben Japán, és újabban Kelet-Ázsia más országai, sikeresen példázják ezt a megközelítést. Az állandó kereskedelmi egyenlőtlenségből fakadó automatikus árfolyam-kiigazítási joghoz ragaszkodó nyugati közgazdászok nem fordítanak figyelmet erre.

Mindeközben az Egyesült Államok politikája a japán politika csaknem teljes fordítottja volt. Inkább a fogyasztó, mint a termelő volt a "király". Az Egyesült Államok által vezetett nemzetközi "szabad kereskedelmet" célzó kampány beszűkítette a kereskedelempolitika hazai megtakarításokat és beruházást ösztönző szerepét. A tarifális akadályok gyorsan leomlottak, a nem-tarifálisak pedig viszonylag alacsonyak az Egyesült Államokban.²² Sok mindent tettek a külföldi verseny hazai piacon történő tényleges erősítése érdekében, részint a fogyasztók hazai oligopóliumokkal szembeni előnyben részesítése, részint pedig Japán és Németország antikommunista védőbástyakénti kiépítése érdekében. A keynesi hagyomány a költségvetési túlköltekezést hosszú ideig a belföldi kereslet – és ezen keresztül a keresleti oldalról történő beruházás-ösztönzés – fájdalommentes erősítésének tekintette, mely csupán inflációs nyomásnak van kitéve. A belföldi monetáris politika tárgya elsősorban az emelkedő kamatlábakból fakadó infláció elleni küzdelem. Azonban mindeme politikai módszerek nettó hozadéka az – elsősorban Ázsiából származó – import óriási növekményében, a jóformán minden szektorban intenzívebbé váló versenyben, a stagnáló vagy csökkenő bérekben és, no nem jólét, hanem a szűkölködés növekedésében érhető tetten.

Emellett, amint korábban már említettem, megkérdőjelezem a gazdasági növekedés hagyományos értelemben vett jólétnövelő hatását. Két téma merül fel ezzel kapcsoli-

piacon tapasztalható növekvő aránya rengeteget köszönhet az Egyesült Államok trösztellenes törvényeinek.

²² Meg kell hagyni, hogy jól ismert kivételek is vannak. Ezek közé tartoznak az olyan támogatott termények, mint például a cukor és a földimogyoró, a dohány, a tejtermékek és néhány iparág, melyek bizonyult kvótarendszert fogadtattak el (például a textil- és vegyiparban).

latban: Találhatunk-e olyan jólétnövelő megoldásokat, melyek *nem* jelentenek automatikus GDP növekedést? Vannak-e módszerek a GDP és a jólét növelésére a környezet egyidejű védelme, vagy akár annak javítása mellett? Ebben az összefüggésben a kereskedelem problémájával kell szembenézni.

Kereskedelem és környezet

Egyfajta hittétel a kereskedelmi elméletesek és a fejlődés közgazdaszai között (ez két, egymást jelentős mértékben átfedő csoport), hogy az erőteljesebb gazdasági fellendülés – az egy főre jutó GDP értelmében – automatikusan kedvező a környezet számára. Ez az érv elsősorban naiv empirizmuson és egy némileg leegyszerűsítő elméleti magyarázaton alapul. Az érvelés elméleti része lényegében azon alapszik, hogy az emberek jövedelmük növekedésével valószínűleg viszonylag nagyobb értéket tulajdonítanak az olyan “magasabb” javak számára, mint például a környezetvédelem. Az érvelés empirikus oldala tömören a “lefelé fordított U-görbében” foglalható össze, miszerint – a szennyezőanyagok egy részére vonatkozóan – az átlagos GDP/fő érték növekedésével eleinte növekszik a szennyezés nagysága, majd ezt követően – a jövedelmek további növekedésével – csökken. A görbe emelkedő szakaszát az iparosítással társítják, míg a csökkenő szakaszt a gyártásról a szolgáltatásokra történő áttéréssel magyarázzák. A kereskedelem szerepe ebben a rőzsás elképzelésben nem más, mint a gazdasági növekedés meggyorsítása, miáltal lerövidül az egész világ számára szükséges idő a “lefelé fordított U-görbe púpján” történő áthaladást illetően.

Az érvelés három szeből vérzik. Először, minthogy a világ népességének 4/5-e az erőteljes ipari fejlődést épp most megkezdő országokban él, a globális szennyezésnek óriási mértékben a jelenlegi szint fölé kell emelkednie, mielőtt bármiféle javulás kezdődhetne meg, amennyiben ez a forgatókönyv valósul meg. Másodszor a “lefelé fordított U-görbe” főként olyan helyi relációkban érvényesül, mint például a városi lég- és vízszennyezés. Ezt jórészt a nagyon szegény országokban hiányzó víz- és szennyvízkezeléssel, valamint az általuk háztartási célokra használt olyan gyenge minőségű tüzelőanyagok használatával magyarázzák, mint a trágya, a faszén, a tőzeg vagy a lignit. Némi gazdasági fejlődéssel – különösen az elektromos áram és a gáz helyi elosztórendszereken keresztüli elérhetőségével – csökken az efféle szennyezés. A lefelé fordított U-görbe azonban nem szükségszerűen érvényes minden szennyező esetében. Különösen a globális jelentőséggel bíró szennyezők körében nem érvényesül (például a CFC-k [klór-fluor-szénhidrogének, melyek az ózonréteget pusztítják – a ford.] és más üvegházgázok esetében).

Harmadszor, a környezetvédelem “magasabb rendű jószág” mivoltára vonatkozó érv – szembeállítva az életben maradáshoz szükséges alapvető szükségletekkel – leegyszerűsítő. Bizonyára egybevág George Bush és a Nemzeti Lövészegetlet (National Rifle Association) környezetszemléletével: a környezet a vadászat, a halászat és a hajózás helyszíne. Szintén összeegyeztethető azon környezetgazdászok nézeteivel, kiknek legfőbb gondjuk az olyan veszélyeztetett fajok védelme, mint a pandák, az orrszarvúk és a tigrisek. Azonban mindez figyelmen kívül hagyja a klíma szabályozásában, a hulladék-asszimilációs képességben, a mérgeztelenítésben és a tápanyag-körforgalomban megtestesülő sokkal alapvetőbb és mással nem helyettesíthető környezeti szolgáltatásokat, melyeket fenyegetünk, s melyek nélkül a föld szó szerint lakhatatlanná válna.

A kereskedelem vitathatatlanul fontos szerepet tölt be a piacok összekapcsolásában és a méretgazdaságosság megvalósításának megkönnyítésében, legalábbis regionális léptékben. A készáruk távolsági kereskedelmének (és a turizmusnak) gazdasági hasznai azonban már kevésbé egyértelműek. A korábbiakban hosszasan érveltem amellest, hogy a középső és az alsó jövedelmi csoportok számára képződő gazdasági hasznok legalábbis eltűntek – és valószínűleg negatívak –, míg az Európa és Amerika számára fellépő tár-

sadalmi következmények nagymértékben alábecsültek. A kereskedelem eme formája jelentős mértékben szállításfüggő. A nagy távolságokat áthidaló forgalom és turizmus egyaránt rendkívül energia-intenzív és környezetromboló.²³

Utószó

Mielőtt befejezném, szeretnék válaszolni a nézeteimet illető azon elkerülhetetlen vádra, mely szerint azok – implicit módon – túlzottan Európa és Amerika-centrikusak, illetve hogy a gazdag országokkal kapcsolatban olyan álláspontot kívánnék igazolni, miszerint “az irigy kutya azt is irigylit mástól, amire magának sincs szüksége”. Beszéljünk tehát nyíltan e témáról! Vítatom, hogy az (általam felvázolt) “stratégiák” ázsiaiak milliárdjait kárhozzáttnak “örökös szegénységre”.

Sohasem javasolnám komolyan, hogy Ázsiának vagy Afrikának le kellene állnia a (helyesen értelmezett) “gazdasági fejlődéssel” Európa vagy Amerika kiváltságos helyzetének védelme érdekében. Más oldalról, vajon állítólagos kritikám csakugyan olyan kereskedelempolitikákat támogatna, melyek a szó szoros értelmében szétrombolják a nyugati társadalmat az ázsiai szegények nevében, anélkül hogy szegénységük hosszú távú felszámolására bármiféle garanciát (a haszonlesésből származó ígéreteket leszámítva) nyújtana? Úgy vélem, hogy a nyugat tönkremenetele inkább mostani liberáldemokrata formájában jelent igazán fenyegető veszedelemet.

Őszintén bevallom, hogy nem fogadom el azt az “erkölcsi” érvelést, miszerint “egy ember – egy szavazat” alapon az ázsiaiaknak ugyanannyi joguk volna a fogyasztói társadalom javaihoz, mint a nyugatiaknak. Mások, persze, lehetnek ezen utóbbi állásponton. Rengeteg európai értelmiségi osztja azt a gyakorta hangoztatott nézetet, miszerint számos harmadik világbeli problémáért az egykori európai gyarmatosítás a felelős. Véleményem szerint ez a különös jelenség egy helytelen, másodkézből származó büntudatot tükröz, melyet a fasizmus 1930-as években történő felemelkedésének ellenhatásaként átvett marxista ideológia itat át értelmiségi körökben.

Elfogadom, hogy az európai történelem telített a más embereket illető kifogásolható és erkölcstelen bánásmóddal (csakúgy mint az Egyesült Államok történelme, eltekintve attól, hogy a mi helytelen magatartásunk áldozatai egyazon kontinensen éltek, és túlélőik leszármazottai most amerikai állampolgárok, némi honfitársi jogorvoslathoz való hozzáféréssel).

Míndéz azonban nem jelenti azt, hogy Európa vagy Amerika a világ többi részének kizsákmányolása által fejlődött gazdaságilag. Épp Nyugat-Európa és Amerika egykori ipari fejlődése a váratlan – majdhogynem csoda –, s nem az, hogy másutt ez nem következett be. A fejlődés motorját nem az ezüsttel, borssal, cukorral vagy teával történő kereskedelem, hanem a tudomány felbukkanásának, a reformációnak, a világi filozófiának (“felvilágosodás”), a kapitalizmusnak és a monarchiáról parlamentáris demokráciára történő átállásnak szerencsés egybeesése jelentette. A Japánban kezdődő ázsiai gazdasági fejlődés az alkotóelemek némileg eltérő keverékén nyugszik, kevesebb demokráciával és több *dirigizmussal*, de az oktatás, a szekularizáció és a kapitalizmus mindig is egyértelműen fontos összetevők voltak. Ugyanezen megfontolásból következik, hogy a műveltség és a fundamentális vallások (melyek hajlamosak kéz a kézben jární) akadályozzák a gazdasági fejlődést.

Röviden, azt gondolom, hogy a világ nagy részében a fejlődés XIX. századi elmaradása (Európával és Amerikával ellentétben) elsősorban nem az európai gyarmatosítás számlájára írható. Thaiföld és Etiópia – mely országokról megfeledkeztek a gyarmatosítási

²³ Például Nepálban a turizmus a törékeny helyi ökoszisztéma komoly problémájává vált.

tók – szintén kudarcot vallottak a fejlődést illetően.²⁴ Az angol imperializmus bizonyára hátrányos hatással volt India XVIII. századi (háziipari jellegű) textiliparára, az angol uralom ugyanis akadályozta a brit exporttal versenyző helyi termelést. De India 1950 óta tapasztalható szegényes gazdasági teljesítményéért sokkal inkább az angolok által kiképzett szocialista közgazdászok és a központi tervezés ideológiája (mely kétség kívül nyugati eszme) a felelős, mint a XIX. századi gyarmati preferencia bármiféle maradványa. A nyugati imperializmus hibáztatása Ázsia, Afrika és Latin-Amerika fejletlenségéért a történelem félreértelmezése. *Egész egyszerűen tévedés olyan látszatot kelteni (vagy képzeln), mintha a gazdasági fejlődés olyan természetes folyamat volna, mely a világon mindenütt felbukkan az üzletemberek pénz és javak mozgására vonatkozó pusztá szabadságának kellő mértékű biztosításával.*

E ponton inkább amellett kardoskodnék, hogy a szuverenitás ellentmondásos következményekre vezet. A konzervatívok szerint a fogyasztóknak szuverénnek kell lenniük. Ez azonban azt jelentené, hogy a termelőknek szabadon ki kellene elégíteniük minden fogyasztói igényt, tekintet nélkül azok társadalmi vagy környezeti ártalmaira. A következetesség jegyében ezt a szabályt kellene alkalmazni a kábítószerekre – legalábbis az olyan "lágy drogokra, mint a marihuána" – és a pornográfiára. Hasonlóképpen, a konzervatívok úgy érvelnek, hogy "semmi közünk ahhoz", ha szuverén kormányok lábál tiporják az emberi jogokat, zaklatják és elkergetik a nem kívánt kisebbségeket (miként Szerbia és Horvátország teszi és Indonézia tette), előzönlük a gyengébb szomszédokat (amint India tette Goa-val, Kína Tibettel, Indonézia Kelet-Timorral és Irak Kuwaittal), semmibe veszik a terhes megállapodásokat, lopják a szellemi tulajdont (miként azt a legtöbb ázsiai ország rendszeresen teszi, különösen Kína és Korea), és pusztítják a globális környezeti erőforrásokat. Ha mindezek nem a "mi" ügyünket képezik, akkor dolgozunk és fogyasztóink védelme bizonyára a mi kötelességünk, s nem az "ő" ügyük. Az ázsiaiak panaszkodnak, hogy a nyugat környezeti aggodalmai egyfajta "újgyarmatosító összeesküvést" jelentenek, melyet az őt megillető megvetéssel kellene visszautasítani.

A nyugat öns érdekében áll-e a harmadik világ gazdasági fejlődésének előmozdítása? Nyilvánvalóan igen, ha a "fejlődés" szót helyesen értelmezzük. Ugyanazon kisméretű bolygón élünk, és nem lesz lehetőségünk önmagunk állandó elszigetelésére, sem a globális szennyezésből és felmelegedésből, sem pedig a szegénységből, túlnépesedésből és a polgári rend összeomlásából származó problémáktól. Azonban, véleményem szerint, *nem* kellene a gazdasági növekedés olyan típusát támogatnunk, mely alapvetően növeli a társadalmi egyenlőtlenséget. A "fogyasztói szuverenitás" érvét sem kellene elfogadnunk, tartalmának alapos vizsgálatára nélkül. A nyugati autógyártó cégeket sem kellene kínai (vagy indiai, indonéziai) befektetésre ösztönöznünk annak tudatában, hogy a kőolaj kifizetőben, és hogy a legjobb és legtermékenyebb földek kerülnek országutakkal és elővárosokkal beépítésre. A fogyasztói szuverenitás sem lehet mentés rabszolgá- (vagy gyermek)munkával előállított, illetve környezetkárosító eljárásokkal létrehozott termékek megvásárlására.²⁵

Semmi ok az olyan nyugati befektetőkkel szembeni tiltakozásra, akik tőkét exportálnak ázsiai gyárak felépítését célzó beruházásokra – nyugati tőkejavak és technológia,

²⁴ Etiópia végül felkeltette Mussolini figyelmét, és ezt követően történelme tragikussá vált, mindez azonban nem érinti az általam kifejtetteket.

²⁵ *Nem látom semmiféle szükségét a tökéletes szimmetriának. Nem ellenzem a DDT trópusi használatát a malária leküzdése céljából, még ha ez be is van tiltva az Egyesült Államokban, ahol nem jelent problémát a malária. A Greenpeace-szel sem értek egyet, miszerint az Egyesült Államoknak meg kellene tiltania az odahaza nem használható mérgező vegyszerek exportját, ha okkal feltételezhető, hogy a termelés ekkor egyszerűen csak olyan más országokba fog áttelepülni, ahol lazábbak a környezeti és biztonsági előírások. Mellesleg a Bognorban létesített DDT üzem a szó szoros értelmében Kaliforniából települt át 1983-ban. A Montrose Chemical volt az utolsó DDT gyártó az Egyesült Államokban.*

valamint ázsiai munkaerő alkalmazásával –, s az ázsiai piacra akarnak termékínálatot biztosítani. Azonban egyáltalán nem vagyok boldog az olyan nyugati cégek látványától, melyek ázsiai üzemekben kívánnak nyugati piacra termelni. Pusztá vágyálom az a nézet, hogy ennek ellensúlyozására a nyugati exportőrök elegendő munkahelyet fognak létrehozni. Minden bizonyíték ellentmond ennek. Ha ez “protekcionizmus”, akkor protekcionista vagyok.

A hagyományos életbölcesség szerint hitünket a folyamatos “gazdasági növekedésbe” kell vetnünk. De ami ma Kínában történik, az elsősorban nem belső technológiai fejlődésre és beruházásra épülő növekedés. Nem is méltányos. Eme növekedés erőteljesen külföldi befektetés által gerjesztett, melyet részben tengerentúli kínaiak, részben pedig japán, amerikai és európai multinacionális cégek hajtanak végre. Ez utóbbi okát a multinacionális cégeket üldöző versenyképényszer jelenti, mely a magas költségű munkaerőtől való szabadulásra ösztönöz. Ennek nyugati társadalomra vonatkozó pusztító hatása miatt kétlem, hogy ez a folyamat még egyszer ennyi évig folytatódhat (illetve fog folytatódni). Egy szó, mint száz: enyhén szólva is kétségeim vannak a hagyományos növekedési és kereskedelmi modelleket illetően.

Baranyi Árpád, Kindler József és Kocsis Tamás fordítása

HIVATKOZÁSOK

- Ayres, R. U. [1978]: *Resources, Environment and Economics: Applications of the Materials/Energy Balance Principle*; John Wiley and Sons, New York, NY
- Ayres, R. U. [1989]: *Industrial metabolism*; In: Ausubel-Jesse-Sladovich (szerk.): *Technology and Environment*; National Academy Press, Washington, DC
- Ayres, R. U. – Kneese, A. V. [1989]: *Externalities: economics and thermodynamics*; In: Archibugi-Nijkamp (szerk.): *Economy and Ecology: Towards Sustainable Development*; Kluwer Academic Publishers, Dordrecht
- Daly, H. E. – Cobb, J. B. [1989]: *For the Common Good*; Beacon Press, Boston, MA
- Hueting, R. [1980]: *New Scarcity and Economic Growth: More Welfare through Less Production?*; North-Holland, Amsterdam
- Jackson, T. – Marks, N. [1994]: *Measuring Sustainable Economic Welfare: A Pilot Index: 1950-1990*; Stockholm Environmental Institute, Stockholm
- Krugman, P. R. [1995]: *Real men don't eat quiche*; Worldlink, Szeptember/Október, 47. old.
- Kahn, H. – Simon, J. (szerk.) [1984]: *The Resourceful Earth*
- Nordhaus, W. D. – Tobin, J. [1972]: *Is growth obsolete?*; General Series on Economic Growth (96), National Bureau of Economic Research, New York, NY
- Persson, T. – Tabellini, G. [1994]: *Is Inequality Harmful for Growth?*; American Economic Review, Június, 600–621. old.
- Repetto, R. [1985]: *Natural resource accounting in a resource-based economy: an Indonesian case study*; 3rd Environmental Accounting Workshop, UNEP and World Bank, 1985. október, Párizs
- Repetto, R. [1988]: *The Forest for the Trees?*; World Resources Institute, Washington, DC
- Repetto, R. [1990]: *The concept and measurement of environmental productivity: an exploratory study of the electric power industry*; Towards 2000: Environment, Technology and the New Century szimpózium háttéranyaga, World Resources Institute és az OECD, 1990. június, Annapolis, MD
- Salter, W. E. G. [1960]: *Productivity and Technical Change*; Cambridge University Press, New York, NY
- Serageldin, I. [1995]: *Sustainability and the wealth of nations: first steps in an ongoing journey*; előzetes vázlat, 3rd Annual World Bank Conference on Environmental Sustainable Development, 1995. szeptember 30.
- Simon, J. E. – Beisner, C. – Phelps, J. (szerk.) [1995]: *The State of Humanity*; Blackwell, Cambridge, MA
- Weiner, H. [1992]: *Perturbing the Organism: The Biology of Stressful Experiences*; University of Chicago Press, Chicago, IL

Görbe Angéla – Nemcsicsné Zsóka Ágnes

A jólét mérése, avagy merre halad Magyarország?*

A *Kovács* 1997 decemberében megjelent számában Clifford Cobb, Ted Halstead és Jonathan Rowe *Ha a GDP felmegy, miért megy Amerika lefelé?* című cikkükben hangsúlyozzák, hogy a GDP önmagában nem alkalmas a jólét mérésére, mert nem fejezi ki azt a globális fejlődési válságot, melyet a növekvő társadalmi polarizálódás, az egyre nagyobb mértékű elszegényedés, valamint a természeti erőforrások visszafordíthatatlan pusztítása jellemez. A GDP nem tartalmazza az informális szektor tevékenységét, a termelési piaci árakban nem tükröződő társadalmi kárait, valamint a környezetpusztítás költségeit. A jólét árnyaltabb, s a fenti szempontokra is kiterjedő méréséhez új fejlődési mérőszámok kidolgozására van szükség. Írásunkban e témához csatlakozunk, s a problémakör megvilágítása után ismertetjük a GDP alternatíváiként kifejlesztett legátfogóbb jóléti mutatókat – a *fenntartható gazdasági jólét indexét* (Index of Sustainable Economic Welfare, a továbbiakban ISEW), valamint a *valódi fejlődés mutatóját* (Genuine Progress Indicator, a továbbiakban GPI)¹ –, az utóbbit viszonylag részletesen, elsősorban a magyar viszonyokra koncentrálván.

A fejlődés mérésének problémái

A környezeti, gazdasági és társadalmi tényezők új mérőszámokban történő összekapcsolására számos próbálkozás történt. Tekintettel a jólétet befolyásoló tényezők sokféleségére, a fejlődés mérésére tett erőfeszítések jelentős része nem egyetlen aggregált mutató kifejlesztését tűzte ki céljául, hanem összefüggő indikátorcsomag kidolgozását. Eredetileg az OECD által megalkotott, majd az ENSZ Fenntartható Fejlődés Bizottsága (UNCSD) által átvett terhelés-állapot-válasz modell alapján több indikátorlista (Indicators of Sustainable Development for Decision-Making [1995]) is született. A listák alapján készített beszámolók a gazdaság, a társadalom és a környezet egyes területeit érő terheléseket mutatják be, valamint a környezet állapotát és az észlelt problémákra adott társadalmi

¹ Természetesen nem csupán ezek az alternatív jóléti mutatók kerültek eddig kifejlesztésre. Az egyik első próbálkozás eredményeként megszületett *Nettó Gazdasági Jólét* mutatót (Net Economic Welfare, NEW) kidolgozói, William D. Nordhaus és James Tobin a GNP adatainak korrigálásával számították ki 1972-ben (lásd Samuelson-Nordhaus [1990], 31–32 és 183–186. old.). Ennek során a GNP értékét a szabadidő, a házi- és „csinálj magad” jellegű munka, valamint a szürkegazdaság értékével növelték, a környezeti károk értékével pedig csökkentették. A két mutató összehasonlítása során kiderült, hogy a GNP túlbecsüli a jólét értékét.

A legelterjedtebb alternatív jóléti mutató az *Emberi Fejlődés Indexe* (Human Development Index, HDI), melyet 1990-ben dolgozott ki az ENSZ Fejlesztési Szervezete (UNDP). A HDI három tényezőt vesz megfelelő súlyozással figyelembe: a születéskor várható élettartamot, az iskolázottságot és az egy főre jutó jövedelmet (UNDP [1994]). Elterjedését az adatokhoz való könnyebb hozzáférések köszönheti, 1990 óta (amikor 130 ország emberi fejlődését elemezték) az UNDP évente beszámolóban ismerteti az aktuális helyzetet (az 1995-ös beszámoló – amely az 1992-es helyzetet tükrözi – már 174 országgal foglalkozott). A HDI ugyanakkor nem elég átfogó: lehetővé teszi a jólét anyagi és szociális elemeinek együttes ábrázolását, környezeti vonatkozásairól azonban csak annyiban ad felvilágosítást, amennyiben a környezeti tényezők befolyásolják az egészséget. Az index továbbfejlesztésének igénye már megfogalmazódott, a megvalósítás azonban még várat magára.

*A cikk rövidített formában eredetileg a Magyar Hírlapban 1997 őszén Zágoni Miklós *A növekedés ára* című írásával elindított vitához készült. A GDP alternatíváiként kidolgozott legátfogóbb jóléti mutatók bemutatásával Kindler József professzor *Növekedés fejlődés nélkül?* című cikkéhez csatlakoztunk volna, a vitát azonban a cikk megjelenése előtt beeresztették.

Ezúton is szeretnénk megköszönni Kindler József professzornak szakmai segítségét és a publikálási lehetőséget, Kerekes Sándor professzornak előremutató kritikái észrevételeit, valamint Kocsis Tamásnak hasznos tanácsait.

választ. E felmérések alapján lehetővé válik az egyes tényezők országok közötti eltéréseinek és időbeli alakulásának vizsgálata. A fejlődés vagy jólét mérésére azonban ezek az indikátorcsoportok kevésbé megfelelőek, minthogy a figyelembe vett tételeket (különösen, ha azok ellentétes irányban változnak) nem képesek összevontan kezelni. Továbbra is szükségesek tehát az „egymutató” mérőszámok. Ezek azonban általában csak durva becslést adnak a jólétre vonatkozóan, és csupán az úgynevezett „gyenge fenntarthatóság” mérésére alkalmasak.² Előnyös tulajdonságaik miatt korlátaik ellenére is indokolt használatuk: könnyen megragadhatók, s országok közötti, illetve időbeli összehasonlítások elvégzését teszik lehetővé. Nem elhanyagolható szempont, hogy a politikai döntéshozatal hozzászokott – és ezért ragaszkodik – az egyszerűen kezelhető „egymutató” mérőszámok használatához.

Az alábbiakban ismertetésre kerülő ISEW és GPI kidolgozásának háttérében az a szándék áll, hogy felhívják a figyelmet a gazdasági növekedés és a jólét eltérő alakulására, ennek okaira, és hogy hitelesebben mutassák be az emberek által ténylegesen is érzékelhető jóléti változást. Kiindulásként mindkét mutató feltételezi, hogy a lakosság fogyasztásának növekedése alapvetően pozitív jóléti hatású, a hagyományos elszámolásokat azonban oly módon próbálják meg kibővíteni, hogy azokban a magasabb fogyasztást lehetővé tevő gazdasági növekedés negatív hatásai is tükröződjenek.

A fenntartható gazdasági jólét mutatója

A jelenlegi egyik legátfogóbb jóléti mérőszám a fenntartható gazdasági jólét mutatója (ISEW), melyet Herman *Daly* és John *Cobb* fejlesztettek ki (Daly-Cobb [1989]). Az ISEW a kiindulópontnak tekintett lakossági fogyasztást különböző jóléti befolyásoló tételekkel korrigálja (lásd Boda-Gulyás-Matolay [1993]). Pozitív tényezőként veszi számba a háztartási munka értékét, a tartós fogyasztási cikkek éves szolgáltatásainak értékét, az utak illetve országutak által (nem ingázási célokra) nyújtott szolgáltatásokat, valamint az egészségügyi és oktatási közkiadások bizonyos hányadát. Szintén itt szerepel a tőkekinálat nettó növekedése (amelyben számbavételi problémák miatt az emberi tőke nem, hanem csak az állótóke változása jelenik meg), valamint az ország nettó nemzetközi tőkepozíciójának kedvező változása. Ugyanakkor levonandó a tartós fogyasztási cikkek vásárlására fordított éves összeg, a jóléthez hozzá nem járuló egészségügyi és oktatási magánkiadás, az ingázás közvetlen költsége, az urbanizáció költsége (például lakhatási költségek növekedése), a motorizált közlekedés baleseti költsége, valamint a természeti folyamatokba történő káros beavatkozások költsége. Utóbbi kategóriába tartoznak a víz és a levegő szennyezésének, illetve a mezőgazdasági területek csökkenésének költségei, a zaj okozta és a nedves élőhelyek elvesztéséből fakadó károk, valamint a nem megújítható erőforrások kimerülése és a hosszútávon jelentkező környezeti pusztulás. Amint azt a felsorolás is mutatja, a fenntartható gazdasági jólét mutatója valóban rendkívül átfogó mérőszám, amely azonban számszerűsíthetősége szempontjából komoly hátránnyal rendelkezik. A legtöbb országban ugyanis – hazánkat is beleértve – nem állnak rendelkezésre a számításához szükséges statisztikai adatok.

Daly és Cobb módszere alapján Németországra, Nagy Britanniára, Skóciára és Ausztriára már készültek ISEW-számítások, Dániára és Hollandiára pedig jelenleg dol-

² A „gyenge fenntarthatóság” a termelt tőke és a természeti tőke helyettesíthetőségét feltételezi, s ezáltal azt, hogy a környezeti károk a termelt tőkével előállított hasznokból helyreállíthatók. Az „erős fenntarthatóság” ezzel szemben tagadja a természeti tőke termelt tőkével történő helyettesíthetőségét; s mindenképpen a természeti tőke megőrzését követeli meg – a gyakran lehetetlen – utólagos helyreállítás helyett. Az erős és gyenge fenntarthatósági mutatókkal és indikátorcsoportokkal kapcsolatban lásd Rennings-Wiggner (1997).

gozzák a mutatót. Az osztrák ISEW időbeli alakulása nagyjából megegyezik az amerikai mutató változásával (Stockhammer et al. [1997]), s a GDP/GNP és az ISEW közötti növekvő különbségek is hasonló okokra vezethetők vissza. A jólétet negatív irányba módosító két legfontosabb tényező a jövőbeli jólétet veszélyeztető hosszú távú környezeti degradáció és a jövedelmi egyenlőtlenségek növekedése.

A valódi fejlődés mutatója

A valódi fejlődés mutatója (GPI) a fenntartható gazdasági jólét (ISEW) egyik alternatív változata. Egységes, átfogó szerkezetben tartalmazza mind a piaci, mind a nem-piaci tevékenységek értékét, és a GDP-től eltérően hosszú távú szemléletet tükröz. Amíg a GDP csak az adott év kiadásainak összességét veszi számba, addig a GPI a természeti és társadalmi tőke kimerülésével is számol, s ezzel az aktuális gazdasági tevékenységek hosszú távú fenntarthatóságáról is informál. A GPI számításának alapját az ország személyi fogyasztása képezi – hasonlóan a GDP-hez és az ISEW-hez. A GDP-ben egyszerűen csak összeadják a nemzeti termelés egyes elemeit: az üzleti befektetéseket, a kormányzati kiadásokat és a nettó exportot, mindezek nettó hasznát azonban nem becslik meg. Ezzel szemben a GPI a személyi fogyasztás teljes értékét korrigálja a jövedelem-elosztás tényezőjével, majd további társadalmi és ökológiai költségeket/hasznokat kifejező tényezőkkel módosítja azt. A GPI-ban összeadják a gazdaságban elfogyasztott termékek és szolgáltatások értékét (az őket kísérő pénzmozgástól függetlenül), majd három fogyasztáshoz kapcsolódó kiadási kategóriát vonnak le: (1) kárenyhítést szolgáló kiadásokat (például kórházi és ingázási költségek, környezetszennyezés utólagos elhárítása stb.), (2) társadalmi költségeket (például családok szétzilálódása, alulfoglalkoztatottság stb.) és (3) a környezeti vagyon és a természeti erőforrások értékcsökkenését. Az 1. Táblázat tételenként mutatja be a GPI összetevőit és azok hatását az általa mérni kívánt jólétre vonatkozóan.

Magyarország "valódi fejlődése"

A Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Környezetgazdaságtani és Technológiai Tanszékén – fiatal közgazdászok bevonásával – már megkezdődött a magyar GPI kiszámításához szükséges adatgyűjtés. A munka komoly nehézségekbe ütközik: statisztikai rendszerünk egyelőre alkalmatlan egy ilyen átfogó jóléti mutató számszerűsítésére. A meglévő adatok hiányosak, gyakran elavultak, vagy csak szórványosan, egy-két évre vonatkozóan állnak rendelkezésre. Az egyes forrásokban szereplő adatok között jelentős eltérések tapasztalhatók; ugyanakkor nehezen ellenőrizhető az adatok megbízhatósága, ami megnehezíti a források megválasztását. További problémát jelent az egyes témákban dolgozó kutatók elszigeteltsége (ez elsősorban az ökológiai költségek és hasznok becslése akadályozza). Azonban megalapozott módszertan segítségével mindegyik nehézség részben áthidalható. Tanulmányunkban – a fellelhető források alapján – bemutatjuk a GPI egyes tételeire vonatkozó becslési lehetőségeket.³ Több évre érvényes számítást a fent említett problémák miatt egyelőre csak a kiinduló tételre tudunk adni, a további korrekciókkal kapcsolatban csupán a módszertani megközelítést és a körvonalazódó jólétmódosító tendenciákat ismertetjük.

³ A GPI mutató számításának módszertanával kapcsolatban nagymértékben támaszkodunk a Redefining Progress (1995) tanulmányra. Magyarul részletesebben lásd Görbe (1997).

1. Táblázat A GPI alkotóelemei és azok jólétmódosító hatása.
(Redefining Progress [1995] alapján)

Alkotóelem	Jólétmódosítás iránya
Személyi fogyasztás (A)	Pozitív
Jövedelem-elosztás egyenlőtlensége (B)	Negatív
A jövedelem-elosztással súlyozott személyi fogyasztás	A / B
A háztartási munka és a gyermeknevelés értéke	Pozitív
Az önkéntes munka értéke	Pozitív
A tartós fogyasztási javak szolgáltatásai	Pozitív
Az autópályák és utak szolgáltatásai	Pozitív
A bűnözés költsége	Negatív
A családok szétzilálódásának költsége	Negatív
A szabadidő csökkenése	Negatív
Az alulfoglalkoztatás költsége	Negatív
A tartós fogyasztási javak költségei	Negatív
Az ingázás költsége	Negatív
A háztartások szennyezés-csökkentési költségei	Negatív
Az autóbalesetek költsége	Negatív
A vízszennyezés költsége	Negatív
A légszennyezés költsége	Negatív
A zaj okozta károk	Negatív
A nedves területek csökkenése	Negatív
A mezőgazdasági területek csökkenése	Negatív
A nem megújuló energiaforrások kimerülése	Negatív
Más hosszú távú környezeti károk	Negatív
Az ózonréteg csökkenésének költsége	Negatív
Az erdők csökkenése	Negatív
Nettó beruházás	Pozitív / Negatív
Nettó külföldi hitelnyújtás vagy kölcsönfelvétel	Pozitív / Negatív

Társadalmi-gazdasági tényezők

A számítások alapját képező kiinduló tétel a *jövedelem-elosztással súlyozott személyi fogyasztás*. A mutató számításának módszertana szerint eme tétel a háztartások legszegényebb húsz százalékának éves nemzeti jövedelemből való részesedésén alapul (az Egyesült Államokban az 1951. évi részesedés értékét tekintik 100 százalékknak, mely a jövedelem-elosztási index bázisát képezi). Az így kapott elosztási indexszel súlyozzák a személyi fogyasztást. A jövedelem-egyenlőtlenségek növekedése esetén ugyanakkora összefogyasztás kisebb általános jóléthez vezet. A GPI azért koncentrálna az alsó jövedelmi rétegek részesedésére, mert ha a fogyasztás egy adott jövedelmi rétegen belül kismértékben növekszik, úgy a legszegényebb réteg esetében tapasztalhatjuk a legnagyobb jólétnövekedést. Ha tehát csökken a szegények részesedése az összes jövedelemből, akkor – minden egyéb körülmény változatlansága mellett – a GPI is csökken, és fordítva.

Magyarországon a bemutatott eredeti módszertanhoz képest eltérő jellegű jövedelem-elosztási mutatók állnak rendelkezésre. A Központi Statisztikai Hivatal (a továbbiakban KSH) évkönyvei a háztartások évi kiadásait jövedelmi decilisek szerinti bontásban közlik. Ez a jövedelem-egyenlőtlenségek méréséhez is alapul szolgálhat, bár a legszegényebb csoportok kiadásokból való részesedése magasabb, mint a jövedelmekből való részesedése, ugyanis kiadásait nem csak jövedelmükből, hanem korábbi megtakarítása-

ik feléléséből és kölcsönfelvételtől is finanszírozhatják. A kiadási adatok jövedelmi decilisek szerinti bontásban 1993-tól állnak rendelkezésre.⁴

Az átmenet éveinek jövedelem-egyenlőtlenségi tendenciáit *Andorka Rudolf, Ferge Zsuzsa és Tóth István György Valóban Magyarországon a legkisebbek az egyenlőtlenségek?* című cikke elemzi. A szerzők munkájukban eltérő módszerekkel és különféle adatbázisok felhasználásával számított jövedelem-egyenlőtlenségi mutatókat hasonlítanak össze, bemutatva, hogy a számítási módszer megválasztása milyen jelentős hatással van az eredményekre. A GPI kiszámításához is használható időszorként három jövedelem-egyenlőtlenségi mérőszámot közölnek: a kilencvenedik és tizedik percentilis jövedelmének arányát (P90/P10), a Gini együtthatót (mely a jövedelem-koncentrációt méri) és a szegények arányát (az átlagjövedelem 50 százalékát véve szegénységi küszöbnek). Ha az elosztási index számításához a szegények arányának változását használjuk fel (az 1992-es adatot tekintve 100%-nak), akkor a jövedelem-elosztással súlyozott fogyasztás 1992-től a 2. Táblázat szerint alakult Magyarországon.

2. Táblázat A jövedelem-elosztással súlyozott fogyasztás számítása Magyarországon.

Évek	Háztartások fogyasztása (folyó áron, millió forint) ^a	Háztartások fogyasztása (1992-es áron, millió forint) ^a	A szegények aránya (átlagjövedelem 50%-a alatt) ^c	Elosztási index (a szegények aránya alapján 1992=100%)	Jövedelem-elosztással súlyozott fogyasztás ^f
1992	2.141.060	2.141.060	10,1	100,00	2.141.060
1993	2.639.870	2.154.996	10,3	101,98	2.113.151
1994	3.151.719	2.165.683	11,6	114,85	1.885.638
1995	3.723.955 ^b	1.996.015	12,4	122,77	1.625.816
1996	4.391.956 ^c	1.904.579	14,0	138,61	1.374.056

^a KSH (1997a), 30. old.

^b 1995-ben változott a számításba bevont fogyasztási javak köre. A háztartások fogyasztása folyó áron a régi módszer szerint 3.714.957 millió forint volt 1995-ben; az új módszer szerinti érték 3.723.955 millió forint. Mivel a két 1995-re vonatkozó érték közti eltérés nem jelentős, ezért az 1996-os – új módszerrel számított – érték figyelembevétele az összehasonlítás során valószínűleg nem okoz jelentős torzítást.

^c Előzetes adat.

^d A használt inflációs értékek (előző év = 100 %): 1993: 122,5%; 1994: 118,8%; 1995: 128,2%; 1996: 123,6%

^e Andorka-Ferge-Tóth (1997), 109. old.

^f Jövedelemelosztással súlyozott fogyasztás = háztartások fogyasztása 1992-es áron / elosztási index

A fenti táblázat alapján elmondható, hogy a háztartások fogyasztása nominálértéken évről évre növekedett, ezzel szemben az 1992-es áron számított fogyasztás csak 1994-ig emelkedett, azóta folyamatos visszaesés tapasztalható.⁵ Még erőteljesebben jelzi a fogyasztással összefüggésben álló jólét drasztikus csökkenését a jövedelem-elosztással

⁴ Korábbi évekre vonatkozó jövedelem-egyenlőtlenségi adatok a KSH (1990) *Jövedelemelosztás Magyarországon* című kiadványában találhatók. Itt 1972-re, 1977-re, 1982-re és 1987-re mutatják be az egy főre jutó személyes jövedelem alapján képzett népességtizedek részesedését az összes személyi jövedelemből. A legszegényebb húsz százalék részesedése ezekben az években 9,9%, 10,8%, 11,1% és 10,5% volt. Bemutatnak továbbá egy egyenlőtlenségi mutatót is: az átlag feletti átlagjövedelmét az átlag alattiak százalékában.

⁵ Az eredményeket alátámasztja a Privatizációs Kutatóintézet jelentése is, amely a háztartások 1996-os áron számított fogyasztásának alakulásáról a következőket mondja: "A lakossági fogyasztás 1987 óta tartó zuhanását ábrázoló görbén a sima szabadés helyett inkább egy olyan görbemenet látszik, mintha egy szakadékbá zuhanna a fogyasztás, és a fák ágaira esve időnként visszalökődne, hogy annál gyorsabban essék azután tovább." (Sebestyén [1997], 133. old.)

súlyozott fogyasztás időszora, amelynek értékei hűen tükrözik a szegények arányának folyamatos növekedésével járó általános jólétszökkenést.⁶

Nemcsak a fenti számítások igazolják a jövedelmi egyenlőtlenségek elmúlt évtizedben bekövetkezett jelentős mértékű hazai növekedését. A *Jövedelemeloszlás Magyarországon 1995* című kiadvány alapján például egyértelműen levonható az a következtetés, hogy Magyarországon 1982 és 1995 között – ezen belül pedig különösen 1987 és 1995 között – a jövedelmek nagyfokú polarizálódása ment végbe. A jelentés tanúsága szerint "1987-ben a felső tized átlagjövedelme 4,6-szerese volt az alsó tizedének, s ez az arány 1995-re már 7,5-re nőtt. A népesség legalacsonyabb jövedelmű 10%-a az összjövedelem mindössze 3,3%-ával, a legmagasabb jövedelmű tizede az összjövedelem 25%-ával rendelkezett 1995-ben." (KSH [1998], 9. old.)

A háztartási munka és a gyermeknevelés értéke – A házimunkával töltött időre vonatkozóan magyar adatok a KSH idomérlég felvételében találhatók (KSH [1994], 14–22. old.) a társadalmilag kötött tevékenységek⁷ részeként (háztartási és karbantartási munkákra, valamint a gyermekek nevelésére, gondozására fordított idő). Az értékek 1977-re, 1986-ra és 1993-ra állnak rendelkezésre. Magyarországon a társadalmilag kötött idő 1977 és 1993 között jelentősen csökkent. Ezen belül – a gazdasági visszaesés és a munkanélküliség következtében – jelentősen átalakult a kereső-termelő tevékenységek és a családellátó tevékenységek időráfordításának aránya. A múltbeli hazai és nemzetközi tapasztalatok alapján a kereső-termelő tevékenységek és családellátó tevékenységek időráfordításának aránya viszonylag stabil, azaz körülbelül 3:2 arányú. Magyarországon 1993-ban ez az érték az 1:1 arányt közelíti, ami a kereső-termelő tevékenységek relatív visszaszorulására utal. Mindhárom időpontban ez utóbbi tevékenységekre fordított idő hatvan százaléka a férfiakra esik. A nők által végzett munka nagyrészt a család, a háztartás ellátásában jelenik meg, mely kulcsfontosságú és intézményileg pótolhatatlan társadalmi értékén túl kiadás-megtakarítást is eredményez, mely ellentételezheti az elmaradt jövedelemből származó veszteséget. A kereső nők hétköznapijainak időkeretéből a családellátó tevékenységek egy része kiszorult (vagy csökkent a rájuk szánt idő); ezek a tevékenységek a kényelmesebb időbeosztású hétvégekre tevődtek át. A ledolgozott napokon a nők háztartási munkára fordított ideje a munkahelyen töltött idő növekedésével azonos mértékben csökkent, a pihenőnapokon viszont a háztartások korszerűsítése ellenére sem változott. A házimunka és gyermeknevelés értékének pénzértékben való kifeje-

⁶ Noha a GPI lakossági fogyasztást értékelő módszertana a fogyasztás *összetételét* sem összességében, sem pedig jövedelmi rétegenként nem vizsgálja, nyilvánvaló, hogy ezekből az adatokból is fontos jólétre utaló információk olvashatók ki. A KSH 1994-es, 1995-ös és 1996-os évkönyveinek háztartási fogyasztási adatai (melyekben a legkorábbi vonatkozó adat 1993-as) használhatók fel ilyen jellegű időbeli vizsgálatra. Eszerint például a művelődésre, üdülésre, szórakozásra fordított kiadások aránya ellentétesen mozgott a legszegényebb és a leggazdagabb réteg esetében: a felső jövedelmi tized az 1993-as 7,33%-ról 1996-ra 9,03%-ra növelte az ilyen jellegű kiadásainak arányát összes kiadásain belül, míg az alsó jövedelmi tizedre vonatkozó ugyanezen érték 5,26%-ról 4,46%-ra csökkent. Ha a jövedelemkülönbségek abszolút nagyságában beállott változásokat is figyelembe vesszük, úgy a fenti arányszámok a *jóléti egyenlőtlenségek* még jelentősebb társadalmon belüli növekedésére engednek következtetni – amennyiben a jólét nagysága és a művelődésre, üdülésre és szórakozásra fordított kiadások abszolút nagysága között pozitív korrelációt feltételezünk.

⁷ A KSH idomérlég felvétele három kategóriát különböztet meg: a társadalmilag kötött tevékenységeket, a fiziológiailag kötött tevékenységeket, és a szabadon végzett tevékenységeket.

A társadalmilag kötött tevékenységek a következők: kereső és termelő tevékenység, tanulás és önképzés, háztartási és karbantartási munkák, vásárlás, szolgáltatások igénybevétele, ügyintézés, gyermek nevelése és gondozása, közlekedés.

A fiziológiailag kötött tevékenységek a személyes fiziológiai szükségletek kielégítésére irányulnak. Szabadon végzett tevékenységek: társas szabadidőtöltés, vallási és közösségi tevékenység, kulturális intézmények látogatása, kulturális és szórakoztató tevékenység, szabad mozgás és testedzés.

zéséhez háztartási alkalmazottak átlagos óradíjára vonatkozó adatok nem állnak rendelkezésre (háztartási alkalmazott foglalkoztatása a magyar családokban az elmúlt évtizedekben nem volt jellemző). Átlagkereseti adatok felhasználásával az értékelés megoldható.

Az önkéntes munka értéke – Az önkéntes munkavégzéssel töltött időre vonatkozó magyar adatokat szintén a KSH időmérleg felvételében találhatunk, a szabadon végzett tevékenységek – azon belül a vallási, közösségi tevékenységek – részeként (az előbbi kategóriához hasonlóan 1977-re, 1986-ra és 1993-ra). Ezek az adatok azonban az önkéntes munka nem ugyanazon körét fedik le, melyet a GPI módszertanának kidolgozása során vettek figyelembe: egyrészt nem foglalják magukban azt az önkéntes munkát, melyet az emberek a szomszédban vagy tágabb családjukban végeznek (például kalákában végzett építkezés), másrészt a társadalmi munkára fordított idő nem feltétlenül jelentett önkéntes munkavégzést. Az eredeti módszertannal kompatibilis adatok gyűjtése folyamatban van.

A bűnözés költsége – A Magyarországon 1995-ben ismertté vált bűnesetek közel négyötödét a vagyon elleni bűncselekmények tették ki. Az ezekkel okozott kár 62,4 milliárd forint volt, az egy évvel korábbi károknak több mint másfélszerese. Ez jelentős negatív irányú módosító tétel. A bűnözéshez kapcsolódó kórházi kiadások mértékére, továbbá a háztartások – valószínűleg tetemes – bűnmegelőzési kiadásaira vonatkozó adatokkal egyelőre nem rendelkezünk.

A családok szétzilálódásának költsége – Clifford Cobb és társai e tétel becslésénél két tényezővel számoltak: (1) a válásokkal és azok gyermekekre gyakorolt hatásával⁸, valamint (2) a család által tévézésre fordított idő nagyságával. Számításaik során minden egyes évrre vonatkozóan megszorozták a válások számát 5.000 dollárral, és a válással érintett gyermekek számát 7.500 dollárral. A válás költségeinek meghatározása a kifizetendő ügyvédi költségek, tanácsadások, külön lakások stb. létrehozásával kapcsolatos költségek becslésén alapul. A gyermekenkénti 7.500 dolláros költség az egész életükre várható károsodások értékének durva becslése, amelybe beletartozik a tanácsadások igénybevételének szükségessége, az egészségügyi kiadások összege, és az iskolai, munkahelyi, és személyes kapcsolatokban jelentkező nehézségek. A válások számára vonatkozó magyar adatokat a KSH évkönyvek közlik, a költségek becsléséhez szükséges adatok egyelőre nem állnak rendelkezésre.

A családok szétzilálódásának második kategóriája az „elektronikus bébiszitterként” is emlegetett tévézés. A gyermekes háztartások⁹ tévézésre fordított idejét a következőképpen becsülték: (tévézésre fordított órák száma naponta és háztartásonként) · (365 nap) · (az Egyesült Államok háztartásainak száma) · (gyermekes háztartások aránya) · (0,30 dollár).

Tévézéssel töltött időre vonatkozó magyar adatok a KSH időmérlegében szintén találhatóak. A felnőtt népesség átlagos napi tévézésre fordított ideje az 1977-es 89 percről 1993-ra 148 percre, több mint másfélszeresére emelkedett. A szabadon felhasználható időkereten belül – amely 1977 és 1993 között átlagosan napi 26 perccel nőtt – 1986 és 1993 között szinte egyedül a tévé előtt eltöltött idő nőtt, más tevékenységek

⁸ A tétel nem veszi figyelembe az eleve házasságon kívül született gyermekek helyzetét. Ennek kezelése azért problémás, mert el kellene különíteni legalább két esetet: amikor a szülők együtt élnek (csak éppen nem házasodtak össze), illetve amikor az egyik szülő (rendszerint az anya) egyedül neveli gyermekét. A hatások sem feltétlenül ugyanazok, mint a válások esetén.

⁹ A családok és háztartások fogalmát ebben az esetben a szerzők nem különböztették meg; ennek egyik oka alighanem az élettársi kapcsolatban élő, közös gyermeket nevelő szülők számának növekedése.

rovására.¹⁰ A tévzés a ledolgozott napok szabadidejének 60%-át, a pihenőnapokénak 54%-át köti le. Ez az érték azóta – a tévécsatornák számának növekedésével párhuzamosan – valószínűleg még magasabbra emelkedett. Az időmérleg adatai csak a felnőtt, munkaképes korú népesség tévénézési szokásairól adnak felvilágosítást, a fiatalabb korosztályra vonatkozó (feltehetőleg magasabb) értékeket nem ismerjük. A tévzésrel töltött idő becsléséhez a nézettségi index számítások használhatók.

A szabadidő csökkenése – A szabadidő számbavételéhez a legszélsőségesebb esetben minden nem munkával töltött órát (az alvásra fordított időt is) az átlagos bérszínvonalon kellene értékelni. A becslés ésszerű határokon belül tartása érdekében a GPI számításának eredeti módszertana csak azt a szabadidő-vesztéséget veszi figyelembe, mely az 1969-es értékhez képest jelent csökkenést (ugyanis az Egyesült Államokban vizsgált időszakon belül ebben az évben volt a legtöbb szabadidő). Az elvesztett szabadidő dollárértékének meghatározásához a szabadidő-csökkenés értékét megszorozzák a munkaerőpiac nagyságával és óránként nyolc dollárral (körülbelül ennyi volt 1950 és 1994 között az átlagkeresetek nagysága).

Ez a jólétmódosító elem Magyarország esetében ellentmondásos hatású. A KSH időmérleg felvételének adatai szerint a felnőtt lakosság (és ezen belül az aktív kereső népesség) szabadideje nőtt, mert a gazdasági-társadalmi változások a munkaidő csökkenésével jártak. A több szabadidő azonban szinte kizárólag a tévénézésre fordított idő növekedésében jelentkezett, ezért ez nem feltétlenül pozitív jóléti hatású.

Az alulfoglalkoztatás költsége – A GPI az alulfoglalkoztatás minden óráját költségként kezeli, ugyanazon az alapon, ahogyan a szabadidős órák növekedését haszonként vette számba. Ebben az esetben a nem munkával töltött idő teherként jelenik meg. A szerzők a munka és a szabadidő arányos figyelembevételével lényegében egyfajta ideális életvitel feltételezéséből¹¹ indulnak ki, s az ennek megfelelő időbeosztástól való eltéréseket értékelik. Csakúgy, mint a szabadidő esetében, az alulfoglalkoztatás költségének becslése is az időszak átlagos reáljövdelméről alapul. Feltételeznek továbbá egy állandó növekedési rátát azon munkaórák számában, melyet a munkavállalók és a potenciális munkavállalók munkalehetőség hiányában nem tudnak kihasználni. Ezzel a munkanélküliség üzleti ciklus miatt bekövetkező változásait szűrjük ki, s inkább a hosszú távú tendenciákra összpontosítanak.

Magyarországon a munkanélküliség tömegessé válása az 1990-es évek foglalkoztatási viszonyait jellemzi. A regisztrált munkanélküliek száma ugyan az 1993. évi 663 ezer fős csúcserékhez képest három év alatt 167 ezerrel csökkent, a foglalkoztatottak számának alakulása (csökkenése) viszont azt mutatja, hogy a gazdaság foglalkoztatási képessége 1990 óta folyamatosan gyengül, noha a csökkenés üteme 1994-től lassul (KSH [1996], 63. old.). Amíg 1987-ben a munkaképes korú népesség több mint 75%-a aktív kereső volt (4,8 millió fő), addig ez az arány 1995-ben kevesebb mint 60%-ot (3,5 millió főt) tett ki (KSH [1998], 8. old.). 1995-ben a munkanélküliek fele már legalább egy éve nem talált munkát. Mindeközben a pénzbeli jövdelmek reálértéke átlagosan 40%-kal csökkent, s mivel a társadalmi juttatások sem őrizték meg reálértéküket a vizsgált időszak alatt, ezért az érintett csoport átlagos összes jövdelme radikálisan csök-

¹⁰ A felnőtt lakosság tévénézésre fordított ideje 1986 és 1993 között átlagosan 37 perccel nőtt naponta, miközben a szabadon felhasználható időkeret csak 26 perccel (lásd fent). A televízió előtt töltött idő növekedésével párhuzamosan az említett időszakban csökkent a többi kulturális és szórakoztató tevékenységre szánt idő, valamint csorbát szenvedett a vallási és közösségi tevékenység is. A televízió-nézésen kívül csak a szabad mozgás és testedzés időfelhasználása nőtt: 8 perccel 11 percre (naponta átlagosan).

¹¹ Ideálisnak általában a munkanap 24 órájának arányos hármas tagolása tekinthető: 8 óra munka, 8 óra szabadidős tevékenység, és 8 óra pihenés (alvás).

kent (KSH [1998], 8–9. old.). Az alulfoglalkoztatás költsége a munkanélküliek száma és az átlagkereseti adatok ismeretében becsülhető.

Az ingázás költsége – A munkába járásra fordított idő és pénz elkerülhetetlen foglalkoztatással járó költség, s nem nyújt közvetlen megelégedést. Kellemtelensége ellenére az ingázás a GDP-ben fogyasztói haszonként jelenik meg. A GPI ezzel szemben jöletet csökkentő tényezőként kezeli.

Az ingázás közvetlen költségeinek becsléséhez a KSH által közölt távolsági közlekedésből (vasút, autóbusz) és helyi közlekedésből (autóbusz, villamos, trolibusz, metró, földalatti, helyiérdekű vasút) származó menetdíjbevétel adatok használhatók. A vasúti személyszállításon belül a dolgozói kedvezményt igénybevevő utasok – vagyis az ingázók – számát is közlik. Nem közölnek viszont ilyen adatokat az autóbusszal ingázók, valamint a személygépkocsi-közlekedés költségeit és igénybevevőinek számát illetően. A helyi közlekedésen belüli ingázás arányára vonatkozó adatokkal az egyes közlekedési vállalatok valószínűleg rendelkeznek. A személygépkocsival történő ingázás költségei a fogyasztási (üzemanyag, fenntartási költség) adatokból kiszámíthatók, amennyiben ismerjük a személygépkocsi-használton belül az ingázás arányát. Az ingázás közvetett költségeinek becsléséhez az időmérleg felvétel adatai jelenthetik a kiindulópontot, bár az itt található közlekedési adatok nem a közlekedés célja szerinti bontásban szerepelnek.

Az autóbalesetek költsége – A különféle balesetek által okozott károk az iparosodás és a növekvő közlekedési sűrűség tényleges költségeinek tekinthetők. Az autóbalesetek számára vonatkozó magyar adatok a KSH-ból megszerezhetők. Az autóbalesetek költségeinek becsléséhez a biztosítók által fizetett kártérítési adatok használhatók. 1996-ban a biztosítók gépjármű-biztosításokhoz kapcsolódó kárráfordításainak összege több mint 51 milliárd forintot tett ki. A kórházi költségek becslése a hiányzó adatok miatt ebben az esetben is problémás.

A tartós fogyasztási javak szolgáltatásai – A tartós javakra költött pénz nem jó mércéje annak, hogy a fogyasztók számára ténylegesen mekkora értéket jelentenek ezek a javak, ugyanis azt is számításba kell venni, hogy ezek mennyi ideig használhatók. Ha a tartós fogyasztási cikk gyorsan elhasználódik, akkor a háztartásnak gyakran kell cserélnie. Az új vásárlás feltornázza a GDP-t, a háztartás azonban jobban járt volna – azaz több értékkel rendelkezne –, ha a korábbi berendezést hosszabb ideig tudta volna használni. A GPI ennek alapján – a GDP-vel ellentétben – a tartós fogyasztási javak kezdeti, vásárláskor érvényes piaci árát költségként kezeli (lásd a következő tételt), majd ugyanezt az értéket az amortizációs ráta segítségével a használatnak megfelelő időtartamra arányosan elosztva hozzáadja (ebben a tételben). A javak által nyújtott szolgáltatások értékének emellett a kamatláb is részét képezi: az éves érték az amortizációs ráta és a kamatláb összegeként adódik. A számítás háttérében álló logikát a következő példa illusztrálja. Ha egy termék nyolc évig működik, úgy évi 12,5 százalékkal csökken az értéke, és évente ekkora értékben nyújt szolgáltatásokat. Ötszázalékos évi kamatlábat feltételezve a termék vásárlója évente ennyi kamatot kapna, ha pénzét inkább bankba tette volna, ezért a termék által nyújtott szolgáltatás nyilvánvalóan ezt az értékrészt is fedezi.

A tartós fogyasztási javakkal kapcsolatban a KSH évkönyvei állományi adatokat közölnek. A szolgáltatások értéke az éves kiadási adatok (az évkönyvekben jövedelmi decilisek szerint), az amortizációs ráták (a termékek átlagos élettartama alapján) és a kamatlábak ismeretében becsülhető.

A tartós fogyasztási javak költségei – Ez a tétel a tartós fogyasztási javak vásárlásának költségeit foglalja magában és az éves kiadási adatok ismeretében meghatározható (indoklását lásd az előző tételnél). Az itt megjelenő költségek ugyanakkor nem tartalmazzák a termék üzemeltetésével és karbantartásával kapcsolatos kiadásokat.

Az autópályák és utak szolgáltatásai – A magánszférához hasonlóan a közüzemi szolgáltatások (például víziközmű-hálózat) egy részéért is díjat kell fizetni. Eme díjfizetések a nemzeti jövedelmi számlákon személyi fogyasztásként jelennek meg. Azonban vannak olyan állami szolgáltatások is, melyek csak elméletileg értékesíthetők, azaz nehéz az ármeghatározás és annak fogyasztókkal történő megfizettetése. Itt messze kiemelkednek az utak és autópályák szolgáltatásai¹², ezért ezeket a GPI módszertanában külön tételként veszik figyelembe. Eszerint az utak és autópályák szolgáltatásainak éves értéke az állományi érték 10%-a körüli (2,5%-os értékcsökkenéssel, valamint egy átlagos 7,5%-os kamatlábbal számolva). Feltételezve, hogy a járművekkel megtett út egynegyede ingázásból származik, csak 75% nettó haszon marad, így a GPI-ban az utak és autópályák éves nettó szolgáltatási értéke az állomány 7,5 százaléka.

A KSH csak az utak mennyiségére közöl adatokat. Az éves szolgáltatás ezek bruttó értéke (építési költsége), valamint az amortizációs ráták és kamatlábak ismeretében becsülhető.

Nettó beruházás – Egy gazdaság folyamatos prosperálásának biztosítása a népesség növekedése esetében megköveteli a tőkeállományt (épületek, gépek és más infrastruktúra) fenntartását és növelését, mely a növekvő igények kielégítését szolgálja.¹³ Ha nem ez történik, akkor a társadalom jövedelemként elfogyasztva éli fel tőkéjét, ezért a gazdasági fenntarthatóság egyik eleme az egy dolgozóra számított állandó vagy növekvő tőkemenyiség. A GPI úgy számítja a tőkeállományban bekövetkezett változásokat (azaz a nettó beruházást), hogy összegzi az új tőkeállomány mennyiségét (a külföldiek által befektetett termelőtőke növekményeit is), majd levonja belőle a tőkeigényt (azt az összeget, amely ahhoz szükséges, hogy fenntartsuk az egy dolgozóra jutó tőke állandó értékét). A munkaerő-állomány százalékos változását az előző évi tőkeállománnyal szorozva kapjuk az éves befektetési igény becslését. (A munkaerő-állomány és a tőkeállomány változásának öt éves mozgóátlagát használják az évenkénti ingadozások kiszámítására.) A munkaerő-állomány és a beruházások alakulására vonatkozóan a KSH évkönyvei közölnek adatokat. Az értékek éves ingadozása miatt egyértelmű jólétnövelő tendencia nem mutatható ki.

Nettó külföldi hitelnyújtás vagy hitelfelvétel – Egy ország gazdasági fenntarthatóságát, hosszú távú életképességét az is befolyásolja, hogy jelenlegi fogyasztásának finanszírozása mennyiben függ külföldi forrásoktól. A nettó nemzetközi pozíció azt méri, hogy egy ország állampolgárai mennyit fektetnek be külföldön, levonva ebből azt az összeget, melyet külföldiek fektetnek be az adott országban. A nettó nemzetközi pozíció éves változása megmutatja, hogy az ország a nettó hitelnyújtás (pozitív) vagy a nettó hitelfelvétel (negatív) irányába mozog-e.

Ez a tétel a nettó beruházás tételével együttesen a fogyasztás külföldről történő finanszírozását méri. Az előző tételben a nettó tőkebefektetést jólétnövekedésként kezelik, vagyis a GPI értékéhez hozzáadják, akkor is, ha azt külföldről finanszírozták. Ezért ezzel a két tétellel gyakorlatilag a külföldi hitelfelvételnek az a hányada kerül levonásra, amely a fogyasztás finanszírozására szolgál. Ha a kölcsönvett pénz befektetési célokra használják, a hitelfelvétel negatív hatásait semlegesítik a befektetés pozitív hatásai; ha viszont a kölcsönvett pénz fogyasztásra költik, az csökkenti a GPI-t. Magyarországon 1994 és 1997 között mintegy felére csökkent a nettó külföldi adósságállomány, ami a GPI módszertana szerint pozitív jóléti hatásúnak tekinthető – ha időközben nem növeke-

¹² Az autópályadíjak e probléma megoldását célozzák, de a költségek fedezésére szolgáló díjak helyes meghatározása továbbra is nehézségeket okoz. Ráadásul a fizetős autópályák a teljes közúthálózatnak csak töredékét alkotják.

¹³ A stagnáló vagy csökkenő népességszám természetesen a fenntartható tőkeállománnyal kapcsolatos kívánalmakat is befolyásolja, azaz ekkor aligha beszélhetünk növekedési kényszerrel.

dett a fogyasztási célra felvett hitelek nagysága. A teljes külföldi adósságállományon belül a beruházási és fogyasztási célú hitelfelvétel arányára vonatkozó legfrissebb adatokat azonban egyelőre nem ismerjük.

Környezeti tényezők

A fentiekben ismertetett gazdasági-társadalmi módosító tényezőkhöz képest a környezeti tényezők becslése még több bizonytalanságot rejt magában, ugyanis a számszerűsítés háttérében álló értékítéletek vitathatók, az egyes szakértők által figyelembevett tételek köre többnyire önkényesen kerül meghatározásra. Az egyes összetevők becsléséhez szükséges adatok nehezen érhetőek el, a hazai környezet-statisztika rendkívül hiányos és elavult. Ezért a továbbiakban csak néhány – valószínűsíthetően Magyarországon is jelentős – tétel figyelembevételének szükségességére hívjuk fel a figyelmet.

A vízszennyezés költségei – A vízminőséget érintő károk értékének meghatározásához a rekreációs lehetőségekben, az esztétikai értékben, az ökológiai értékben és vagyonganban, valamint a háztartási és ipari vízszolgáltatásban bekövetkezett károokra vonatkozó becsléseket, illetve az iszaposodás által okozott károk becslését használják. A vízszolgáltatás költségeit egyre inkább a vízszennyezés mértéke határozza meg. A károk becsléséhez a vízutóvok vízszennyezés miatt szükséges pótlólagos beruházásainak értéke adhat kiindulópontot.

A légszennyezési költségek becslése Várkonyi Tibor és Bejczy Katalin (1987) tanulmánya alapján történhet. Eszerint a levegőszennyezettség által okozott károk éves nagysága – 1984–85-ös adatok alapján – mintegy évi 25,7 milliárd forintra tehető. A költségbecslés és a levegő-szennyezettségi adatok ismeretében az egységnyi szennyezésre jutó költség meghatározható, így a további évekre vonatkozó költségek becsléséhez elegendő a szennyezettségi adatok ismerete (lásd Stockhammer et al. [1997], 23. old.), melyek rendelkezésre állnak. A jelentős mértékben légszennyező ipari tevékenység egy részének 1990-es években bekövetkezett magyarországi leépülése – környezeti szempontból – alighanem pozitív jóléti hatású.

A zaj okozta károk értékét Várkonyi és Bejczy tanulmánya 1984–85-ös adatok alapján évi félmilliárd forintra becsli. A becslés azonban a kilencvenes évekre – a motorizáció jelentős növekedése következtében – valószínűleg már nem helytálló.

A nedves területek csökkenése – A nedves területek a legtermékenyebb élőhelyek, értékük viszont nem jelenik meg a gazdasági elszámolásokban, minthogy szolgáltatásaik – vizek szabályozása és tisztítása, élőhely biztosítása a halak és a vízimadarak számára, vízbázis stb. – általában piaci árral nem rendelkező „közjavak”. Ha valaki lecsapol egy mocsarat, majd az így nyert területet megműveli, úgy a GDP növekszik a termőföld piacion értékesíthető kibocsátása következtében. A terület időközben elveszett szolgáltatásait azonban nem veszik számításba. A GPI változat ezen: a nedves területek egy hektárra jutó (becsült) szolgáltatási értékét a területcsökkenéssel szorozva becsli a veszteségeket.

Az Alföld nedves területei hosszú idő óta folyamatosan csökkennek, a tavak leg többje kiszáradt. Jelentősek a szigetközi vízrendszer csökkenése miatti veszteségek is. A Kis-Balatonon folyó helyreállítási munkák valamelyest javítanak a képen. A KSH adatai szerint az ország egészében a nedves területek nagysága a közelmúltban nem változott.

A mezőgazdasági területek csökkenését két fő tényező határozza meg. A városok növekedése – a lebetonozásokkal párhuzamosan – területeket von ki a termelésből, a rossz gazdálkodás pedig tönkreteszi a talajt az erózió, a tömörödésen, a szakszerűtlen műtrágyázáson keresztül, csökkentve annak termőképességét.

A mezőgazdasági termelést csak addig a szintig szabad tényleges fejlődésként értékelni, ameddig az fenntartható. Minden más esetben egyszerűen csak a természeti tőke folyó bevételé alakításáról van szó, ezért a GPI-ban ki kell vonni a föld termőképesség-

ének hosszú távú kumulatív károsodását. Az urbanizáció ugyan látványosan csökkenti a mezőgazdasági területek termőképességét, hosszútávon azonban nem jár olyan komoly következményekkel, mint a rossz gazdálkodás miatti talajpusztulás. A talajok kimerülése nem feltétlenül folyamatos: a termésmennyiség csökkenése gyakran nem fokozatosan, hanem hirtelen és visszafordíthatatlanul jelenik meg.

A nem megújuló energiaforrások kimerülése olyan költséget jelent, melyet most kellene megfizetni, ehelyett azonban a jövő generációkra terheljük. Ha egy ország gyorsan kimeríti természeti erőforrásait, s ezt jövedelemként kezeli (a GDP számításakor ez történik), nem pedig értécsökkenésként, akkor tévesen ítéli meg gazdasági feltételeit. A kimerülés költségei úgy számíthatók, hogy az egyes években termelt nem megújuló energia mennyiségét egy konstans nagyságú helyettesítési költséggel szorozzuk meg.

Egyéb hosszú távú környezeti károk – Minden gazdaság a természeti környezet része, a természet szabta határok figyelmen kívül hagyása hosszútávon katasztrófához vezet. A modern ipari civilizációk igen sikeresek a természeti erőforrások kitermelésében, ennek azonban komoly ára van. Jelenlegi cselekedeteink jövőbeni károkhoz viszonyítása érdekében a GPI az éghajlatváltozás miatt bekövetkező hosszú távú károkat úgy kezeli, hogy azok egyenes arányban állnak a fosszilis energiahordozók és a nukleáris energia kumulatív fogyasztásával – azaz a nem megújuló energiafelhasználással. A tétel nyilvánvalóan Magyarország esetében is fontos, még ha – abszolút értékben – nem is olyan jelentős, mint például az Egyesült Államokban.

Az erdők csökkenése – Ha egy erdőt kitermelnek a faanyagért vagy azért, hogy a helyén utat építsenek, jelentős ökológiai érték tűnik el. Ez az érték újraerdősítéssel is csak részben pótolható, hiszen az eredeti érték – ha az egyáltalán újra megközelíthető, azaz nem pusztultak ki például különleges fajok, az erdő megfelelő reprodukcióra képes, és nem veszett el útépités miatt a terület stb. – csak akkorra áll vissza, mire az erdő ismét eléri kitermeléskori életkorát.

E tétel kiszámításakor az útépitést és a fakitermelést illetően két különböző, de egymással kapcsolatban álló költségtípusra koncentrálnak. Az egyik az erőforrásokban bekövetkezett veszteség: a jövőben kivágható fa mennyiségének csökkenése. A másik ökológiai jellegű: a növény- és állatfajok pusztulása.

A GPI módszertan környezeti értékekre vonatkozó becslései nagyrészt az esőerdők állományváltozásán alapulnak, és tükrözik az esőerdők ökológiai hasznainak és az azokat helyettesítő származék- vagy telepített erdők nem-piaci hasznainak különbségét. Magyarország esetében természetesen nem beszélhetünk esőerdőről. Az erdővel borított területek aránya jelenleg 18,2%, s ennek nem egészen a fele (összesen 8,9%) telelthető természetes erdőnek, a többi faültetvény (Bartha [1996]). A természetes és a telepített erdők ökológiai hasznai közötti különbségek különféle környezetértékelési módszerek segítségével becsülhetők (lásd Kerekes-Szlávik [1996], 211–258. old.).

Következtetések

Ma Magyarországon minden politikai érdekcsoport zászlajára tűzi a GDP növekedésén keresztül megvalósuló gazdasági fellendülést, s az ennek következtében megjelenő társadalmi és környezeti pusztítás hatásai elsikkadnak. A gazdasági növekedés jólétnövelő hatását a fenntartható gazdasági jólét, illetve a valódi fejlődés mutatója sem kérdőjelezi meg, hiszen számításuk a lakosság fogyasztási adataiból indul ki. Ennek hatásait azonban nem feltétlenül tekintik egyértelműen pozitívnak, ugyanis a számítás további lépéseiben – cáfolva azt a felfogást, hogy a nem-piaci tényezők nem számszerűsíthetők, és így nem is számíthatók – megkísérlik figyelembe venni a jólét nehezen mérhető elemeit, és a gazdasági növekedést kísérő kedvezőtlen jelenségek pénzértékben történő becslését.

Mivel a fenntartható gazdasági jólét és a valódi fejlődés mutatója a pozitív hatások mellett a negatívumokra is határozottan rámutatnak, s rávilágítanak a hatások között fennálló kölcsönhatások természetére is, ezért használatuk lehetővé teszi, hogy a politikai döntések átfogóbb, körültekintőbb gazdasági elemzésekre épüljenek, s hogy a döntések hosszú távú következményei is tisztábban körvonalazódjanak. Az ISEW és a GPI tehát ésszerű alternatívát kínálnak a hagyományos gazdasági mérőszámokkal szemben (GDP, GNP), mely utóbbi mérőszámok – az általánosan elterjedt közvélekedéssel ellentétben – nem tekinthetők jóléti mutatóknak.

Míthogy hazánkban az általunk tárgyalt – inkább jólétinek tekinthető – mutatók számszerűsítéséhez egyelőre nem áll rendelkezésre megfelelő mennyiségű és minőségű adat, ezért tanulmányunkban az utóbbi évek gazdasági téren bekövetkezett magyarországi változásainak vizsgálatára csupán csak a jóléti mutatók számítása mögött meghúzódó filozófia szemlélésére tehetünk kísérletet. Azonban a számszerűsítés nehézségei ellenére is rá lehet mutatni néhány markáns jóléti változásra. Ezek közül a legjobban dokumentálható és legfontosabb elmozdulás a jövedelmi egyenlőtlenségek magyarországi fokozódásában érhető tetten. A piacgazdaság – ismert formában megvalósult – kilencvenes évekbeli bevezetése a gazdaság hirtelen zsugorodásán keresztül nagymértékben csökkentette a lakosság össz fogyasztását, mindezt ráadásul úgy, hogy mindeközben a lakosságban belüli leggazdagabb és legszegényebb jövedelmi rétegek is jelentősen polarizálódtak. Mindkét folyamat – külön-külön is – a társadalom tágan értelmezett jólétének határozott romlása irányába mutat. Ugyanakkor az utóbbi néhány évben megindult gazdasági növekedés (melynek hatása idővel talán az inflációval korrigált össz fogyasztás emelkedésében is tükröződni fog), a gazdaságpolitikák elsődleges GDP orientáltságára tekintettel – számos neves külföldi szakértő véleménye szerint – alighanem a jövedelemegyenlőtlenségek további fokozódásához fog vezetni, melynek negatív jóléti hatásai messze túlszámíthatják a szerény növekedésből származó esetleges előnyöket. Ha a fogyasztás nagyságát nemcsak egyetlen aggregált mutatószámmal jellemezzük, hanem megvizsgáljuk a szegény és gazdag rétegek fogyasztásának szerkezetében beállott változásokat (lásd például az alapvető szükségletekre, illetve művelődésre, szórakozásra stb. fordított jövedelmek arányát), úgy a társadalmon belül a tágan értelmezett emberi jólét megvalósítására vonatkozó esélyegyenlőtlenségek még erőteljesebb fokozódására következtethetünk.

A hagyományos GDP-számítások a pusztán anyagi termelés és fogyasztás abszolút nagyságán túl egyáltalán nem vesznek tudomást számos további, társadalmi viszonyokkal és természeti környezettel kapcsolatos jóléti elemről. Ezek közül Magyarországon az utóbbi időszakban – a jelenleg elérhető adatok alapján – határozottan negatív hatásúknak tekinthetőek a bűnözés szintjének emelkedésében, a családok szétzilálódásában, a munkanélküliség magas szintjében (alulfoglalkoztatottság), és a televízió előtt eltöltött idő – megnövekedett szabadidőnél is – nagyobb mértékű emelkedésében megtestesülő folyamatok. Ezzel szemben – valószínűsíthető pozitív hatással – csupán a nettó külföldi adósságállomány-csökkenés és a szocialista korszak rendkívül környezetszennyező iparágainak visszaszorulásából fakadó – elsősorban légszennyezést illető – környezetjavulás említhető. Ez utóbbi hatást azonban a városokban terjedő motorizáció helyi szinten alighanem semlegesíti, érzékelhetetlenné téve az emberek számára a légszennyezés országos szinten bekövetkezett javulását.

Ha a jövőbeni szelektív alternatívákat helyezzük figyelmünk középpontjába, úgy felmerül egy fontos dilemma, melyre a jólét változásának számszerűsítésére irányuló első magyarországi erőfeszítések is azonnal rámutatnak. A nettó fogyasztás visszaesése – az egyéb tényezők változatlansága mellett – csökkenti (az ISEW/GPI szellemében meghatározott) jólétet, miközben a természeti környezet állapotának szempontjából üdvös lehet az anyagi fogyasztás abszolút szintjének csökkenése, ugyanis ekkor enyhül a társadalom

ökoszférára nehezedő nyomása. Ebből következően – társadalmi szempontból vizsgálva – vita tárgyát képezheti, hogy vajon ugyanazon jelenség melyik jóléti hatása fontosabb, lehet-e egyáltalán rangsort felállítani az egyes jóléti elemek között, s a döntések során miféle kompromisszum elérésére volna célszerű törekedni. A jelenlegi és az etikaiág kívánatos társadalmi értékrend szem előtt tartásával a valódi fejlődés mutatójának kiszámítása közelebb viheti a döntéshozókat azon jövőbemutató és kulcsfontosságú kérdések helyes megválaszolásához, hogy valóban szükség van-e Magyarországon gazdasági növekedésre; ha igen, mekkorára és ezt mennyi idő alatt volna célszerű elérni, a környezeti fenntarthatóság követelményének sérülése nélkül rögzíthető-e – az egy főre jutó GDP segítségével mért – anyagi fogyasztás magasabb szinten; s az utóbbi kérdésre adott nemleges válasz esetén miként kellene úgy átalakítani a feltételeket, hogy a tágan értelmezett jólét mégis növekedjék, például a jövedelmi egyenlőtlenségek csökkentésén és a múltból öröklött emberi értékek megőrzésén (újrafelfedezésén) keresztül.

HIVATKOZÁSOK

Andorka R. – Ferge Zs. – Tóth I. Gy. [1997]: *Valóban Magyarországon a legkisebbek az egyenlőtlenségek?*; Közgazdasági Szemle, február, 89–112. old.

Bartha D. [1996]: *A magyarországi erdők értékelése biológiai szempontból*; Természet Világa 1996/II különszám, 30–33. old.

Boda Zs. – Gulyás Á. – Matolay R. [1993]: *A fenntartható gazdasági jólét mutatója (ISEW)*; ÖKO IV. évf. 2–3. szám, 2–7. old.

Cobb, C. – Halstead, T. – Rowe, J. [1997]: *Ha a GDP felmegy, miért megy Amerika lefelé?*; Kovász, Tél, 30–47. old. (a tanulmány a Valóság 1998/2 számában is megjelent)

Daly, H. E. – Cobb, J. B. [1989]: *For the Common Good, Redirecting the Economy toward Community, the Environment, and a Sustainable Future*; Beacon Press, Boston

Görbe A. [1997]: *A valódi fejlődés mutatója – egy alternatív jóléti mérőszám*; szakdolgozat, ELTE TTK

Indicators of Sustainable Development for Decision-Making [1995]; Report of the Workshop of Ghent, Belgium, 1995. január 9–11., submitted to the UN Commission on Sustainable Development

Kerekes S. – Szlávik J. [1995]: *A környezeti menedzsment közgazdasági eszközei*; Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest

Kindler J. [1997]: *Növekedés fejlődés nélkül?*; Magyar Hírlap, október 25., 6. old.

KSH [1985]: *A családi jövedelmek színvonala és szóródása 1982-ben*; Budapest

KSH [1990]: *Jövedelemelosztás Magyarországon, az 1988. évi jövedelemfelmérés adatai*; Budapest

KSH [1994]: *A magyar társadalom életmódjának változásai az 1976–77., az 1986–87. és az 1993. évi időmérleg-felvételek alapján; I. A társadalmi idő felhasználása*; Budapest

KSH [1996]: *Magyar statisztikai évkönyv 1995*; Budapest

KSH [1997a]: *Magyarország nemzeti számlái 1994–1995*; Budapest

- KSH [1997b]: *Statisztikai havi közlemények '96/12*; Budapest
- KSH [1998]: *Jövedelemeloszlás Magyarországon 1995*; Budapest
- Redefining Progress [1995]: *The Genuine Progress Indicator: Summary of Data and Methodology*; San Francisco, CA
- Redefining Wealth and Progress, The Caracas Report on Alternative Development Indicators*, [1989]; TOES Books
- Rennings, K. – Wiggering, H. [1997]: *Steps towards indicators of sustainable development: Linking economic and ecological concepts*; Ecological Economics 20, 25–36. old.
- Sebestyén T. [1997]: *A hazai vagyonérték és az amortizáció alakulása az 1961–1998. években*; Privatizációs Kutatóintézet, Budapest
- Samuelson, P. A. – Nordhaus, W. D. [1990]: *Közgazdaságtan*; Közgazdaságtani és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- Stockhammer, E. – Hochreiter, H. – Obermayr, B. – Steiner, K. [1997]: *The index of sustainable economic welfare (ISEW) as an alternative to GDP in measuring economic welfare. The results of the Austrian (revised) ISEW calculation 1955–1992*; Ecological Economics 21, 19–34. old.
- UNDP [1994]: *Human Development Report*; Oxford University Press
- Várkonyi T. – Bejczy K. [1987]: *A levegőszennyezettség egészségkárosító hatásainak gazdasági vonatkozásai hazánkban*; Egészségtudomány 31, 34–46. old.
- Zágoni M. [1997]: *A növekedés ára*; Magyar Hírlap, október 18., 6. old.

Baranyi Árpád

Multilaterális Befektetési Megállapodás: alkotmány a globális gazdasági rendszer számára?

A Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet (Organization for Economic Co-operation and Development, a továbbiakban OECD) tagországai 1995 tavasza óta tárgyalnak egy olyan egyezmény kidolgozásáról, amely biztosítaná a nemzetközi működőteke-befektetések szabadságát, védelmét, továbbá az államok, valamint a befektetők közötti vitás kérdések rendezését. A tervezett megállapodás neve Többoldalú Befektetési Megállapodás (Multilateral Agreement on Investment, a továbbiakban MAI). A MAI-ról folyó tárgyalások során mindvégig gondot okoztak a résztvevő országok közötti jelentős érdekkülönbségek. Ennek – és bizonyára a civilszervezetek erőteljes tiltakozásának is – következményeképpen végül (egyelőre) nem kerül sor a megállapodás eredetileg 1998 áprilisára tervezett aláírására. Mindazonáltal, a MAI ideiglenes kudarca nem jelenti az egyezmény végleges vereségét. Ezt mutatják a résztvevők nyilatkozatai, és ezt támasztja alá az a tény, hogy a nemzetek fölött átnyúló (transznacionális) tőkének alapvető érdeke a külföldi befektetések útjában álló akadályok – szabadpiaci ideológia jegyében történő – lebontása. Mindenesetre tény, hogy a MAI elfogadását a tárgyaló felek elnapolták, így a MAI-t ellenző civilszervezetek időt nyertek arra, hogy a közvéleményt tájékoztassák a tervezett megállapodás veszélyeiről. Ez talán segít majd abban, hogy e szervezetek követeléseit a tárgyaló felek ezentúl komolyan vegyék, illetve hogy a további tárgyalások az eddigiekhez képest nagyobb nyilvánosságot kapjanak.

A MAI tartalma és lehetséges hatásai

„Ez lesz az egységes világgazdaság alkotmánya» – jellemezte az egyik amerikai szakértő a Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet (OECD) berkeiben formálódó Multilaterális Befektetési Megállapodást (MAI), melynek véglegesítéséről a múlt héten tartottak újabb tárgyalási fordulót a szervezet párizsi székhelyén. (...) Az egyezménydeklarált célja a nemzetközi beruházások további liberalizációja, védelme és a vitás kérdések elrendezésének szabályozása.” (Jakus [1998])¹ Egy másik forrás szerint „1995 májusában kezdte el az OECD, a ma már 29 fejlett államot, köztük hazánkat is tömörítő gazdasági szervezet, a Multilaterális Befektetési Megállapodás ... nyilvánosságot nélkülöző tárgyalásait Párizsban. ... A befektetések védelme érdekében a megállapodás egy olyan szabályrendszert állít fel, amely jelentősen korlátozza a kormányokat a külföldi befektetések szabályozásában.” (CEE Bankwatch [1998])

Ez utóbbi forrás röviden arról is tájékoztat, hogy amennyiben sor kerülne az egyezmény aláírására, úgy a következő szabályok lépnének érvénybe a tagországokban: (1) kötelező lenne az *egyenlő elbánás*, valamint a *legnagyobb kedvezmény* elveinek² al-

¹ Egyébként a tervezett megállapodás – Jakus Ibolya cikkének címével ellentétben (Nemzetközi beruházási megállapodás) – nem csupán a beruházásokra vonatkozna, hanem mindenféle befektetésre az ingatlanvásárlástól a filmforgalmazás jogán át az osztlékek átutalásának szabályaiig.

² Az *egyenlő elbánás* elve a nemzetközi kereskedelmi szerződésekben alkalmazott elv, amely előírja, hogy a szerződő felek egymásnak ugyanolyan jogokat, gazdasági feltételeket, kedvezményeket nyújtanak, mint saját állampolgáraiknak és jogi személyeiknek.

A *legnagyobb kedvezmény elve* azt jelenti, hogy az adott ország minden vele szerződésben lévő országnak ugyanolyan előnyt, kedvezményt, előjogot és immunitást köteles biztosítani azonnal, automatikusan, azaz feltételei és ellenszolgáltatás nélkül, amelyet bármely más olyan országnak megadott vagy a jó-

kalmazása a külföldi és a hazai befektetőkkel szemben; (2) a csatlakozó országok nem hozhatnak olyan törvényeket, melyek korlátoznák a befektetéseket, valamint hatályon kívül kellene helyezni az ilyen jellegű, már létező törvényeket (nyugalmi elv); (3) az egyezmény korlátozná a kormányok jogát, hogy a külföldi befektetéseket feltételekhez kössék, továbbá megtiltáná, hogy a kormányok akadályozzák a nyereség átutalását valamely másik országba; (4) létrejönne egy nemzetközi fórum, amely előtt bármely vállalat megtagadhatná azt a kormányt, amelyik – szerinte – megsértette a vállalat jogait; (5) a megállapodást aláíró országok öt évig nem léphetnének ki a szerződésből, és az esetleges kilépés után is további tizenöt évig érvényben maradnának a MAI által bevezetett korlátozások. Az alábbiakban részletesen is bemutatjuk az egyes pontok tartalmát.

Az egyenlő elbánás és a legnagyobb kedvezmény elve

A MAI-ban az egyenlő elbánás, illetve a legnagyobb kedvezmény elvének alkalmazása azt jelenti, hogy a nemzeti és regionális kormányzatok nem támogathatnak hazai vállalatokat külföldiekkel szemben.³ Nem segíthetik elő például a hazai kis- és középvállalatok alapítását/megerősödését adókedvezményrel vagy a helyi ipar által előállított termékek előnyben részesítésével. Ennek következtében a csekély tőkével rendelkező hazai gazdasági szereplők behozhatatlan hátrányba kerülnek a tőkeerős külföldi vállalatokkal szemben. A külföldi tőke megerősödése általában azért problémás, mert ez sokkal inkább hajlamos arra, hogy ne kötődjék a helyi közösségekhez. A helyi befektetők általában a helybeli munkaerőre támaszkodnak, és ezzel a helyi keresletet növelik. Emellett lokális erőforrásokat használnak föl, ezért felelősséget éreznek azok sorsáért. A külföldi tőke nem minden esetben viselkedik így, főleg nem az úgynevezett "fejlődő" országokban. Ha a vállalati vezetőket a helyi közösség tagjai közül választják ki, továbbá ha a befizetett bérek a helyi vásárlóerőt növelik, az kedvező jelenség, mert ekkor erősödik a lokális közösség. További fontos szempont, hogy az emberek alapvető szükségletei (élelmezés, ruházkodás, lakás, egészségügyi körülmények stb.) többnyire akkor biztosíthatók a legmegfelelőbbben, ha a lokális erőforrások helyi kezekben vannak. Sőt maga a fokozódó elszegényedés, a társadalmi bomlás és a környezet pusztulásának hármass válsága is a legtöbb esetben helyi cselekvést igényel (Korten [1996], 24. old.). A válság világszintű megoldásához természetesen nemcsak helyi cselekvésre, hanem a civilszféra regionális és nemzetközi szövetségére is szükség van, de e szövetség kiinduló sejtjeit mindenképp a helyi közösségek jelentik.

A helyhez kötődő tőke nemcsak jótékonyaságból érez felelősséget közvetlen környezetére iránt, hanem azért is, mert a helyi hatóság könnyen felelősségre vonhatja. A nemzeti kötődés nélküli, transznacionális vállalatokkal (TNC-k) ellentétben ugyanis a hazai vállalatok általában nem tudnak könnyen telephelyet változtatni akkor, ha bajt okoznak, vagy ha egy másik országban jobb üzleti lehetőségre számítanak. Érdeemes különbséget tenni a külföldi eredetű tőke két változata között. Nevezhetjük e két változatot "helyi kötődéssel rendelkező", valamint "helyhez nem kötődő" tőkének, illetve használhatjuk David C. Korten megfogalmazását is, ami a "multinacionális" és a "transznacionális" tőke közötti különbségről beszél. "Egy multinacionális vállalat többféle nemzeti identitást vesz fel, relatív autonómiát tartva fenn a termelésben és a keres-

vőben meg fog adni, amely ország vele a legnagyobb kedvezmény elve alapján kötött szerződést.

(Világ gazdasági kasszótár [1984]; Adam [1993])

³ A tervezett megállapodás szerint "nemzetbiztonsági érdekre hivatkozva meg lehetne tiltani egyes magánberuházásokat, akut fizetésimérleg-problémák esetén ideiglenes szigorításokat lehetne bevezetni, továbbá az aláírás pillanatában fennálló jogi szabályozásuk alapján az egyes országok összeállíthatnak saját kivétellistát. Ezeket azonban évente felül kellene vizsgálni és fokozatosan leépíteni." (Jakus [1998])

kedelmi szolgáltatásaiban a különböző országokban, helyi gyökeret eresztve ... ; [a vállalatok] bizonyos mértékig úgy működnek, mint a hazai szervezetek. ... [Ezzel szemben a] transznacionálisok aktívan igyekeznek kiküszöbölni a nemzeti megfontolásokat, hogy maximalizálják a központilag irányított, de az egész világra kiterjedő beszerzéseikből eredő lehetséges előnyöket." (Korten [1996], 152. old. – a második kiemelés tőlem) A kétféle viselkedés közötti különbségtétel lehetővé teszi a külföldi tőke előnyeinek és hátrányainak együttes szemléletét.⁴ Amennyiben például egy külföldi befektető tekintettel van a helyi közösségek érdekeire, akkor üdvözlendő a jelenléte, mivel helyi beszállítókat alkalmaz, magas minőségi követelményeket állít, továbbá pótolja a hiányzó hazai tőkét. Ha azonban egy vállalat például azért telepszik meg az adott helyen, hogy az alacsony adókulcsok miatt oda utalja át máshol szerzett nyereségét, vagy hogy kihasználja a lazább környezetvédelmi szabályozásból fakadó üzleti lehetőségeket, úgy jelenléte nem sok jót ígér.⁵ Márpedig a MAI az ilyen típusú vállalatok szabad mozgását egyértelműen megkönnyítené, hiszen – az eddig bemutatottak alapján – megtiltaná a kormányoknak befektetőik megválogatását, illetve nem engedélyezné a külföldi beruházások feltételekhez kötését (lásd később).

A nyugalmi elv

A MAI úgynevezett "nyugalmi elve" megtiltaná, hogy a csatlakozó országok a jövőben befektetéseket korlátozó törvényeket hozzanak, illetve megkövetelné néhány ilyen jellegű, hatályos törvény leépítését. Jogos a kérdés: vajon mi számítana a MAI szerint "befektetést korlátozó intézkedés"-nek? A válasz: voltaképpen bármilyen intézkedés vagy törvény, amit a külföldi befektető annak ítél. A MAI szószólói folyamatosan szorgalmazzák *"hogy válják egyre rugalmasabbá a munkaerő, elutasítják a munkahelyek biztonságát szavatoló törvényeket, el akarják törölni a minimálbéreket, egyre nagyobb mértékű privatizációt követelnek stb. Mindezt tökéletes lelki nyugalommal tehetik, hiszen ott áll a hátuk mögött a[z OECD] körülbelül 226 millió dollárra rúgó költségvetés[e]. Ez kizárólag olyan államok befizetéseiből származik, melyeknek saját gazdaságuk szuverén alakítására vonatkozó törekvéseit folyamatosan becsmérlik [a MAI támogatói]. Franciaország e költségvetés 7,05%-át fizeti be. A minimálbérből élő francia munkások mindazonáltal büszkéknek és láttatni magukat. Harmadszor pedig zavart okozhatnak az olyan, a multinacionális vállalat fogalmi elkülönítése egyébként nem problémamentes. Elsőként az jelent gondot, hogy a legtöbb vállalat nem sorolható be tisztán a két kategória valamelyikébe. Ez a kérdés – elvileg – a vizsgált vállalat viselkedéséből kiolvasható tendenciák alapján eldönthető. Másodsor, ha el is terjed a multinacionális, illetve transznacionális vállalatok közötti különbségtétel, veszélyt jelenthet, hogy a transznacionális vállalatok – valódi természetüket leplezendő – ekkor következetesen multinacionálisnak fogják majd nevezni és láttatni magukat. Harmadszor pedig zavart okozhatnak az olyan, a multinacionális vállalat fogalmához tapadó és mára már rögzült mellékjelentések, amelyek – jelen eszmefuttatásunk értelmében – valójában a transznacionális vállalatokra jellemzők. A vállalatípusok egybemosódását jelzi, hogy a jelen cikk által idézett források is szinonimaként kezelik őket.*

⁵ A külföldi befektetésekkel kapcsolatban az is mindenképp kerüendő, hogy egy ország stratégiai ágazatai idegen kézbe kerüljenek. A jelenlegi hivatalos magyar álláspont szerint a termőföldvásárlás nemzeti szabályozását kivételként kellene kezelni a MAI-n belül. Ez biztató fejlemény, foltéve, hogy a mindenkori nemzeti szabályozás később sem teszi lehetővé külföldiek termőföldvásárlását.

⁴ Mindenki – de különösen a politikusok – számára hasznos lenne a két fajta mentalitás közötti különbség éles elválasztása. Ha nem tudunk különbséget tenni, úgy vagy elutasítjuk az összes külföldi befektetést, vagy kritika nélkül örvelezünk minden fajtájának. Csőlátás jellemzi azt, aki válogatás nélkül multinacionálisnak tekint minden több országban is jelenlévő külföldi befektetőt. A multi-, illetve transznacionális vállalat fogalmi elkülönítése egyébként nem problémamentes. Elsőként az jelent gondot, hogy a legtöbb vállalat nem sorolható be tisztán a két kategória valamelyikébe. Ez a kérdés – elvileg – a vizsgált vállalat viselkedéséből kiolvasható tendenciák alapján eldönthető. Másodsor, ha el is terjed a multinacionális, illetve transznacionális vállalatok közötti különbségtétel, veszélyt jelenthet, hogy a transznacionális vállalatok – valódi természetüket leplezendő – ekkor következetesen multinacionálisnak fogják majd nevezni és láttatni magukat. Harmadszor pedig zavart okozhatnak az olyan, a multinacionális vállalat fogalmához tapadó és mára már rögzült mellékjelentések, amelyek – jelen eszmefuttatásunk értelmében – valójában a transznacionális vállalatokra jellemzők. A vállalatípusok egybemosódását jelzi, hogy a jelen cikk által idézett források is szinonimaként kezelik őket.

⁵ A külföldi befektetésekkel kapcsolatban az is mindenképp kerüendő, hogy egy ország stratégiai ágazatai idegen kézbe kerüljenek. A jelenlegi hivatalos magyar álláspont szerint a termőföldvásárlás nemzeti szabályozását kivételként kellene kezelni a MAI-n belül. Ez biztató fejlemény, foltéve, hogy a mindenkori nemzeti szabályozás később sem teszi lehetővé külföldiek termőföldvásárlását.

A munkahelyekkel és a munkásokkal foglalkozó törvényekhez hasonlóan a környezetvédelmi szabályoknak sem kedvezne a tervezett megállapodás. A Természetvédelmi Világalap (World Wide Fund for Nature, a továbbiakban WWF) szerint például semmi biztosíték sincs arra, hogy a MAI tiszteletben tartan a már érvényben lévő nemzetközi környezetvédelmi egyezményeket. Például "a *Kyotói Jegyzőkönyv* szerint az iparosodott országok »éghajlatra veszélytelen« technológiákat adhatnak el a fejlődő országok részére. Ennek fejében az exportőr országok [az importőrök által visszafogott szén-dioxid mennyiségével egyenlő mértékben] »szén-dioxid kibocsátási engedélyhez« jutnak, vagyis az exportőrök a saját országukban ennyivel több üvegházhatású gázt bocsáthatnak a légkörbe. A MAI tervezett rendelkezései szerint viszont az ilyen adásvételben részt vevő fejlődő országokat (például Argentínát) minden további nélkül beperelhetik a *Kyotói Jegyzőkönyvhöz* nem csatlakozó országok (például Dél-Korea) multinacionális vállalatai. Ez azért lehetséges, mert a megszorítás, hogy kibocsátási engedélyt csak a *Jegyzőkönyv* aláírói kaphatnak, diszkriminációnak és versenyellenes támogatásnak minősül, ami ellentétes a MAI »legnagyobb kedvezmény« elvével. (...) A *Biológiai Sokféleség Védelméről Szóló Konvenció* sikerét szintén veszélybe sodorja a MAI. A Konvenció megengedi az egyes országoknak, hogy – a multinacionálisok általi kizsákmányolást elkerülendő – kézben tartsák saját genetikai erőforrásaik hozzáférési jogát, továbbá előírja, hogy minden ilyen erőforrásból származó hasznat méltányosan meg kell osztani az adott országgal. Például egy gyógyszergyár nem teheti meg, hogy úgy gyűjtsön növényeket egy fejlődő országban, majd úgy fejlesszen ki ezekből nagy jelentőségű gyógyszert, hogy ennek hasznából a növény hazája ne részesedjék. A MAI szerint azonban az előbbi szabály kikényszerítéséhez szükséges intézkedések jogilag támadhatók, mert diszkriminatív jellegűeknek minősülhetnek." (WWF-UK [1998])

A MAI-ról folyó tárgyalások résztvevői politikailag elkötelezték magukat arra, hogy az egyezményhez csatlakozó országok nem enyhíthetnek környezetvédelmi normáikon (sőt, akár szigoríthatják is őket, amennyiben ez a külföldi és belföldi érdekeltségű cégeket egyformán érinti). Kérdés, persze, hogy egy ilyen politikai jellegű deklaráció elegendő védelmet nyújt-e a szabályok fölhígulása ellen. A MAI mindenesetre környezetellenesnek látszik, már csak azért is, mert bizonyos esetekben a környezet védelme igenis megköveteli a vállalatok közötti diszkriminációt, illetve óhatatlanul együtt jár vele. Feltétlenül diszkriminatív hatású például az ENSZ Tengerjogi Egyezménye, amely védi az egyes országok halászati erőforrásait, míg azt az esetet, ahol a hátrányos megkülönböztetés és a környezetvédelem között nehezebben meghúzható a határ, az Európai Unió (a továbbiakban EU) belüli viták példázatak, amelyekben a tagországok azzal vádolják egymást, hogy szigorú környezetvédelmi szabályaik csupán a külföldi termékek hazai piacról történő kiszorítását célozzák. Amennyiben a megkérdőjelezett szabályok valóban a környezet védelmét célozzák, úgy a diszkrimináció célja nem az, hogy gazdasági előnyhöz juttassa – a szabályok teljesítésére képes – hazai vállalatokat, hanem az, hogy megnehezítse környezetkárosító termékek megjelenését az országban. Persze, nehéz megállapítani, hol végződik a környezetvédelem és hol kezdődik a piacvédelem, de ezzel a kérdéssel sokszor nem is kellene foglalkozni. A probléma sok esetben azért merül mégis föl, mert az EU a szabad kereskedelmet alapvető "érték"-ként kezeli, és minden egyéb kérdés megoldását ennek próbálva alárendelni. Közismert, hogy az EU deklarált célja az áruk, a szolgáltatások, a tőke, valamint a munkaerő unió belüli szabad mozgásának biztosítása.⁶ Ez viszont sok esetben kifejezetten ellentétes a környezetvédelmi érdekekkel (lásd például a közúti áruszállítás vagy a légi közlekedés levegőszennyező hatásait). Az EU egyes

⁶ A tényezők szabad mozgásának deklarált célja még az EU-n belül sem valósul meg mindenkor, a csatlakozni kívánó országok munkaerőjének szabad mozgása tekintetében pedig végképp nem.

döntéshozóihoz hasonlóan a MAI megszövegezői is hajlamosak arra, hogy a környezetvédelmi szabályokat, illetve a szociális célú törvényeket a burkolt protekcionizmus intézkedéseinek tekintsék.

Tehát a környezet védelmével kapcsolatos belföldi szabályozást lehetővé tevő elvi elkötelezettség ellenére a MAI nyugalmi elve környezetellenes, mert nagymértékben akadályozza új környezetvédelmi törvények meghozatalát a megállapodás aláírását követően. Márpedig aki ki meri jelenteni azt, hogy a környezetvédelem terén már minden ismeretnek birtokában vagyunk és minden szükséges intézkedést meghoztunk, az vagy nagyon kevéssé ismeri a környezeti problémákat, vagy végtelenül cinikus. Egyik eshetőség sem túl biztató. Új szabályok bevezetése a "fejlődő" országok esetében – ahol a környezetvédelem szabályozása még nem kiforrott – egyértelműen szükséges, és ezzel bizonyára a MAI működőjei is tisztában vannak. Igaz, nem valószínű, hogy maguk a "fejlődő" országok a MAI-val kapcsolatban szót emelnének a környezetvédelmi törvények érdekében, hiszen örülnek, ha a külföldi tőke végre megjelenik náluk, és ezért gyakran inkább tarra vagják érdekeit és betonnal borítják be országukat. Ám ez semmivel sem csökkenti a „gazdag” országok felelősségét abban, hogy segíteniük kell a „szegényeket” valós érdekeik fölismerésében, s ezek közé tartozik a környezet védelme is.

A nemzeti befektetéspolitika akadályozása

A tervezett megállapodás korlátozná a kormányok jogát, hogy a befektetéseket feltételekhez kössék, továbbá megtiltaná, hogy korlátozzák a nyereség más országba történő átutalását. Ez – többek között – azt jelentené, hogy a tagországok nem írhatnák elő a külföldi befektetők számára, hogy azok milyen előre meghatározott arányban alkalmazzanak belföldi munkavállalókat, hazai beszállítókat, és helyi alapanyagokat. A kormánytámogatások elnyerését sem köthetnék külföldi vállalatokat diszkrimináló feltételekhez.

A MAI alapján a vállalati nyereség – és általában a tőkeátutalások – országhatárok közötti mozgásának korlátozása is tilos lenne. A profit külföldre utalása jól ismert jelenség, ami – a GNP és a GDP számításában rejlő különbségek miatt – illuzórikus hatású, ha a GDP alapján kívánnak egy ország gazdasági teljesítményét illetően következtetéseket levonni.⁷ A nyereség-átutalás korlátozása némileg csökkentheti – bár meg nem szüntetheti – az ebből fakadó torzítást. A MAI viszont épp a korlátozása ellen lép föl. Az egyéb tőkemozgások (értékpapírok, osztlékok, tulajdonjogok) szabad mozgásának biztosítása szintén célja az egyezménynek. A tőkefolyamatok egyre szabadabbá tétele pedig a szabad piacot erősíti, miközben gyöngíti a nemzetállamokat.

A kormányintézkedések megtámadhatósága

A MAI által tervezett intézkedések kikényszeríthetőségének biztosítása érdekében létrejönne egy ma még vita tárgyát képező nemzetközi fórum, amely előtt bármely vállalat megtámadhatja bármely kormányt és kártérítést követelhetne tőle, ha a vállalat szerint a kormány megsértette a befektető jogait. E nemzetközi fórum például egy választott bíróság lehetne.⁸

⁷ A GNP és a GDP közötti különbségről, illetve a GDP jóléti mutatóként történő felhasználásakor felmerülő problémákról lásd Cobb-Halstead-Rowe (1997).

⁸ Hasonló bíróság már működik az Észak-amerikai Szabadkereskedelmi Megállapodás (NAFTA) keretében. Eme fórum előtt az egyesült államokbeli Ethyl Corp. vállalat beperelte a kanadai kormányt, mert az betiltott egy a vállalat által gyártott benzinadaleköt, mivel az anyag idegméregnek bizonyult. Az Ethyl Corp. most 347 millió (más források szerint 250 millió) dollár összegű kártérítést követel a kanadai kormánytól, és – a jogászok szerint – minden esélye megvan a per megnyerésére (CEE Bankwatch Network [1998], Jakus [1998], WWF-UK [1998]).

A MAI ellenzői, köztük a WWF, nem értik, hogy a befektetők miért perelhetik be (vélt vagy valós) sérelmeikért a kormányokat egy független nemzetközi fórum előtt, és miért nem elégednek meg az érintett kormányok hazai bíróságaival. Feltételezhető, hogy a befektetők azért nem bíznak a helyi igazságszolgáltatásban, mert nem hisznek a végrehajtó és az igazságszolgáltató hatalmi ág szétválasztásában. De akkor miért nem kapják meg az állampolgárok is azt a jogot, hogy független nemzetközi bíróság előtt pereljék a vállalatokat? Az állampolgároknak ugyanis a MAI szerint meg kell elégedniük a hazai igazságszolgáltatás fórumaival. Márpedig ez a polgárok hátrányos megkülönböztetését jelenti a külföldi befektetőkkel szemben.

Hosszú távú kikényszeríthetőség

A rendszer hosszú távú fennmaradása érdekében a MAI a következőket írta elő: a megállapodást aláíró országok öt évig nem léphetnek ki a szerződésből, ha pedig ezt követően mégis kilépnének, akkor további tizenöt évig érvényben maradnak a rájuk vonatkozó MAI-korlátozások. Tehát a MAI legalább húsz évre jelentősen befolyásolná a csatlakozó országok gazdasági mozgásterét, tulajdonviszonyait, valamint szociális és környezetvédelmi jogalkotását. Ez hazánk esetében például azt jelentené, hogy könnyebbé válna a stratégiai szektorok külföldi kézbe kerülése, sőt elvileg tilos lenne még az EU-val történő jogharmonizáció is. Magyarország ezért a tárgyalások során annak elérésére törekszik, hogy a jogharmonizációs kötelezettségeket a nyugalmi elv szempontjából kivételként kezeljék (Jakus [1998]).

A fentiek alapján látható, hogy a tervezett Multilaterális Befektetési Megállapodás jelentősen korlátozná a kormányok önrendelkezési jogát, előnyhöz juttatná a külföldi befektetőket a hazai befektetőkkel és fogyasztókkal szemben, valamint jelentős mértékben akadályozná a szociális, környezetvédelmi és gazdasági törvénykezést. Mindez a civiltársadalom, a helyi gazdaságok és az államok kiszolgáltatottságának növelését jelenti a transznacionális vállalatokkal szemben.

A MAI és a nyilvánosság

A MAI szorgalmazóinak eddigi gyakorlata arra enged következtetni, hogy jelentős mértékben korlátozni kívánják a parlamenteket, a civilszervezeteket és általában a nyilvánosságot a tárgyalások menetében történő betekintésben. A nyilvánosság kizárásáról a WWF a következőképpen ír: *"Olyan civilszervezet vagyunk, amelyek több mint nyolc év óta kiemelten foglalkozik kereskedelmi ügyekkel. Ennek ellenére egy éven át nem is értesültünk az 1995 áprilisában megkezdődött MAI-tárgyalásokról. A kirekesztésünket össze kell vetni azzal a ténnyel, hogy az ipar képviselői több mint három évvel a tényleges tárgyalások előtt megkezdtek a MAI előkészítő munkálatait. A MAI teljes szövegét egészen 1997 februárjáig nem hozták nyilvánosságra. Amikor aztán kiszivárgott, a tárgyalások már majdnem két éve folytak (...) Még mindig nem létezik olyan mechanizmus, amely biztosítaná az éppen tárgyalt szövegek rendszeres közzétételét. Az egyes országok véleménye pedig kihámozhatatlan az összevont, végső változatokból, amelyeket csupán 6-8 havonta tesznek közzé."* (WWF-UK [1998])

Ha nem a huszonkilenc tagot számláló OECD, hanem a százharmincegy országot tömörítő Világkereskedelmi Szervezet (World Trade Organization, a továbbiakban WTO) keretein belül próbálnák tető alá hozni a megállapodást, akkor – a résztvevők nagy száma és a számos potenciális érdekütközés következtében – a mai helyzethez képest valószínűleg gyorsabban kiszivárognának az információk. Ez persze nem jelenti azt, hogy az OECD-tagországok között ne állnának fenn jelentős érdekellentétek, különösen ami a jelenlegi és a leendő EU-tagok, valamint az EU-n kívüli országok viszonyát illeti. Am a nagyobb kört felölelő WTO-ban valószínűleg sokkal szerteágazóbb érdekek és el-

lentétek jelentkeznének, mint az OECD-n belül. Ha a jelenlegi tárgyalások keretén belül állapotodnának meg, úgy az aláírók akár azt is kijelenthetnék: az egyezményhez történő csatlakozás nem kötelező, minden ország „szabadon” eldöntheti, aláírja-e azt vagy sem. Megfontolandó azonban, hogy a világ külföldi működőtőke-áramlásának (ami 1996-ban 350 milliárd dollárt tett ki) 85 százaléka már ma is az OECD országaiából származik, illetve 60 százaléka oda is áramlik vissza. Ha OECD-n kívüli országok nem csatlakoznak a MAI-hoz, akkor még az is megeshet, hogy a jövőben a működőtőke még nagyobb arányban áramlik majd vissza az OECD-országokba, ha feltételezzük, hogy annak mozgása a kisebb ellenállás – azaz a külföldi befektetéseket kevésbé korlátozó szabályozás – irányába tart. Azt mondhatjuk tehát, hogy ebben az esetben a MAI-hoz történő csatlakozás mégsem egészen önkéntes, hiszen nagy valószínűséggel hirtelen tőkekiáramlás fenyegeti a nem-csatlakozó országokat.

A nyilvánosság kizárása és a szövegek késleltetett bemutatása alkalmasint akadályozhatja a bírálókat a szövegezés aprónak tűnő, ám mégis jelentős változásainak nyomon követésében. Ezt példázza a WWF jelentése is: a „*MAI környezetvédelmi intézkedéseinek élen az a kötelező érvényű cikkely állna, amely megakadályozná az államokat, hogy a környezetet, illetve a foglalkoztatottakat védelmező normák csökkentésével csalogassák a befektetőket. Igen ám, de a javaslat időközben úgy módosult, hogy a szöveg már eltért az eredeti szándéktól. Eredetileg ugyanis annak megakadályozása volt a cél, hogy az államok egyre inkább túl tegyenek egymáson a szabályokat lebontó versenyben.*” (WWF-UK [1998]) Más szóval, a jelenlegi szöveg kikötné, hogy egy-egy állalat nem kaphat *egyedí* fölmentést a környezetvédelmi követelmények alól, nehogy versenyelőnyhöz jusson. Ám ez önmagában kevés, mert az államok – az egymást alulmúló versengésben – az *általános* környezetvédelmi szabályozás színvonalát a végletekig lecsökkenthetik. Ennek megakadályozására irányult az eredeti megfogalmazás, ám a jelenlegi változat már nem zárja ki ennek lehetőségét.

A MAI sorsa és a civiltársadalom szerepe

A bemutatott egyezményt – a tárgyaló felek érdeklődései miatt – végül is nem írják alá az eredeti terveknek megfelelő, 1998. áprilisi időpontban. Az aláírás elmaradása azonban nem jelenti a MAI végleges vereségét, csupán a tárgyalások fölfüggesztését. A felek ugyanis nem azt jelentették ki, hogy nem óhajtják tető alá hozni a MAI-t, hanem csak azt, hogy nem tartják elfogadhatónak jelenlegi formájában. Az egyezmény tervezetét mind az Európai Parlament (a továbbiakban EP), mind az Egyesült Államok elutasította. Az EP azzal érvelt, hogy az egyezmény következtében egyenlőtlené válna a viszony a befektetők jogai és kötelességei között, továbbá kiszolgáltatottá válna a tagországok lakossága. Sérlemelte továbbá, hogy a parlamenteket (köztük az EP-t) kizárták a tárgyalásból. Megemlítette, hogy az EU még nem végzett vizsgálatokat arra vonatkozóan, hogy a MAI milyen hatással lenne a kereskedelemre, a munkaerőpiacra, a szellemi termékek piacára, továbbá azt sem vizsgálta, hogy az egyezmény összeegyeztethető lenne-e a környezetvédelmi és egyéb törvényekkel. Az EP azt is kifogásolta, hogy az OECD-n kívüli államok nem befolyásolhatják a tárgyalások menetét, s javasolta a MAI kérdéseinek WTO-n belüli tárgyalását (lásd az EP 1998. március 10-iki határozatát). Az Egyesült Államok is sajátos fenntartásokkal él a MAI-tervezettel szemben, mivel annak végső szövegében kivételként akar szerepeltetni bizonyos törvényeket, illetve tevékenységeket. Egyelőre nem enged például az úgynevezett Helms-Burton-törvényből, amely szankcionálja az általa embargó alá vont országokban befektetőket. Ezenkívül valamilyeni önkormányzati és állami törvénye számára fölmentést kért (a szövetségi törvényeket kivéve), továbbá – állítólag – kivételként akarja kezelni a közbeszerzések jelentős részét

is (Jakus [1998], Love [1998]). Az EU is szeretne kivételeket szerepeltetni a MAI-ban: például ki akarja venni a szellemi termékeket az egyezmény hatásköréből, továbbá nem kívánja megadni a tagországai között érvényes liberalizációs célú kedvezményeket az Unión kívüli országoknak (lásd az említett EP-határozatot, valamint Jakus [1998]).

A MAI megfeneklése talán a civilszervezetek ellenállásán is múlott. A civilszféra ellenkampányában 68 ország (köztük Magyarország) 568 környezetvédelmi, fejlesztési és fogyasztóvédelmi szervezete vesz részt. A Korten, Duchrow, Dauncey és mások által megálmodott civil ellenállás tehát e téren sikeresnek tűnik. Látnunk kell azonban, hogy a MAI-folyamat leállása valószínűleg nem végleges. Ezt támasztja alá, hogy a "véleménykülönbségek ellenére, melyek – látszólag – már-már nyilvános elkeseredettségbe torkolltak, az összes résztvevő kijelentette: valódi szándékuk, hogy megszülessen egy olyan egyezmény, amely nemzetközi szinten biztosítja majd a befektetések világos és harmonikus szabályozását. Mindazonáltal a tárgyaló felek tanácstalanok voltak azt illetően, vajon egy ilyen szabályozás létrejöhet-e a közeljövőben, tekintve, hogy a legfőbb véleménykülönbségeket azóta sem sikerült egészen áthidalni, mióta az ötlet 1995 májusában megszületett." (Love [1998]) Az egyezmény ideiglenes vereségében az OECD-országok közötti érdekkülönbségek tehát döntő szerepet játszottak. Ez viszont nem jelenti azt, hogy idővel ne jöhetne létre valamiféle olyan kompromisszum, ami a MAI útját egyengetné.

Mindenesetre a MAI aláírásának elnapolásával a civilszervezetek időt nyertek, ezért életet is. Nekünk, a civilszféra tagjainak, ki kell használnunk ezt az időt a MAI-val kapcsolatos tájékozódásra és tájékoztatásra, valamint a civilmozgalom ellenállásának további szervezésére. Így elébe mehetünk annak, hogy országainkra kényszerzubbonyt húzzanak, méghozzá úgy, hogy elhittetik velünk, ez a legújabb divat szerint készült szmoking.

HIVATKOZÁSOK

- Adam, J. H. [1993]: *Dictionary of Business English*; Akadémiai Kiadó, Budapest
- CEE Bankwatch Network [1998]: *Multilaterális Befektetési Megállapodás*; február
- Cobb, C. – Halstead, T. – Rowe, J. [1997]: *Ha a GDP felmegy, miért megy Amerika lefelé?*; Kovász, Tél, 30–47. old. (a tanulmány a Valóság 1998/2 számában is megjelent)
- Duchrow, U. [1998]: *A civiltársadalom jelentősége a politikai-ökonomiai problémák megoldásában*; Előadás A XXI. század kapujában című konferencián, Budapest, Stefánia Palota, 1998. március 20.
- Az Európai Parlament döntése [1998] (European Parliament Resolution 10/03/98)
- Jakus I. [1998]: *Multifilter: Nemzetközi beruházási megállapodás*; Heti Világgazdaság, 1998. február 28. 115–117. old.
- Korten, D. C. [1996]: *Tőkés társaságok világhuralma*; Kapu Kiadó, Budapest
- Le Monde diplomatique [1998]: *The Dangers of the Multilateral Agreement on Investment*; március
- Love, B. [1998]: *FOCUS-Trade tensions sink OECD investment treaty*; Reuters, feb. 17.
- WWF-UK [1998]: *The Multilateral Agreement on Investment: outstanding issues for the UK Government*; Parliamentary Briefing, március
- Világgazdasági kishírtár* [1984]; Kossuth, Budapest

Michael Novak

A katolikus etika és a kapitalizmus szelleme

Max Weber *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* című 1904-es nagyhatalás tanulmánya után – mely a modern kapitalizmus szellemi gyökereit a reformáció nyomában kialakuló puritán etikában vélte megtalálni – némiképp meghökkenő lehet Novak tézise, miszerint a modern kapitalizmust működtető ethosz újdonsága nem is annyira az evilági aszkézisben és hivatástudatban, mint inkább az ember isteni képmás mivoltában rejlő kreativitásának kibontakoztatásában rejlik. Ez pedig azt jelenti, hogy – Weber állításával ellentétben – a protestantizmusnak a modern kapitalizmus kialakulásában nincs semmiféle kitüntetett szerepe, az ember istenképességét ugyanis a katolikus és a zsidó etika egyaránt magáénak vallja.

A szlovák származású, egyesült államokbeli szerző eszmeisége a szocialista jellelges eszmékkel határozottan szemben álló katolikus whig hagyományban gyökerezik: *“A katolikus whigek bizonyos értelemben a haladó szellemiségük közé tartoznak. Hisznek az emberi személy méltóságában, az emberi szabadságban, az intézményi reformban, a fokozatos fejlődésben. Ugyanakkor mélyen tisztelik a nyelvet, a jogot, a liturgiát, a szokást, a hagyományt, amely tulajdonságok egyidejűleg sorolják őket a konzervatívok közé. A konzervatívokkal együtt a katolikus whigek is tisztában vannak a kulturális hagyományok erejével, illetve a szenvedélyek és a bűn emberi viszonyok között betöltött szerepével. A liberálisokkal központi jelentőséget tulajdonítanak az emberi szabadságnak, különösen pedig a szabadság intézményei lassú képzésének.”* (256. old.) Ez a kettősség – de nem tudathasadás! – jellemzi az egész könyv szellemiségét is.

A szerző a sokszínű katolikus hagyományból az egyház XIII. Leó pápa *Rerum Novarum* kezdetű enciklikájának 1891-es megjelenésével kezdődő legújabb kori társadalmi tanítására koncentrált, s ebből igyekszik levezetni a katolicizmus mibenlétére vonatkozó megállapításait. Ebbe az áramlatba tartozik XI. Piusz *Quadragesimo Anno* kezdetű 1931-es enciklikája, mely elsőként kanonizálta a *társadalmi igazságosság* fogalmát. Ez elvileg kettős szerepet tölthet be: egyrészt lehet emberi viselkedésre vonatkozó erkölcsi követelmény, másrészt pedig társadalmi rendre vonatkozó elmélet (64. old.). Novak szerint az enciklika elszalasztotta azt a lehetőséget, hogy a társadalmi igazságosságot erkölcsi követelményként definiálja (74. old.), s ezzel a felelősséget a társadalomnak nevezett misztikus képződményre hárította, mellyel aztán visszaélt a kommunista és a szocialista propaganda (68–69. old.). Ez a felfogás – még ma is – a szegénységet állami beavatkozással megoldani kívánó erők malmára hajta a vizet. A társadalmi igazságosság nemes fogalmának megmentése érdekében Novak alternatív javaslatokkal áll elő, mely szerint ezt a következő öt tényező segítségével kell felépíteni: civil társadalom; a szabadság hármassága (lásd később); megfelelő szabályok keretei között működő szabad piac, s az ennek következtében kialakuló spontán rend (Hayek nyomán); közjó (építkezve a szubszidiaritás és az egyéni kezdeményezés elvére); valamint a változás elve (Schumpeter “kreatív rombolásra” vonatkozó elképzelése alapján) (81–86. old.).

II. János Pál enciklikái áttörést hoztak a kapitalizmus helyes értelmezésében, s ezek közül is különösen a *Centesimus Annus* (CA) kezdetű helyezi új megvilágításba a 100 évre visszatekintő pápai társadalmi tanítást (xv. old.). Itt a második Vatikáni Zsinat által definiált vallásszabadság mellett második legfontosabb emberi jogként a gazdasági szabadság jelentkezik (88, 92. old.). *“Egykor a termelés meghatározó tényezője a föld volt és később a tőke lett ..., ma már egyre inkább maga az ember a döntő tényező, vagyis megismerő képessége, amely a tudományos felismerésekben jut kifejezésre, továbbá*

közösséget alkotó szervezőképessége és az a képessége, hogy föl tudja ismerni és ki tudja elégíteni mások szükségleteit.” (CA #32) Ez a felfogás pedig egybevág Novak kreatív személyiséget középpontba helyező nézeteivel, s ezzel az emberi töke válik a nemzetek gazdagságának legfontosabb forrásává (lásd például Japán és Brazília kontesztját – 130. old.).

A nemzeteken belüli és a nemzetek közötti szegénység felszámolása akkor hathatós és humánus, ha az az emberben lakozó belső, kreatív potenciálra épít, s ekkor (és csak ekkor!) nem válnak függővé a segítséget kapottak a segítséget nyújtóktól (152. old.). Ez a követelmény felveti az állami szociálpolitikák, illetve a nemzetközi segítségnyújtási gyakorlat (például *Világbank* – 153. old.) felülvizsgálatának szükségességét. A szegénység maga, illetve az ezt (is) kísérő mellékjelenségek (kábitószér, alkohol, erőszak és fokozatos testi/szellemi leépülés) elsősorban nem pénzügyi problémát jelentenek, ugyanis a pénzügyi segélyek rendszere csak konzerválja a kialakult állapotot (161. old.). *“A baloldal a szegényeket és a gyengéket passzívnak látja, akik az állam segítségére várnak. A jobboldal és a centrum a szegényekre mint tehetséges, kreatív és aktív cselekvőkre tekint.”* Ez pedig – összhangban a pápai tanításban is megjelenő szubszidiaritás elvével – az állami helyett a civil szféra megerősítésének igényét jelenti (142. old.).

Könnyen adódhat a következtetés, hogy mindez a *laissez-faire* jellegű kapitalizmus dicsőítésével egyenértékű (Novak szerint az Egyesült Államokban ennek megvalósítására csak egy libertáriánus kisebbség törekszik – 134. old.), azonban a könyvben – a szerző szerint – nem erről van szó, hiszen az államnak igenis aktívan fel kell lépnie az egyéni kezdeményezőkézség és gazdasági vállalkozás előtti akadályok elhárítása érdekében, melynek következtében a szükségét szenvedők kibontakoztathatják kreatív képességeiket. A posztzocialista országokban az egyik legnagyobb feladat éppen az, hogy az emberek újra felfedezzék korábban elnyomott kezdeményezőképességüket, s ne az államtól várják problémáik felülről történő megoldását (108. old.).

Novak mondanivalójának pontos megértéséhez rendkívül fontos tisztán látnunk, hogy mit is ért az általa favorizált *demokratikus kapitalizmus* fogalma alatt. Eszerint ez a *gazdasági, a politikai és az erkölcsi-kulturális szféra* hármas rendszerét együttesen jelenti, mely elemek egymást is ellensúlyozzák. A kapitalizmus általános szótári definíciója (magántulajdon, piaci csere és profit) csak a marxi szocialista ideától képes megkülönböztetni a rendszert, de nem a prekaptalista viszonyoktól. A demokratikus kapitalizmus valódi mivoltát akkor ragadhatjuk meg igazán, ha kiemeljük *erkölcsi-kulturális és demokratikus politikai* rendszerbe ágyazottságát, valamint az emberi tényező kreativitásának felszabadításában játszott szerepét (59. old.). Ebben az értelemben a közgazdaságtannak is jobban kell összpontosítania az emberi képességekre, s így az egy humanisztikus jellegű tudományággá válhat (109. old.). Mindezekről a szerző magyarul megjelent könyvében (*A demokratikus kapitalizmus szelleme*; General Press Kiadó, 1994) részletesen is olvashatunk.

Maga Novak is beismeri, hogy a kapitalizmus fogalmához Európában rengeteg kellemetlen mellékjelentés tapad, s szerinte ezzel magyarázható a pápa ózdkodása a szó pozitív értelmű használatától (135. old.). Véleménye szerint ez annak köszönhető, hogy a modern gazdaság megszületésekor az európai környezet ellenséges volt, mivel az csak az öröklött gazdagságot tartotta legálisnak, s a munkával szerezett elutasította. *“Zokon véve ezt az elutasítást, a vallásos szemléletet a közgazdászok a maguk részéről legalábbis valóság-idegennek és irrelevánsnak tekintették – ha nem kifejezetten károsnak – az empirikus vizsgálatok megfelelőse és a szegények helyzetének javítása szempontjából.”* (106. old.) Az észak-amerikai kontinensen ugyanakkor vallás és kapitalizmus kapcsolatát korántsem terhelték efféle konfliktusok, sőt, azok egymást termékenyen kiegészítették, ezért az itt megvalósult *“demokratikus kapitalizmus”* bátran ajánlható a világ többi része

számára is a szegénység felszámolása és az emberi kreativitás kibontakoztatása érdekében (237. old.).

A szerző munkásságának ismeretében nem nehéz felismerni azt, hogy a helyes társadalmi berendezkedést célzó gondolkodás során a (demokratikus) kapitalizmus – egyébként kétségtelenül meglévő – értékeire helyezi a fő hangsúlyt, s írásainak zömében az egyesült államokbeli gazdasági berendezkedés védelmezőjeként a (főként baloldali beállítottságú) bírálókkal szemben foglal állást. Ugyanakkor azonban a fennálló rendszer egyik-másik gyenge pontjával is tisztában van, s tárgyalat könyvének utolsó fejezetében határozottan rámutat az itt leselkedő legveszélyesebb folyamatra. Ugyanis a kapitalizmus demokratikus válfaja csak akkor működik megfelelően és valamennyi ember szolgálatában, ha az kellően beágyazódott az erkölcsi-kulturális szférába. *Jefferson 1776-ban joggal tekinthette magától ítéletdönök eme szféra egészséges mivoltát és integráló erejét. Azonban kérdéses, hogy „napjaink amerikai kultúrája Jefferson meggyőződését igazolja-e, avagy relativizmussal ássa alá azt”* (194. old.). *„A »liberális demokrácia« kifejezés bizonyos mértékű létjogosultsága ellenére most komoly indokok alapján kell megvizsgáljunk azt, hogy nincs-e ellentét »liberalizmus« (vagy legalábbis egy bizonyos fajta liberalizmus) és demokrácia között.”* (197. old.)

Novak szerint az egyetemeken divó, az abszolút értékek létezését tagadó Richard Rorty-féle filozófia (197–201. old.), valamint a médiát uraló kisebbségi ellenkultúra (például *Hollywood*, 210–214. old.) a demokratikus kapitalizmus keresztény alapjainak aláásásával fenyeget: *„az emberi jogokat védelmező intézmények nem korlátozzák a lelki ismeretet, de nem is kényszerítik a polgárokat saját erkölcsi és szellemi képességeik fejlesztésére. Ezek az intézmények megteremtik a lehetőséget eme fejlődés véghezvitelére – de a képességeket nem hozzák automatikusan létre. Ezért a politika és a gazdasági szabadság alapintézményeinek pusztá kiépítése önmagában nem tölti be az erkölcsi és szellemi téren létező emberi vágyakozást. A politika és a gazdaság önmagában elégtelen.”* (219–220. old.) Az elkövetkező harcot tehát az ellenkultúra képviselőivel kell megvívni, erkölcsi és szellemi téren egyaránt. Igaza van II. János Pálnak, amikor azt írja: *„A világ egyre jobban felismeri, hogy ezeknek a súlyos nemzeti és nemzetközi problémáknak a megoldása nem pusztán a gazdasági termelésen, vagy pedig a társadalom jogi vagy szociális rendjén múlik, hanem szükség van erkölcsi és vallási elvekre, valamint a gondolkodásmód, a szokások és a struktúrák megváltoztatására.”* (CA #60)

Novak művét – feltétlen pozitívumai mellett – azonban az is jól jellemzi, hogy miről nincs szó benne. Eszerint amíg a hangsúlyt a (demokratikus) kapitalizmus mikroszinten kifejtett áldásos tevékenységére összpontosítja (ti. az egyéni kreativitás korábban soha nem látott mértékű kibontakoztatására és az egykor tapasztalható általános szegénység felszámolására), addig semmit sem olvashatunk a jogi személyiséghez jutó személytelen vállalkozások egyre növekvő méreteiről és hatalmáról, mely szervezetek céljai gyakran köszönőviszonyban sincsenek az őket működtető és kiszolgáló emberek, valamint partnereik *tényleges* érdekeivel, s arról, hogy ezek a vállalkozások globális szinten olyan hatalmas érdekérvényesítő képességgel rendelkezhetnek, hogy esetenként már nincs is értelme önálló civil és állami szféráról beszélni. Továbbá olvashatunk arról, hogy a demokratikus kapitalizmus motorját – mellyel elvileg lehetővé válik a szegénység felszámolása – az állandó gazdasági növekedést biztosító, a gazdagságot abszolút mértékben is növelni képes gazdasági mechanizmus jelenti (29, 176. old.). Ugyanakkor az állandó gazdasági növekedés kapcsolatlan az amerikai szerző egyetlen bekezdést sem szentel ama nehézség bemutatására, amely a Föld anyagi értelemben tekinthető véges mivoltából fakad. Persze, az emberi kreativitás ezen a téren is számos eredményt képes felmutatni, azaz a technológiai fejlődés a fajlagos anyag- és energiafelhasználás területén jelentős haladást mutat. Mégis, a gazdaságilag fejlett országokban a relatív mutatók állan-

dó javulása ellenére a környezet abszolút nagyságú terhelése folyamatosan nő, s akkor az úgynevezett fejlődő országok igényeiről, fejlődési trendjéről még nem is szóltunk. Ezek a makroszintű nehézségek némileg eltorzítják a demokratikus kapitalizmus Novak-féle elképzelésének – egyébként sok tekintetben szimpatikus – vonásait.

Összességében azonban a szerző műve nagymértékben hozzájárulhat a (demokratikus) kapitalista rendszert – szociális érzéketlensége miatt – teljes egészében elvetők bírálatának árnyaltabbá tételéhez, valamint a keresztény etikai vonatkozások hangsúlyozásával ráirányíthatja a hazai problémákat kizárólag gazdasági természetűeknek tartó döntéshozók figyelmét az oly hön áhított nyugati prosperitás nélkülözhetetlen, de nálunk legfeljebb csak csírájában létező erkölcsi előfeltételeire. A hosszútávon is fenntartható, s az emberi személyt is megfelelően szolgáló gazdasági rendszerről történő gondolkodás pedig tovább folytatódhat. (*The Catholic Ethic and the Spirit of Capitalism*; The Free Press, New York, 1993)

KOCSIS TAMÁS

Kiadja az Altern-csoport
Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem
Környezetgazdaságtani és Technológiai Tanszék

Felelős kiadó: Kindler József
Szerkesztette: Kocsis Tamás

ISSN 1418-5040

